

HOLMI

1. évfolyam 3. szám

1989. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, Vági Gábor (szociológia), Várady Szabolcs (vers),
Vásárhelyi Júlia (olvasószerkesztő). Tördelőszerkesztő: Környei Anikó.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rakovszky Zsuzsa*: „Új élet” • 247
Tandori Dezső: Ők és nem „ők” • 249
Szentkuthy Miklós: Az alázat kalendáriuma (II) • 256
Beney Zsuzsa: Utolsó szerelmem • 263
Szász Imre: A félelem gyönyöre • 268
Baka István: Vlagyiszlav Hodaszevics • 276
Vlagyiszlav Hodaszevics: Szótlanul • 277
Halász • 277
Március • 278
Giselle • 278
Már nem hiszek (*Baka István*
fordításai) • 279
Fodor Géza: Petri György költészete (III) • 279
Petri György: Elégia • 291
Visszapillantó tükör • 291
Lesz ez még rosszabb • 292
Körül-belül • 293
Semmi különös • 293
Karátson Endre: Gömbembernovella
avagy Madrid árnyai • 294
Fodor András: Amit ma nehéz megérteni... • 306
Meggyfa • 307
Mezei Balázs: Túl szigorú voltál • 307
Tankcsapdák • 308
Faludy György: Váczi utca, '89 nyarán • 309

- Fehér Ferenc:* A gyakorlati ész a forradalomban:
Kant dialógusa a francia
forradalommal (*Horkay Hörcher*
Ferenc fordítása) • 311
- Petrányi Ilona:* Füst Milán rejtélyes múzsája • 325
- Rába György:* Till Eulenspiegel újabb csínyje • 340
Hátsó ablak • 341

FIGYELŐ

- Nagy András:* Feljegyzés a magyarok istenéhez
(Szegedy-Maszák Mihály:
Kemény Zsigmond) • 342
- Engel Pál:* Kalandozások a kártyában
(Géza Ottlik–Hugh Kelsey:
Adventures in Card Play) • 347
- Hajdú Gergely:* Andrasew Iván két könyve • 349
- Kukorelly Endre:* Csengey Dénes: Találkozások
az angyallal • 350
- Rácz Péter:* A teremtés mint a valóság kitalálása
(Christoph Ransmayr:
Die letzte Welt) • 350
- Balassa Péter:* Bovaryné férje mint író és
mint filológus (Julian Barnes:
Flaubert papagája) • 354
- Marosi Ernő:* Wilhelm Worringer: Absztrakció
és beleézés • 359
- Bacsó Béla:* Miként filozofál egy öregasszony?
(Ludwig Wittgenstein:
A bizonyosságról) • 362

Megjelenik havonta. Kiadja a Vörösmarty Társaság. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Századvég Kft., a Magyar Posta és a Művelt Nép Kultursped Kft.
Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR),
Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900, közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra
Előfizetési díj 1/4 évre 147 Ft, 1/2 évre 294 Ft
A szedést az ARGOS Kft. végezte
A nyomdai kivitelezés a Századvég Kft. munkája

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Rakovszky Zsuzsa

„ÚJ ÉLET”

Hogy végleg is? Miért ne? Egy lakás,
igaz, a más múltjával teli-élve
minden zuga, no és? a más se más

olyan nagyon... Bemenekítve télre
pár cserepes növény... még három hónap, még négy
s föl sem veszed a szekrény tetejére

toloncolt bukósisakot, és hogy a mélykék
plisszírozott eget két bukóréce szántja
a polc iránt a döglött denevérként

kiszegzett legyezőn... Az ajtófélfa fája
ödémásan a rozsdás zárok köré dagad
(hús jegygyűrű köré). A por-szürkeállományra

vetült kandallótűz a lámpa üveg-nagyagy-
kérgén a tűz hője-fosztott, soványka
nővére, vízió vagy „érzéki adat”...

*

Pár év, s nem is gondolnál költözésre.
Vagy gondolnál, de tudnád: úgyse mégy el.
Mint ahogy nem fog elköltözni D. se,

itt fog a szövegszerkesztője képer-
nyője előtt vívódni négy vagy ötszáz
évig még Dosztojevskij vibráló szellemével,

s örökre itt hurcolja majd a kottát
le-föl, a harmadik szint csúszós falépcsején J.,
vagy a soros barátnőtől adoptált

reszketeg pincsit. A szobájában a tévé
sosem lesz jobb, örökké zúgni fog,
s Greco-szentek haránt hullámzó lángfejévé

fújja a terroristák vagy kommentátorok
koponyáját a szürke úrbéli szél. Na jó, a
csengőt talán idővel – de nem, a fűnyírót,

azt javíttatja meg, szomszédi presszióra.
A híres gyep, az ám... Zöldell mohón egész
télen minden növény, mintha valami óra

megbolydult volna bennük, a februári ég
iszó füstje elé már hiánytalan kirakja
szégyentelen vérzészív-készletét

ellenpontnak az a japánbirs vagy vadalma
vagy nem tudom milyen bokor, a barka sápadt
árukínálatát túlharsogva. A parkban

szétszórt piszkosfehér csoportokból libákat
formál a szem előltétele,
holott sirályok: peckes háromszögek, s ha szállnak,

ormótlan, szárnyas orsók. Csak ritkán süt ki, de
ha mégis, hát! Ellenfény-glóriát von
futólag fűre-fára, s mintha a zöld ide-

áját, de tényleg azt adatna látnom!
Meg ahogy gondos ujjakkal pihe
után matat a lompos tweedkabáton...

*

Két-három év, s holtbiztos lenne: most már
föl sem tűnik, nem fogna el a bőség
zavara a tizennyolcféle mustár

láltán, meglelném az eszményi cornflake-
márkát, a rám szabott fürdőhabot,
s előbb-utóbb amellet is kikötnék,

hogy mint apátnő vagy agátkő, másnapos
farsangi árny, fészengjek fakó hétfői fényben
holtomiglan, vagy mint Hádészt megjárt hajós

fitogtassam finom, vérlázító fölényem
úton-útfélen. A sötét tapasztalás a
gyanútlanok közül mint ritka érdemérem

emelve ki. A gög felleghajtója vásna,
kopna, de tartana, míg nem fáradnék belé,
s az évszakok kevésbé látványos fordulása,

esővel álrázott futása, éveké,
meg nem kínálna más, terepszínűbb szereppel,
s tanár vagy háziasszony lennék, vagy épp a gay

jogok élharcosa vagy festékszóró- s zsillel
 polgári szőrmebundák ellen fegyverkezett
 állatvédő, igen, akár az is, ha egyszer

csak-élni nem lehet. (Mért nem lehet?
 Ahogy a tűz, a barka vagy sirály: van.
 Csak-van. Hát jó, ha nem, nem.) Levedlett életed

most már csak úgy, ahogy a gyertyalángban
 ködlik rossz útra tért albán közért-
 pénztárosnőnek, fríz halász korában

hogyan is volt, vagy mikor Japánban élt,
 s volt egy apró, fehér kutyája... No de csak van
 valami... Mire gondolsz?... Valami, túl a tér

s idő minden cselén, amiről úgy lepattan,
 mintha golyóálló üvegről... Sűrű, pont-
 szerű zárvány, elvásárolhatatlan

félpénz, iránytű a sötét uton
 végig, s tovább... Gombostű lágy iszapban...
 Van? Nem tudom. Van? Tényleg nem tudom.

Tandori Dezső

ŐK ÉS NEM „ŐK”

1. Lépcső gesztenyelombbal

Tehát Alsergrund. Mennyire nem ismerem Bécsset.
 Még nem is jártam ott.

„Majd most.” Ezt azért írom így, mert „Bécs” Bécs lesz, és nem fordítva.

A Strudlhof lépcső, a Strudlhof utca része ott van. Alsergrund, ez a negyed vagy ke-
 rület. Ott a IX. A Währinger Strasse. Onnét nyílik a Strudlhof. Borítják-e gesztenye-
 lombok? Milyen lesz a keresztező kis Pasteurgasse? A könyv borítója kékeslilás, sár-
 ga betűkkel áll rajta, hogy Heimito von Doderer, és fehérrel, hogy Die Strudlhof-
 stiege.

Elvigyem a könyvet?

A Stephansplatz mellett fogok lakni a Schulerstrasse egyik szállodájában. Remé-

lem, nem találkozom honfitársakkal. Ott tényleg semmi szükségem rájuk. Végig fogok menni, és remélem, nem esőben, a Wipplingerstrassén, ezt választom most. Itt a térkép. A fordítandó könyv fölött helyezkedik el. Két nap még az utazásig. Meg fogom nézni a Strudlhof lépcsőt. Ezerkétszáz oldal próza, ezt fordítom. Közben meg fogom nézni még a...

És a... és a... Közben meg fog halni itt... remélem, senki. Tavaly meghaltak négyen, így nekem is lépnem kellett.

Léptem, „lépek”. Tőlem teljesen függetlenül halnak meg, akiket szeretek. Tőlem teljesen függetlenül van ott a lépcső. A fordításhoz nem is kellene látnom.

Kékeslila gesztenyelombok borulnak a lépcsőre. Ott tenyerelnek a fokok fölött. Ezt nekem látnom kell. Kinézek a Duna-partra. Itt a gesztenyelombok elkopnak. Nagyon idelátszik a túlpárt.

Innen a Duna-partról egyetlen madarunk sincs már. Sok szereplője van a Doderer-könyvnek. Senki nem is nagyon olvashatta még azok közül, akik most soraimat követik itt. Hogyan mutathatnám be őket? Senki nem nagyon látta Szpérót, Svunicst, Éliást és a többieket, akik meghaltak itt, és akik közül, heten haltak meg, többet ezeket a gesztenyelombokat is meglakták, fiókaként. A Strudlhof lépcsőnek is biztosan van madárvilága.

Ez engem most nem nagyon érdekel.

Alsergrund-néző vagyok most, térkép szerint. Közben bejön a hűvösség az itteni fák felől.

Mit járok arra én?

Megvan-e a Porzellangasse? Ott is játszódik a könyv. Miről mondhatok bármit így én? Nem mondok többet, mint ami az eddigiekből kiderül. Valahogy így alakul a Strudlhof-könyv is. Csak hosszasabban, jelentősebben. Nem tudom, van-e bármiben jelentőség lehetőségünk? Nem sokszor lesz az, hogy négy napot Bécsben töltök. Nem valószínű. Vagy most lesz jelentősége, vagy aligha máskor. Persze, mi jelentőség kell? Semmi jelentőség nem kell.

A könyvből valaki ott lakik a Porzellangasse egyik bérházában. A villamos mindig robog ott, és belereszketnek a lakás tárgyai, finom pengést hallat s közvetít a dróttartó sodrony és a fal, melybe kapcsát erősítették. A gesztenyelombok is mozogni fognak.

A könyv addig itt áll. Nehéz könyv, talán nem viszem magammal.

Hazaérek, és Samu életkori rekorder lesz akkor. Lehagyja Szpéró majdnem-tizenegy-évét. Ez sem jelent külön semmit. Samu él, itthon töltök pár napot megint, ücsörögni fog felhúzott térdemen az ágyon, esetleg a lábszáramon. Nézelődik, esetleg alszik. Esetleg a kezemben. A szemhéja kékeslila, mint a könyv borítószíne. Erre csak most gondolok. Az első jelentős mozzanat, így itt.

Milyen lesz a Porzellangasse? Már van róla valami képzelte képem. Lassan ott tartok, hogy „hát ezen az utcán ment akkor René... Paula...”. Stb. Maga a Lépcső eleve nagyon jelentős, mind a könyv szereplőinek. Ez a lépcső egy kicsit olyan, mint „ők”.

Hát ezt azért még nem tudom. Nem tartok ott. A könyvben sem.

Musil, őt régebben fordítottam, merre is lakott? Hol játszódnak az ő könyvében a dolgok? Nagyon kevés időm lesz, marad a Strudlhof. A Bolzmannstrasse... nem, Bolzmannngasse! René és Paula; ha igaz, Paula. Meg kellene nézmem. De a könyvön ott a térkép, mellette egy koalás könyv, zöld levelek közül ott meg egy ausztráliai főemlős

bukkan elő, alatta Szép Ernő: Járok-kelek, megállok. Fák, fák ott is. Mindenütt a fák. Most ez az egész itt – ledől. Azért van itt mindenféle könyv, most a Doderer is azért volt, mert ez a könyvtartóm. A fordítandó könyvet mindenféle más könyvre teszem. Ilyesmí az is, hogy megnézem majd a Strudlhof lépcsőt. Mi lehet több, egyelőre, mi több lehet ez?

Négykézláb az asztal alatt, szedegetem föl a térképet, a Szép Ernőt, a koalát, a gombfocikönyvet. A Doderert elkaptam. Most róla van szó. Az asztal alatt egykor Szpéror mászkált, Svunics, Éliás.

Szedegetem össze, ami lezúdult. De akkor inkább...

...Felnyúlok, vaktában tudom, mi a Strudlhof-könyv fogása. Ezt már igen. Leemelem, hasalok, nézem a kék-lila gesztenyelombokat.

Az asztal alatt már itt vannak.

Aztán a Porzellangassén ki fogok menni a Duna-csatorna partjára... a Rembrandt hídról fogom az éji – vagy nappali – vizet nézni. Lábaim fognak lassan vinni. Fák, fák, ti rabsétára se mentek, súgjak valami biztos szépet nekem, itt nyílt ki a Szép Ernő. Hohó, én szabadságra megyek a Lépcsőtől. Én így.

Szpéror járt itt lent az asztal alatt, Éliás. Svunics. Mit érzek? Most épp semmit. De megvan ez azért, mint az utcarendszerek. Megvagyok, mint a térkép. Mint a térképen az utcák, megvannak ezek bennem, nekem és velem.

Két lépcső találkozik majd. Talán négykézlábra is ereszkedem. Felkacsintok a gesztenyelombokra.

Vagy hát már ők is hozzám tartoznak. Fölöttem – nézem az asztal préseltfa erezetét –, igen, itt fölöttem sarjadtak. Csoda, hogy nem potyognak a fejemre fiókák. Nem hull guanó.

A könyv, te lépcső, mondom majd. Kemény, vastag.

Aztán lerakódom.

Lépcsőfordító. Én etc.. én.

A hozott anyag.

Ötödnapon már fordulsz megint, mondom a lépcsőnek. Milyen mozdulatlan. Itt valakik jártak; nyilván járnak is majd. Ülök ott, lerakodva és lerakodva. Mint egy árnyalatnyi különbség. Mint egy ékezet. Vagy épp nem.

Ki tudja. Ne essen az eső. Ne kelljen ezt az egészet megbeszélnem. Mert, esküszöm, megteszem. Összevissza fognak unni, és mégse szabadulunk egymástól. Ahhoz, mint Szpéronak etc., meg kell halni.

Vagy hát...

Ülök itt. Mindent visszaraktam a helyére. A térképet a táskámba. Már csak anny van, hogy ezt is abbahagyjam. Ezt itt.

„Mert nem remélek új fordulatot...”

(A ford.)

2. Műveletek ablakkal

Nem hiszem, hogy „az ő történetük” vesztéstörténet elmondásához vezetne, ilyen lehetőségem lenne végül. Hogy ez – hogy ők „elmennek” sorra (sorra, természetesen, mert csak valami rendhagyó tragédia folytán mehetnének el többen egyszerre) (közel-időn egymáshoz; például ha egyszerre fáznának meg ablaknyitvahagyás stb. okából), hogy épp a legnagyobbak közülük, az alapvetőek fogyatkoznak, és lassan, a kölcsönös kapcsolatok térben, szobában, repkedve, játszva, ablakon kinézegetve etc., fölfedezőlegesen élhető lényege és külsődlege helyett a segítőleges, azílmumos jegy marad elsősorban, köztük s köztünk, kapocs (mely azért ugyanolyan téphetetlen; mert, s épp Szpéro, Szpéroék, „az ő” halálaik után, én: „Ha Csutora egyetlenként maradna, ha csak ő maradna, ha ő csak – akkor is ugyanez lenne nekem ez” stb.) (általánosítható mozzanat, melyet, írom magamról, ő már – „ez itt már” – megírt a sivatagi szakasz és az angliai segédkönyvtáros káplár történetvázlatában, egyszer; az „ő és az ez”, látszik, magamtól úgy akarna távolítani, hogy hozzájuk, legalább stílusosan közelít, ennek az egésznek az azonosságáról szól, még a szótagismétlődésekkel se kell visszakoznom, itt) – hogy ez tehát annyi lett volna csak, hogy valaminek a java, elevene – (Szpéro és a többi hozzá kb. hasonló) elveszett, és a gépiesen bonyolítandó, de meg nem tagadható („a már kezessé nem vált Csutora” etc.) maradt. És „a mai itteni korszakocská” jellegét (is) írnám (csak), vagyis ha az úgynevezett – nem szeretem a szót – „én istenemnek” a Csutorája lennék, nem a Szpéroja (az írással).

Más kapcsolat – kapocs –, hogy egyáltalán írom ezt, és sem Csutora, sem Szpéro nem vagyok az Olvasónak. (Csutora, egyébként, Szpéro éjszakai görcsbe-halála és tenyérbe-visszasimulása után került hozzánk, pár hétre rá, és közben két másik veréb meghalt, rejtélyesen, és Csutora nem lett szelíd, de ez a régi nagyregények stílusa felé visz, igaz, nem is bánám így elmondani. Csupán itt másról lenne szó, a kapcsolat, mondom, az Olvasóval, a mindennap általa is élt mozzanatok) – (ablaknyitás, -csukás) – (mozzanatközöse felől közelítené, tanulmányyszerű novellisztikával tehát, „a mégis Szpéro-témát”). (A szótagazonosság kivétel személyek túljára is.)

Doderer, akiről a gesztenyelombok miatt – is – írtam, a kötőjelet, a zárjelet, valakinek a hol ily, hol oly jelzőszóval történő meghatározását elegendő műveli, nem tud, nem akar, nem érezné méltányosnak, pontosnak, igazságosnak, egyáltalán, „minek”-nek érezné talán az ily döntést; ennek nagyon megörültem, szótagismétlődése volt ez, nyelvek és évtizedek úgynevezett távolán túl és *tá* valaminek – túl és át, akartam írni, ám a tereh-jelleg érintette meg az egyik szót; „túl és tá”, tehát, vagy mintha a té és tova lenne a tétova alakeleme, a tév és a tova nyilván stb. A sok zárójel használata is jellemző Dodererre. Tehát mintha az ő rejtelmes összefogó-színpad-tér Strudlhof lépcsője lenne nekem a zárjelsorjázás, vagy esetleg a gesztenyelombok hajlása, szemközt a mi ablakainkkal, ahonnet – e fákról – az itt elvégzendő sorsukba némely társunk – Szpéro, a szintén meghalt Tili, Philip, Ibraha stb. – kipottyant. Voltak egészen hamar elhalálozottak, akik nem bizonyultak megmenthetőnek, mint például Tigi, a stiglic, aki iránt az-idén-is-fellángoltunk, s hiába. Fellángoltunk – elvégeztük, nagy aprólékossággal, időnként három napon át végig negyedórákra beosztva, egymással a csórtátás, a csór- és begymegtömés során nem veszekedve – a kezekben eltűnik, s enni vonakodván, el is akar tűnni a madár, vissza akar menekülni csuklódhöz, mintha egyszerre az éhenhalással keringene benned a vér, vagy lenne „hús hazát tapintó”, I. Rilke – a tápot napra nap váltva, a célszerűséget és reményt megcélozva így, éjsza-

ka virrasztva, csukott ablakokat tartva, repképes és repülni vágyó élőinket szilenciumra kényszerítve ebben, s egyáltalán, mind a tizenkét évünk fáradását és elfáradottságát kellően, csak és csak valaki életben maradására összpontosítva és elegyítve, tettük, amit tenni lehet, és Tigi mégis meghalt negyedéjt, rángva és sikoltozva a rendhagyó panaszbeszéd után... a kezemben halt meg ugyanúgy, mint tizenegyedik évének betöltése előtt Szpéró, s mint már oly sokan így. Hirtelen, ott az éjszakában, kinyitottuk az ablakokat a gesztenyelombokra, menjen ki az infralámpa negyvenfok-hője, így. Aztán hajnalban eltemettük őt a közelben, a fa alatt, ahol Flóri is nyugszik, akivel kb. indult az egész.

Ezt sokszor elmondtam, de így „indult az egész”: egy valódi reggel, szombat hajnal, felébredtem, és – fáradt lehettem, mint most; kell ez a Strudlhof-lépcső-látogatás; nyitva az ablak, hajnali hűvös jön be, de nemcsak Hemingway módra szakadt rólam a víz, homlokomról a jól-vagy-épp-végzett munka nyomán, vagy a máris-túl-kávézottság miatt, ahogy lenni szokott – ismétlődés! szótagok! –, hanem mert most már tényleg abba kell hagyni valamit pár hétre. Abba akartam volna hagyni valamit, írta – ő, ez, írom magamról –, abba akart volna hagyni valamit, amiből elege volt; 1977-ben. Akkor mondta: Istenem, eleget adtál, és eleget vettél el, megismertem a... stb., ez is Greene-idézet, most mindegy, Greene vagy nem Greene, de Blumtól, hogy a szívnek vannak zugai, melyek nem léteznek addig, míg a fájdalom ki nem tölti őket – tehát: megismertem a... etc., ilyen zugokról van szó... nem bírom többé újratekenni, „barátságot és szerelmet” stb., kérlek, hagyjál most már örökre békén.

A poros, elhalt szombat reggeli járdán ott csipogott, e gondolatok közben is hallhattam hangját, a később Flórinak nevezett madár, Szpéró elődje, aki meghalt, mert nem voltunk birtokában a tudásnak, amely stb. – amely Tigin nem segíthetett –, és akkor kihajoltam az ablakon, néztem a fenyőt; nemcsak lomblevelűek! Aznap kerestem és találtam meg Szpérót.

Emlékszem, épp aznap, amikor nem is tudtam, hogy „a Csernobil utáni eső” hull – ha az! de már a nagyobb-rét-fogalmak kényszerűen szerepelnek itt! hiszen azt is kifejthetné ő, ez itt, hogy „a Szpéró-dolog valami középpontképződés lett, mely azonban csupa peremvidék-pontból áll, mégis összerántja – l. madárszilánk! – a belső középpontszerűségét, vagy ilyes-képző-hajlamát előtárja, Szpéró központi vonatkoztatáspont lett stb.” –, aznap du., hogy valami kézseb ellenőriztetése ürügyén elmentem járni egyet délután – talán széncinegénk ütött be a körmöm alá, az gennyedt el, utáltam már iskolásan is a meggennyedő kezű emberek ily dolgát! s most... bosszúból hazudtam egyet, sakkoztam valahol, aztán megáztam, s mert esernyőm nehezen nyílt, végigcsuromlódtam inkább, a Városmajortól a Lánchídig, Szpéró lelőhelyéig. S ott gondolkoztam, a mindig a zsebemben hordott kártyacsomaggal kivettem, mikor kell nekem – l. az a szombat hajnal, pora, járdája – abbahagyom „mindent”, és Csak Szpéróéknak Élnem. Most jó lesz ez a Bécs is akár; vagy aztán, aztán... aztán... az ablakot se nyithatom ki, mert hajnal van, már becsuktam, s az élők miatt itt nem lehet, megfázhatnak. Tehát most: ugyanazt csinálom, csak még többet teszem, amit „abba akartam hagyni”. (Hazajöttem, megtörölköztem, vagyok.)

Az ablakot – az ő szobájukban; hogy hirtelen hűvösebb lég meg ne csapja őket – délelőtt nyitom ki, rájuk nyitom a napfényt, gitt hull, festék néha az ablakkeresztről, furcsa érzés a széles párkány a könyököm alatt, s ők harsogva fogadják az egészet, a kinti világot. A kinti világtól, a gesztenyelomboktól például, épp széncinegénk fél, épp ő, az utolsó nagy Itteni Élénkek egyike. Emlékszel, kérdezem társamat, ahogy

még mikor Szpéró élt, de Pipi Néni is, őt is, vakon, kitetted ide a széles fapárkányra, ahogy elmentem hazulról valahova délelőtt, és integettetek, néztem őket, vagy elmentél, és kitette-m ide valamelyiküket, Éliást akár, és integettünk neked? Ezek a dolgok jelenleg: multbéliek.

Mondom társamnak: érzed megint a kalitkáikból – ezek az ő házaik, a szokásos beleszokásmódozat sugallata, a jellegzetes madármakacsság, a ragaszkodás gépiesülése –, érzed a levegő szagát a füvekből stb.? Rengeteg füvet hord össze nekik társam. Kinézek az ablakon, látom, ahogy ott megy kutyánkkal, és hajlong füvekért etc. Kutyánk nagy fehér tömbje ott ül a fűben, lihegő arc igyekszik megérteni, mi történik. Kutyánk is újabb fejlemény.

Mi magunk is újabb fejlemények lettünk, Szpéró etc. halálával. A sorrendek nem oly pontosak – stb., etc., etc., stb., stb., stb., etc., etc., –, a „prioritások”. De mindezzel a vesztéstörténettel igazán nem erről a mostani korszakról akar ő – ez itt – írni bármit is. Jó lesz náluk a szélesre tárt ablak. Este a fű szaga, a kalitkákba-beléjük-zöldjeikbe beszívott levegőkeverékség.

Aztán éjszaka elromlik mindig a levegő-lég.

Pedig velük összenyitott térben alszunk. Vagyis: nem szűkítjük szobányira terület. De a levegő nálunk is elromlik már éjfélre kb. Szpéró halálakor nem emlékszem, jó vagy rossz volt-e a lég-levegő. Ha lényeges dolgok történnek, nincs „úgy” légköri viszony. Persze, „van”, vanni van. Csak vanni, addig.

Flóri, idekerülvén, egy sárga papírkosarat kapott, elő-kalitkáink proto-elője volt ez a kosár, ma is itt áll, használatlanul, egykori íróasztalom mellett, papírhalmok közé szorítva. Flóri meghalt egy hajnalban, 1977. július 12-én, ebben a kosárban. Aztán a kosár szájjal lefelé állt a fürdőszoba kövén, társam kimosta. Hogy Szpéróval hazajöttem, és társamat is hazahívtam – a műveletek! I. Tigi – két embert kívánnak! –, és addigra már egy függönyrudacskát is behelyeztem a kosárba ülőrúdnak, az volt sokáig Szpéró ülőkéje, én a fotelban ültem, a fordításokat is félretettem; nagy volt ez akkoriban nála, írom magamról, csukott ablakok mellett a forró júliusban, fél kezén a madar, aludt, vagy a rudacskán, ugrált, evett, ürített, aludt, bal kézzel javítottam a szövegeket, a sárga papírkosár – most már az etc. és stb. nem egyeauli következetlenség, a mondat is az: a sárga kosár mintha bármikor megtelhetne ma is valami étellel. Szpéró mintha bármikor visszajöhetne, így érzem délutánonként, ha belefáradok és belekábulok a munkákba, melyek „a korra adott válaszaim”, vagy isten tudja. És bármikor lehetségesnek érzem – olyankor –, hogy maga Szpéró jöjjön vissza. Kezdjük előlről az egészet. De hát képzelni mit képzeljek kevesebbet, akkor már, ha képezelek egyáltalán. Vanni a többi minden úgyis: van.

Vanni voltak ők, az ablakpárkány kinti bádogfelén, a verebek, egész csapattal, 1975-ben és 1976-ban, ahogy íróasztalom és – egyebek között – sárga papírkosaram mellől néztem és fényképeztem és ettem őket; a fordítói munka mellett ezt azért muszáj volt tennem, akkor így mondta – ő, ez –: hogy kibírjam egyáltalán a monotonitást. Erre jött a Greene-idézet, meg hogy mindez sem „üdvözített”. Nem is arra van semmi, hogy üdvözíteni üdvözítsen, írja.

Így kezdődött ez, a művelet sor velük-és-ablakokkal. De bárhol mentem a városban, írta ő akkoriban, ezt tudhattam: otthon vagyok. Mindig is otthon volt ő, írta, a városban, csak épp ezért: az európai embernek – ő nem keleti ember! de nem is kelet-közép-európai! ezt mondja mostanság; nem indiai, nem arab, nem kínai, nem köztönten közép-kelet-európai és nem patagón ember ő, nem eszkimó, nem más – meg-

van ez a hajlama: fokozni akarja a dolgokat, javítani, gyarapítani akar, ezt a félreütést meghagyja, gyarapítani akar, hatni legalább – s nem mondja már, hogy „hetni”, hogy „hass-hess” pl. Nem mond ilyet. A sárga papírkosarat a fürdőszobában látja, szájjal lefelé. Bármikor visszajöhet a lakója.

Otthon volt a városban, mert a verebek mindenütt ott voltak. Az ő szobaablaka bádogpárkányának társai. Közben dolgozott, ahogy ma is ezt a választ adja a korra, ezeket a prózafordításokat, dolgozott, s ők jöttek. Volni voltak. S ő a városban stb. Most meg: hogy írja ezt, mást ír, vagy belebódul délutánra a munkáiba, és szól valami zene, mint egykor Szpérónak a fülledtté zárt – el ne repüljön! kint már csak elpusztulhatna, nagy valószínűséggel, az így felnevelt, életéből egyszer már kipottyant madár; a függönyök, hogy az üvegnek ne verje magát halálosan esetleg, ennek mind a fojtottsága, aztán a nagy kitárulása: ahogy megértette ő Szpérót, ahogy kezdett rájönni: itt valami kezdődik, valami egészen új tér nyílik meg. Micsoda alapítóiidők voltak, s ezek mentek, hat-hét éven át ezek tartottak, de közben mentek, mentek is el, bár nagyon megvoltak, és inkább megvoltak, mint tűntek, ezért, írja, ha azt akarom, hogy tudjam, valamim volt – és valamim, így, mert ez el nem múlt, van is –, ezekre az időkre kell gondolnom. Kitárni azt a képzeletbeli világos teret, lapozni hozzá egy nagy üreset, de még életben maradt, hogy erre az ő világosságukra rálássak. Minden kezdődni tudott akkor, és tudtuk is, érezni lehetett azt, még ha ennyire nem kellett is, hogy meglegyen, mert egyszerűen – volt; de most külön is – van. Ez tehát, írja, meglett.

Gondosan kerüli, hogy „felvilágosítólagos” szándékát bármi kerek és kész utalásos fogalmazással visszafogja, lefokozza. Hiszen, írja, azt akartam elmondani – el akartam mondani, hogy érthetőbb lehessen a rövidre zárt, a visszacsatolós stb. instrumentárium által, az eszköztár révén, mely irodalomjegyű, miként épp ma, „erre a korra”, az a válasza, írom, hogy az irodalomjegyűség elsődlegét eleminek és kikezdetetlennek tartja, mint a sivatagban „Rommel ellen harcoló” szakasz, például, a lendő vidéki-főkönyvtáros tiszttel, aki egyedül marad életben, britül, és így. Gondosan kerüli, hogy – épp az irodalomjelleg általa változatlanak tudott és élt, kizárólag így élt „fontossága” miatt – irodalmi dolgokba menjen. Szóval, hasonlat itt az volt, hogy az eszköztár megelevenítésével – l. fentebb, de még sorolhatók a hatás eszközei, ha voltak – tárgyat, tartalmat, közlendőt mondjon el. Nem indiai stb. ember ő, hogy frízserűségek elegendők legyenek neki. De erről most nem ír. A csatavesztés a földeken, a honfoglalás a levegőben következett be, madarak, nap és megint madarak, ez volt – Van Goghnak –, s mi maradt belőle estére? Estére csak a lámpasor, a sárga vályogfal ragyogott, s a kert alól, a fákon át, mint gyertyasor, az ablakok ragyogtak, hol ő is lakott, s nem lakik, a ház, holt élt, s nem él, a tető, amely betakarta, és hogy erről az jut eszébe, erről az van vanni, hogy istene őt rég betakarta. Kinyitom az ablakot, és Samuval, az íróasztalom mai lakójával, legöregebbikükkel, majd a szánta Alízzal és a félvak zöldikével, Tutuval – integetek.

Szentkuthy Miklós

AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMA (II)

Az egyetlen metafora felé kiadatlan folytatása (1935)

Sajtó alá rendezte Tompa Mária

(5)

Regényterv:

1) Modern külvárosi német cukrászda. Csupa piszkos, régi ház között ez modern, kubisztikus kis épület nagy neon-betűkkel, sok vízszintes párhuzamos vonallal, falból kiugró üvegtáblákkal, plafonig érő, henger alakú és függőleges ajtóhúzóval. Mi sivárabb: a „stílus” vagy a nyomor? Nagy, zuhogó esőben bejön két gimnazista lány, 14-15 évesek. A pult mögött ül a tulajdonos öccse, fiatal tanár. Megismerkedik a lányokkal; az egyik, a kócos fekete Lenchen nagyon megtetszik neki.

2) A fiatal tanár, Max: vőlegény. Egy jó humorú, csinos nevelőnőt vesz feleségül, aki a szomszédos grófi kastélyban dolgozik évek óta – pontosan ez volt számára a lehetetlenség és a valóság egyszerre – grófnő sose lesz, de legalább ebben a milióban él. A grófék megengedték, hogy a fiatal vőlegény menyasszonyával, Weilivel sétálgasson a parkban; a fiúnak jobban tetszik az arisztokratikus környezet, mint a nő, félelemmel gondol a nemsokára kötelező házasságra, amikor egyszerre vége lesz a sétáknak.

3) Egy nyári nap, késő délután a tanár teljesen egyedül a kastélyban (egy kabátot kell elhoznia menyasszonyának). Szabad, megváltó és lesújtó millió-örjögés: keresztül a parkon és a házon – fák és csiklandó pázsit, madárdal és gazdagok aranyával ömlő napsütés, könyvtár, szalonok, csillárók, kandallók. Ez számára: minden! Minek nő, minek feleség?

4) A fiatal grófnő. Weili, a nevelőnő egészen őbenne él, hasonmása lett, nincs is egyénisége. Ezen a késő nyári délutánon Max, mikor már elhagyta a kastélyt, megpillantja autójában az érkező grófnőt. Utánalopódzik, meglesi kertben, lépcsőn, szobájában. Elhatározza, hogy nem veszi feleségül a nevelőnőt.

5) Max iskolában tanít. Babonásan vallásos fiatalember: két óra között a templomba megy, kéri Szűz Máriát, adjon erőt bevallani menyasszonyának, hogy visszalép a házasságból.

6) A cukrászdai lányt, a kócos fekete Lenchent kicsapták az iskolából, mert nagyon fura leveleket írkált barátnőjének.

Max triója: a derűs menyasszony, a mitikus grófnő, a „bűnös” kamasz lány.

7) Lenchen egy gyárban helyezkedik el. Gépek és nők. Max ellenállhatatlan vágya, hogy a „bűnös” leveleket megkaphassa. Udvarolni kezd a gyári lánynak: legnagyobb romantika és legbetegebb züllöttség keveréke. A gyár: a fizikai munka, a nyomor, a proletárság élménye a kontemplatív tanár számára.

8) A gyáva Max mégis elveszi a nevelőnőt.

9) Egy napon az iskolában levelet kap Lenchen anyjától, melyben háláját fejezi ki,

amiért lányával oly sokat foglalkozik. A lakásukra hívja. Az anya: a legközönségesebb kerítónőtípus. Max pianínón zongorázni tanítja Lenchent. Szeretők.

10) Felesége megtudja a viszonyt. Elkeseredése. Minden vigasza a grófi családhoz fűződő viszonya. El akar válni, azzal fenyegetőzik, hogy nyilvánosságra hozza férje bűnét. De ha Maxot kiteszik az állásából, nem tud elvált feleségének tartásdíját fizetni, tehát törvényen kívül akarja a különélést keresztülvinni. Ha férje nem megy bele a 150 márkás tartásdíjba, felesége feljelenti, és elbocsátják állásából.

11) Max portréja. Mélyen vallásos, tökéletesen „jó” fiú, de azt a nőtipust, melyet alkata kíván és mely megnyugtatóná, nem találta meg. Innen piszkos félrelépő vergődései, melyeket maga utál legjobban.

12) Lenchent a grófnéknál élő feleség két nővel is figyelteti. Az egyik egy idegbeteg orosz emigráns özvegyasszony, akinek keserves lelki furdalást okoz ez a Lenchen-lesés: nem tudja, keresztényi cselekedet-e vagy bűn. (Érdekes hipochonder, de mégis pletyka-ínyenc levelei, melyeket Weilinek ír.) A másik magándetektív Lina tanti: ő az aggálytalan, boldog intrika- és trükk-gyáros. Mégsem sikerül aláírást kicsikarnia a megijesztett Lenchentől, melyben elismerné, hogy viszonya van Maxszal.

13) Lenchen szorosán barátkozik egy gazdag parasztlánnyal, Babette-tel. Majális falun. Együtt szórakoznak: Max, Lenchen, Babette és Babette húga. Kamasz lányok: ezek hiányoztak ifjúkorában, most találja meg őket, mikor nős.

14) A gyári Lenchen után a tanyai Babette. Falu-leírás. Babette anyja: nagybeteg parasztaasszony, boldog, hogy a „professzor” törődik az ő lányával.

15) Max házába fogadja házvezetőnőnek Lenchen anyját. Figyeli Maxot. Lenchen hetenként csak egy napot tölt a városban, azalatt Lenchennél Babette lakik, a tanár hozzá jár. Igyekszik a dolgot titkolni a ravasz Lenchen-mama előtt, de nem sikerül.

16) Babette anyja és Lenchen anyja összevesznek. Botrányok falun, botrányok a városi házban. Max felszólítást kap, hogy egy másik város iskolájában kell tanítania.

17) Babette anyja meghal. A temetésen Max és Babette húga nagyon-nagyon összebarátkoznak. Felesége levelet ír a gróf orvosprofesszor bátyjának, hogy vizsgálja meg Maxot, nem patológikus-e ez a fejletlen lányokhoz húzó szenvedélye.

18) Max második portréja: tulajdonképpen minden európai és mai szexnyomor szintézise. Max beteg? Orvosok vizsgálják? Hatóságok üldözik? Hárem-mánia, perverzitás? Valójában Lenchen, Babette, Babette-húg: mindegyik csak egy félénk, gyáva *idill* volt. Ez a sátáni, ez a gomorrai viselkedés? Hogy a lányok „bűne” érdekelte? Egyszerűen kellett valami naiv és kezdetleges kárpótlás, az őhöz való nőt nem találta meg.

19) Metafora és klinika: a három kislány pillangóként ugrál a házban Max körül. Impresszionista esztétika, lebegő Sterne-stílus. A szociális móka, a fecsegés, a röpke illanó sógorkodás, a szalon, a pajtáskodás: ez kellett Maxnak, de ezt nem tudta másképpen megtalálni, mint hogy felesége távozása után az elhagyott házba gyűjtötte a három lányt. A bűn igazán nem érdekelte, csak ami azon kívül volt: ez az együttlét Maxot arról biztosította, hogy nem nyers objektivitásra beállított, hanem egy kissé befelé néző, titkolódzó, tehát fantáziás nőkre talált.

20) Maxot ismét ki akarják dobni állásából. Mivel akkor nem lesz pénze tartásdíjra, felesége minden követ megmozgat, hogy férjét állásában megtartsák. A három megvadult lány egy régi próbababát felöltöztet Weili ruháiba, melyeket nem vitt még el a grófnéknál lévő lakásába. Mikor a feleség belép régi otthonába, a három kölyök vihog, gúnyolja őt. Max nincs otthon.

21) Lenchen anyja erőszakosan beleszól Max életébe. Hivatalos válásra biztatja, hogy Max elvehesse a dúsgazdag paraszt-Babette-et, és a hozományból nagy összeget fizessen majd Lenchennek és neki. Max lemond állásáról. Babette pénzből akarja kifizetni Lenchenéket és feleségét is. Weili lemond mindenről, mert a grófék magukhoz veszik.

22) Max és Babette esküvője. Max erősen melankolikus lett, amire különben új felesége is hajlamos.

23) A falubéli parasztlak és Lenchen anyjának harca: a vén kerítendő minden pénzt magának akar kiszívni Babette birtokrészből. Közben nem egy parasztleány el akarja tenni láb alól a félbolond, tutyimutyi Maxot.

24) Egy este Max elmegy egy ötvenéves paraszthoz, akiről hetek óta azt képzei, hogy őt meg akarja gyilkolni. Nagyobb összegért megígéri neki, hogy elhagyja Babette-et, el a falut, el az országot. Ő, a paraszt elveheti Babette-et, beleülhet vagyonába, Maxnak semmi követelése nem lesz.

25) Max a vonatban. Ölében újság. Olvassa, hogy Lenchen anyja hirtelen meghalt, mérgezésre gyanakszanak. Előtte a kupéban magános nő. Olyan, amilyen után kamaszkora óta vágyódott, tán látott is már ilyet, de sohasem mert megismerkedni velük.

26) A nő portréja: a történet vége.

(6)

A 26. pont kiegészítése.

Micsoda perverz agyvelő lehetett, aki a vasúti fülkét kitalálta: legitimebb otthonnak és legutcaibb utcának ezt az elemezhetetlenül rikító keverékét. Az ajtó be volt csukva, a függöny elé húzva, császári koronák és részvénytársasági monogramok gyűrt jeleivel. Az ablakot belepte a harmat és a pára, úgyhogy a kibomlott szalag-világ csak szűrve jutott a fülkébe. Fent még égett az a lehetetlen zöldessárga lámpa, mely a vonati éjszakák kancsal eszkimó-csillaga szokott lenni: se fény, se szín, se nappal, se éjjel – csak valami értelmetlen vasutas-babona, örökmécs a sínyáltók bürokratikus istenének. A félig nyitott kofferből sálak és papírok lógtak ki, a fülledt levegőt még vastagabbá tette valami durván, csak néhány fővonalon beléeresztett kölnivíz. Maxon kívül csak egyetlen nő volt a kupéban.

Voyons, voyons: hálószoza-e ez avagy orvosi váróterem? A nő arcán budoár és forgalmi rendőrtől szabályozott párizsi carrefour kettős portréja ingadozott. Amint Max-ra nézett vagy a fotel karfáját lecsapta, teljesen idegen volt, noha nem a természetes, hanem színészi kötelességből. Max számára le-lehunyt szempárja, babrálása a táskában, az egészen apró, milligramm-súlyú kulcsok higany-pergése körmei körül, kalapjának hanyag hálóba-dobása – mindezek szinte fürdőszobai mozdulatok voltak, amilyeneket férjek vagy nővérek szoktak látni. Érdekes humanista kísérlet, gondolta Max: egyrészt utcai kosztümben, másrészt egyetlen fotelben elvégezni alvás, evés, olvasás, magánoskodás összes funkcióit – még a levetkőzést is, anélkül hogy az illető levetkőzne.

Milyen izgató ez a lassú dezorganizálódás: az új utazókosztüm gyűrődése, de kitarása és a benne hervadó test, tér és idő démonainak kis zsákmánya, amint szeretne kiszökni a sportos kosztüm értelmetlenné váló szertartási ráncái közül. A sál, a kesztyűk, a cipők a legbanálisabb nappalt, utcát, trottór-sémát őrzik véges-végig: de a nő

már az álom zsíros magányát, a vonaton eltöltött időtlen idő lelki menstruációját mutatja, nyomor és embrió az egész.

Nem fantasztikus találmány egy ilyen kupé, ahol vad-idegenség és vad-incestus között alig lehet határvonalat vonni? Az egész emberi közösség, minden szociális probléma, gazdasági, erotikus és metafizikai szempontból, egy ilyen kupében a leg-radikálisabb revízióra szorul. Rájövünk, hogy egyáltalában nincs fogalmunk „én” és „másik” összefüggéseiről és határvonalairól; testvériség és ellenségeskedés impulzusai percről percre váltakoznak, idill és feszesség, etikett és állati szemérmertlenség a legszabálytalanabb lélektani kvantumokban pattannak ki belőlünk. Ez a vis-à-vis szinte az örületig foglalkoztat bennünket, de abszolút lehetetlenség megállapítani bármely pillanatban is, hogy a nővel tulajdonképpen „hol tartunk”. A vonaton megszűnik a szerelmi viszonyok, a megbízható liaison-pályák normális geometriája – itt egy cigarettagyújtás már szadizmus, viszont egy forró ölelkezés: egy „pardon”-nal is elintézhető forgalmi reflex; megismerkedés előtt is már egy közös múlt összeesküvés-mohájában érezzük magunkat, mint spiess-hasú mérgeggombák, de a közös vagonlit-beli konyakozás után is a legjegesebb „semmi közünk egymáshoz”-hangulatban olvassuk félvakok vagy elemisták módjára, dadogva, egy szláv állomás nevét: Jlwertsk.

A teljes felelőtlenség. Honnan ez az érzés? Talán onnan, hogy minden különválik a kupében. Először a tér és az idő: a tér künn van, az ablakon túl, semmi egyéb, mint a kulisszaszerű anyagiasságnak és a gyökeres idegenségnek valamiféle rohanó kémiája, algebrai elvontság – semmi esetre sem föld talpaink alatt, otthon vagy milió életünk számára. Tehát megszűnt a felelősség egyik legnagyobb motívuma: nincs térrünk, megszűnt a gravitáció.

Az idő: azon a téren, amely az ablak előtt spulnizódik le a telegráfrótokról, mint valami éteri hal-hús hosszú szálla-skálákról, azon a téren nincs az időnek egy cseppnyi harmatja, leheletnyi hamva sem. Ha unalmamban előveszem fekete és hajlékony bőrnaptáramat, aranyszélű lapjaival és a nem hozzá tartozó nagy ceruzával, és megnézem, hogy augusztus 22-e van, a vak is látja, hogy ennek a dátumnak a világon semmi köze sem lehet az ablakon kívül emelkedő hegy-hullámokhoz meg osztrák falutajtékokhoz, falu-csigákhoz. A dátum éppúgy mindig csak az otthonnak, egy országnak szól, mint a valuták vagy az anyanyelv. Az idő a vonatban tehát semmi egyéb, mint izmaink fokozatos gémberedése, agyunk sajátos vagon-butulása (ami persze nem zár ki egy másik, éppoly sajátos vagon-tisztánlátást), szájunk megtelik korommal és lehetetlen időkben fogyasztott bonbonokkal, esetleg francia, német szavakkal. Az idő egyszerűen azonos a minden utazás mélyén és csúcán ragyogó nonszensz szubjektív átélésével.

A tér tehát idegen mechanizmus, az idő lírai hülyeség – hogyan lennének felelőtlen?

De egyéb dolgok is így izolálódnak, mégpedig elsősorban azok a tárgyak és cikkek, melyek leginkább volnának hivatva velem szolidárisnak lenni, mint például egy bicika, egy állomáson vásárolt újság (egyik zsebemben még úgy lapul elkülönítve a visszakapott kis összeg, mint egy varázshatalmú amulett, melytől egész utazásom sikere vagy bukása függ), egy körömpucoló vagy kézitáska: mi közöm hozzájuk, ezekhez a rossz tréfából mellém rakott síri áldozatokhoz? Mi közöm hozzájuk, hiszen már nem vagyok többé ember. Nem-e? Hát ez a nagy izgalom, mely ehhez a szemben ülő nő-emberhez vonz, micsoda, ha nem emberi érzés?

Itt tág tere volna egy pedáns értekezésnek az „emberi” és a „biológiai” különválasztásának tárgyalására: minél kevésbé vagyunk emberek tudatunk számára, annál

inkább vagyunk azok *egymás* számára stb. Tehát akkor vagyunk a legbestiálisabban szociálisak, mikor a legkevésbé érezzük magunkat létezőnek.

Mohón figyeltem a nőt: hiába, csak az efemerséggel való éles szembenállás teszi az embert teologikussá, örökkévalóság-hívóvé, ahogy azt már Goethe és George bevallották. A nő fehér bőrén mélyen kivágott, vízszintes-csíkos pulóver volt, és mint ha alatta semmi fehérnemű nem lett volna. Milyen kihívóan városias, kegyetlen és amazoni volt ez a sok fekete és chamois-stráf, és mégis milyen levert, megadó, rezignált a ráncaiban, bolyhos árnyai közt, mint egy alkoholista apa tizenöt árva egy üdvhadsergebéli buzgó hölgy képzeletében. Végigfutottam azokon a manöken-isteneken és próba-mitológiákon, melyekben valaha is hinni próbáltam, és összehasonlítottam őket ezzel a mondén nővel, arisztokratikusan bágyadt pulóverében. Míg ebben a szvetter-rongyban, melyet pár órája véletlenül látok, és melyet pár óra múltán soha többé látni nem fogok, ebben a rongyban fanatikusan *hittem*, mint az élet értelmében, racionális súly-i középpontjában, addig az élet minden oldalát szintetikusán összefoglaló elméletekben, vallásokban és művészetekben képtelen voltam rációnak és isteni garanciának még csak egy szikráját is felfedezni.

Itt van, velem szemben ül életem titka, célja! Mindig vártam, de oly gyáván, oly beteges bizalmatlansággal és mesterségesen felborzolt pesszimizmussal, hogy már elképzelni is alig mertem, már álmaimat is szégyelltem. S most egyszerre egyedül vagyok vele, a legfelelőtlenebb miliőben, erkölcs, emberiség, tér, idő korlátain kívül, absztrakt síkban. Azok a hullámok, melyek kék, falomb alakú méhként formáltak a születő Vénusz csúszós tagjait, bizonyára nem konkrét víz, hanem a vagon-világhoz hasonló *absztrakció* hullámai voltak.

„Vénusz születése” – nehezen tudtam visszafojtani könnyeimet a késésnek ilyen abszolútumán. Szent Isten, hogyan lehetséges, hogy ez a két világ egyszerre létezhet egyetlen zárt világon belül: egy kisváros vagy pláne falu szerelmi pletykafészke, felelősségtől, pénztől, butaságtól, tehetetlenségtől agyonkuszált szerelem-nyomora, és – a rohanó vagon-fülke magánya, egy idegen, független, elegáns nő biológiai kiszolgáltatottságából, abszolút ismeretlenségéből és mikroszkóp alatt óriásira nőtt konkrétságából áradó szerelmi szabadság.

A nő hátradólt a fotelben, és mindkét karját csípőjére tette. Van-e a világon Babilon és abban kéjház, ahol a nők provokálóbban csábítják a férfiakat? A kupéban az a zseniális, hogy éppen a legközönyösebb, legmindennapibb gesztusok lesznek soha nem álmódott perverzitások szemaforjaivá. És ez nagyszerű és főleg „humánus” a javából. Orrfúvás, retikül-csattantás, álmos fej ablakhoz támasztása, homlok-kölnizés, óra-nézés, kalauz-interpellálás, bonbon-kínálás, újság-leejtés, pulóver-igazítás, lábtámasztás, kihajolás – last not least –, WC-látogatás: ezek mind transzcendens fokon szerelmi hangsúlyt kapnak, az emberen egyszerűen nincs semmi más, csak szerelem-téma.

Ki tudná elmondani és miféle powysi „dithyrambic analysis”-sel a csípőre támasztott karok bonyolult annunciációját? A mimika kéjes bizonytalanságban lebegett a narcisszuszi öncélúság és nekem-szólás között. A könyökbe-tört karokban volt valami őzike-zsonglőrőség, gazella-akrobatizmus, a laza őszi kabát ujjain érződött, hogy alattuk vékony üvegkarok vannak, törékenyek, mint egy pók lábai. S hogy ezeket a kényes csontokat mégis be meri hajlítani könyökben, imponáló heroizmusra vallott. Jeanne d'Arckal utaztam. Egyetlen banális hotel-, vagy tenisz-, vagy kalapszalonszertus: nem ez volt-e életem tartalma? Akartam-e valaha is mást a nőktől? És ezért tet-

tem tönkre az életemet, magammal rántva még egypár embert, boldogtalanná téve őket is.

Először találkozom csípőre tett kezű, magas, elegáns nővel az életben? Nem. Milliószer láttam őket, csak féltem tőlük. Pedig nem akartam semmi mást, mint a látványt, a csillogó, tőlem független, kristályos objektivitást, egyetlen vonalat egyiknél, egyetlen színfoltot a másiknál, egyetlen magánhangzó ízét a harmadiknál. S épp ezért, mert sem feleséget, sem szeretőt, sem miniatúr gladiátor-arénákhoz hasonló nászágyakat és bűnöket, öleléseket és változatos Don Juan-flörtöket soha, sohasem akartam, hanem csak ezeket az elvont mondén impressziókat, de azokat állandóan, mint madár a lombjait és béka az iszapját – éppen ezért lettem feleségek és szeretők, perverzítások és ólmos üzletek rabjává, verkli-áldozatává. Úgy látszik, a dolog törvényszerű: minél éterikusabb a cél, minél absztraktabb, anyagtalannabb a vágy, annál nagyobb a lehetőség arra, hogy a leganyagibb szerelmi anyagokban megbotoljunk és azokon végleg fennakadjunk.

„Métaphore et Clinique” – ahogy egyszer párizsi fizikus barátomnak írtam: azt hittem, hogy egész szerelmi életem valami „shakespeare-i szüzesség” lesz, ahogy egyetemi éveim alatt neveztem ezt a szinte abszurd impresszionizmusomat – minden nő csak egy parfüm, illanó nüansz, repülő virág-bóbita árnyéka, kézfömrre fútt vízcseppje szökőkútnak, felém-parittyázott madár-cserrenés vagy halastóból kibuggyanó potyka-kopolytú lesz –, szóval az életöröm egy-egy költői jelképe, kiindulópontja, metaforája. S helyette: minden nő (s persze nem is azok a nők, egyetlenegyszer sem, véletlenül sem olyan nő, aki mondáságében költői lett volna), minden nő feleség és szerető lett, rokon és felelőség, betegség és ethosz, mikor egészségre születtem és amoralitásra.

Persze lehet, hogy játszom a szavakkal, vagy valamivel, ami éppoly haszontalan szofizma-pénz, mint a szó. De nincs is különbség szerelmi szempontból naiv szimatolásom Lenchen lesbikus levelei után és mostani vagon-„metaforikusságom” között. Lehet, hogy a „metafora” csak illúziója a szexnek, és mélyén ott a bűn; lehet, hogy a bűn csak illúzió, és mélyén ott a metafora – gondolatok ma már igazán nem érdekelnek, csak lehetséges, gyakorlati életformák. És tudom, hogy ez a nő, itt előttem, ha most „bátran” (o timor timidus timens!) megismerkedem vele, százszor, ezerszer boldogabb életformát jelentene nekem, mint az eddigi tragikus paródiák.

A kivágás bal oldali vonala egyenes volt, a jobb oldali egy kissé ráncba omlott össze: ez a „rendetlenség”-nek az a foka, melyet elbírok, sőt igénylek is az eroszban, de többet nem, semmi esetre, soha többé nem. Milyen háziassá, rokkó módon spleenetikussá tette a ránc a nőt – lehetetlen volt nem gondolnom Sterne: SENTIMENTAL JOURNEY Máriajára. Ó, drága, egyetlen, megváltó világ, szép ruhába öltözött ismeretlen női test, fogadalmat teszek itt, egyetlen autentikus szentélyedben, a vonat-kupéban, hogy örökké hű leszek hozzád. Ha egy pulóver-ránc tetszik, megváltóan, véglegesen, mindent megoldóan, nem fogok utána egy másik nővel csókolózni (aki primitív modora miatt könnyebben hozzáférhető). Ha egy pánt nélküli, kissé por-hamvas fekete antilopcipő látása a szerelem legfantasztikusabb mitológiai színpadjaira emel, nem fogok onnan leszökni, hogy hulla-tarka kerítők ajtaján kopogtassak, megalázkodva és gyáván, mint egy koldus. Nem. „La crise est finie” – ahogy egy hangosfilm slágerében énekelték.

(7)

Milyen emberek a XVI. század történelmi harcai, szemben a későbbi harcok teoretikus jellegével. Még a megfogalmazott, elvi racionalizmusok is mennyivel familiárisabbak, jogilag idillikusabbak (hogy egy kissé hazugságba-hajló vagy túl-igaz szót használjunk), mint a későbbiek. Nem az általános béke konkrét megléte teszi Európát „pán-Európává, hanem a népek érintkezésének (ha a legerkölcstelenebb rablóháborúk alakjában is) valami naív sűrűsége.

Vegyük az erdélyi közjátékot. Ferdinánd alcalai születésű ember, spanyolul írkaál V. Károlynak, oktrojáltan osztrák, teoretikusan német, diplomatikusan magyar. Fráter György olasz és délszláv keverék, körülötte balról spanyol hisztérikus katonák, jobbról török-pogány banda. Izabella királynő lengyel, szeretői is lengyelek. Castaldo olasz. A népség és egypár nagybirtokos magyar. Szokoli Mohamed persze nem török, hanem hitehagyott rác. Voilà: ez az igazi internacionalizmus.

Ezek a harcok szentebb, erényesebb és logikusabb *pán*-Európát képviseltek, mint mi udvarias diplomata-szalonzainkkal és elvi pacifizmusunkkal.

A régi politika legfőbb érdeme, hogy „emberi”: a jogi teória, a biológiai teória csak mellékzöngé, a lényeg primitív *magánbűnök* és *magánerények* diadala. Werbőczy nagysága éppen kicsinységében rejlik – milyen felüdülés, erkölcsi elégtétel egy ilyen *konceptiólan* embert látni a múltban, ma, mikor csak úgy nyüzsögnek a „nagyvonalú” történelemlátások és egyéb smoncák.

A legszebb dolog a régi történelemben a kimondott *alkalmatlanság* és egy nagy szerep harca valamelyik királyban vagy politikusban. V. Károly *szerepet* érez, egy lehetetlen, abszurd, fantasztikus és paradox szerepet, mely mögött szenved, rágódik, viaskodik, emberi kicsinységével, gyengeségével, gyerekes spleenjével. Viszont keserű heroizmussal és búskomor aszkézissel mégis hozzáhazudja magát a mitikus kényszer-szerephez: alkalmazkodik saját legendája terrorjához. Milyen más ez, mint mikor az „alkalmas”, saját maga alkalmasságából kitermelt és pontosan saját alkalmassága rá-májába visszaillő politikai elméletet talál ki, mint a XX. század diktátorai. Milyen fád intellektualizmus, naiv racionalizmus van ezeknek a diktátoroknak pedantériáiban.

Ott (például: V. Károlynál) egy *emberi* kisebbségi érzés és egy fantasztikus, gótikusan örült szerep – csináljon a kettő egymásból, amit tud. Itt (a diktátornál): egy *emberi* találat („Rasse”, „Róma”) intellektuális szegénysége, nyomorult és monoton meztelensége – ember helyett *ötlet*. A diktátornak nincsenek céljai, legfőljebb álcélok, hiszen ő maga már a régóta elért cél.

Nem tudok szabadulni attól, hogy V. Károly korát ne az *emberek* korának és Mus-solini korát ne a *fikciók* és *absztrakciók* korának lássam. Lehet, hogy optikai csalódás az egész? az ember saját korát, legyen az a legdémonikusabban állati (mert elvégre ez az „emberi”?) mindig szürke hivatali akta-szortírozásnak hajlandó felfogni, és a régi korokat, legyenek bár azok segédhivatali kartoték-címkézések csupán, mégis kosztüm-bálnak, energia-szökökútnak hajlamos nézni, egyszerűen a romantikus külsőségek, idegenségek alapján. Mégis: a diktátor és a massa, e két tényező, nem két *fikció*-e? Az egyik a szabad politikai vitalitás, mely éppen szabadsága és teljessége következtében már nem vitalitás, hanem az *erő sémája*, és a tömeg, a közösség természetből fogva klisé, absztrakció. Milyen fizikája van két ilyen *séma* erőviszonyának? Mennyivel bonyolultabb az V. Károly-féle „alkalmatlanság”, melyet a régi királyságok tettek lehetővé?

Persze sokan mondják: minden erkölcstelenséget meghalad, hogy valaki beteges vonzódásáért a sokrétűség iránt, ami nem egyéb léha szórakozásnál – valahol az onánia és a kuglizás között –, hajlandó „népet”, „közérdeket”, „jövőt” feláldozni. Tán méltán érne szemrehányás, ha bebizonyítható volna, hogy V. Károly iránti szilaj történelmi rokonszenvem valóban csak lélektani ínycséség lenne. De erős a gyanúm, hogy nem az. *Etikai* éhségem húz ezekhez a szerepben vergődőkhöz, álarctól elvárzókhöz: erkölcs, emberi embervolt, életprobléma csak ilyen súrlódások, ütközések alkalmával kerül felszínre. A diktátorok szimpla gravitációs sémájának és előrerohanásának nincs etikája. *Ők* áldozzák fel a „hérosz” esztétikai és egészen feminin fogalmáért az embert és az erkölcsöt.

Beney Zsuzsa

UTOLSÓ SZERELMEM

Az utolsó. Mert megcsalattatás.
És ettől minden megcsalattatás lesz.
Mindaz, mi egykor szeretet: hazugság.

Pedig nem az volt. De a szerelem
jövőt teremt az elmúlt világból.

Örökös jövőt. A forgó kerék
küllön taposó számara, az állat-
öv minden csillaga jövendő.

Fordított örvény: letről fölfelé
pörög és mégis lehúz a halálba.
Úgy érzed szállsz – miközben elmerülsz.

*

Mint régi trükkös képen: a halak közt
elzúgó vízből elzúgó madár lesz,
nem tudjuk, melyiké a körvonal,

nem tudom: saját sorsom fáj: hiányod,
vagy a téged üldöző démonok gyötörnek.

Már csak fájdalom vagyok. Úgy éget mint csalán
a gondolat hogy többé rám se gondolsz.
S én folyton rád. Csalán-erdőben járok.

Nem tudom, magányod sivatagától
szenvedek vagy én is e sivatagban.
Ellenségeddé tettél. Ellenségem vagyok.

*

Én tudtam, hogy életet vagy halált
hozol majd s elfogadtam a halált is.
De nem tudtam, hogy a lélek halálát.

Megfertőztél és megállíthatatlan
fertőzőm magam körül a világot.

Mert mit rámmértél: bűn a szenvedés.
És a tiéd: bűnöm vagy büntetésem.
A lelki halál, amely lassan éget

mint fojtott parázs, megöl másokat.
Nem tudtam, vagy tudtam, az, ahogy Téged
szeretlek: rontás. De honnét fakadt?

*

Biztos hogy az utolsó volt. Mert büntetés volt.
Egyszerre sűrű bűn és büntetés.
Azt régóta tudom, hogy büntetés

de azt nem, hogy miért volt bűn. Pedig
igazán ezt tudtam: hisz sziklaélre hágtam.

Isten világát beléd szűkitettem
csak így lehetett végtelen világgá.
Benned nem-halandó lelked szerettem.

Neked adtam s elfújtad életem.
Mert halandóban láttam halhatatlant
ezért volt halál s megcsalattatás is.

*

Így csalta meg egykor az ég a földet.
Angyalok a halandók lányait.
Így lökte el az Isten a világot.

Mindez, persze, csak képzelet. Hiszen
önmagamban a megcsalattatás is.

Énbelőlem sugárzik a halál
másokra, azért hogy kiváltsalak?
Hogy bírja el a föld önnön mélységeit,

hogy bírja el az ég iszonyu terhét?
Hiszen a szerelem, Desdemona szerelme
ártatlan – de büntetése mégsem feloldozás.

*

A kék üvegvázában amit Tőled
kaptam, amely emlékeztet az eltört
vázára, ami Rá, kit a halál

bimbójában tört le: egy fagyott rózsabimbó
s néhány Judáspénz. Lehet ez valóság?

A haikuk, a jelképek, a képek
kora lejárt. Jelképesebb a lét
a gondolatnál és a látomásnál.

Rémálmaink egymással felelnek.
Bennem alszol. Elfészkelődsz. Nehéz
tested alatt összeroskad a lelkem.

*

Bűnöm azt öli meg, ki majdnem én vagyok
mint egykor őt, kit testemben fogantam.
S én élek, lengőhídon lebegek

az elzuhogó sár fölött; alant
csata után sodródni a halottak.

Téged, nem mást, nem magamat szerettem
e szerelemben. Érted odaadtam
halálom békéjét, életemet.

Hogy rontottad meg tisztaságomat?
Hogy lett sárrá, mi kristályragyogás volt?
Mikor lettem gyilkos, ki egykor áldozat?

*

Hű maradni a nem-szerettetésben.
Villámok szagatása közt rohanni
ajtódig, amit majd becsapsz előttem.

Tudni mikor kilépek a viharba
hogyan ajtódat majd bevágod előttem.

Úgy rohanni e villámló világban
talppal a földet érezni, a szélben
Isten ellenszelét, hogy a hit Benned

röptessen, Hozzád, Tőled el – hisz Benned
éltem, Hozzád közeledtem, ha Tőled
távolodtam. Szenvedésed szerettem.

*

Azért utolsó, mert csak szenvedés.
Annak mélye. Hermészként Te vezettél
az önmagamnál mélyebb alvilágba.

Tán a Tiéd mélyebb? Pincéd alatti
karsztvíz ásványaitól mérgeződtem?

Mindazokhoz, akiket meggyötörtek
s akikre nem gondolnak, mert haláluk
réme széttöri a gondolatot

mindahhoz mi e földön tehetetlen,
amit Isten elejtett, Te vezettél.
Szeretetlené tett e szerelem.

*

Ments meg a bűntudattól. Attól, hogy nem szeretlek,
attól, hogy így szeretlek. De hogy mentsz Te, aki
nagyobb bűnnek érzed, hogy nem szeretsz,

s nagyobbnak, hogy szeretsz. Csapkodó madarak
vergődünk egymás kontúrjába zárva.

S repkednek a tollak, már csak csupasz váz
forog egymásban. Nem fogynak a tollak.
A vakító ég pelyhekkkel telik,

nyári égen hópelyhek kavarnak.
Nem kisebb s nem nagyobb elválni nem tudásunk
mint élet és halál elválni nem tudása.

*

És mind e város tükör-palotái,
egy ártatlan tér, langyos múlt-fuvallat
egymásbanyílt lelkünk, a bizalom:

szálka és rozsdá, megcsalattatás volt.
Tükörírással vízre írt hazugság.

De a víz a legkeményebb elem
s a legrejtélyesebb is: összezárul
réstelen rés felett. Magábanyel

mindent, felold mindent, de mélyein
kavics, halak, foszlányok: az anyag.
Csakhogy a vízben semmi az, mi nem víz.

*

Mert a fényes, folyékony létezésben
körülírt üresség ami szilárd
ami ing, tátog, úszkál az időben:

halak, korallak, virágállatok.
Kővévált buborék benned szerelmem.

A láthatatlan sugár végigsiklik
a tenger láthatatlan üvegén
s érintése nyomán felcseng a fény

és a nem-fénylő fénynek tükrözésén
tűz támad, tűzben ég és el nem ég
a kettős lét. Foszforeszkál a semmi.

*

Ezért nem alhatok ki míg Te égsz.
Tükrömben égsz. Én talán nem is égek.
Áttetsző üvegre foncsorozott

szerelmemen nem siklik át a fény sem.
Csak rád verődik vissza életem.

Mégsem Téged – magam zárom e fényt
át nem eresztő sorsnak börtönébe.
Te tüzet látsz. Én nem látom magam.

Gyertya, nem világítok a sötétben.
Lelkem nem szállhat kékebb ég felé.
Kívül higany vagyok. Penészszürke kitinváz.

*

Haldoklik szerelmem. Jobban szeretlek
most, hogy kialszik, s véle magam is.
Ez nem a láng utolsó lobbanása,

ez nem az alkony szelíd permete.
Nem lefoszlás az elfoszló világról

hanem a világ lassu búcsuzása
Tőled. Lencsémbe koncentrált sugár.
Valami bennem pusztult el helyetted.

Megolvadt lelkem. Higany, be nem issza
sem víz, sem part. Lét és nemlét közé
rekeszti léted és nemlétezésed.

Szász Imre

A FÉLELEM GYÖNYÖRE

– Utálom a gyávaságot – mondta Román Anna szinte álmatagon. – Nem azért, mert megaláz, nem azért, mert férfiatlan, hanem mert esztétikailag olyan visszataszító. Olyan verejtékszagú, hűgyszagú, olyan görnyedt. Nekem a hímmajom igenis álljon ki a placra, és döngesse a mellét.

– Édesem, az én bátorságom legfeljebb annyi, hogy ott maradok a placcon, ha már ott vagyok. De nem döngetem a mellem, és nagy valószínűséggel verejtékszagú és hűgyszagú vagyok. És ha választhatok, alkalmasint oda sem megyek a placra. Nyilvánvaló gyávaság. De nem tudom pontosan, mi a gyávaság. Ezt nem mentségemül mondom. Mikor válik a félelem gyávasággá? Mikor válik a gyávaság a túlélés parancsává? Mikor tapintat a gyávaság, és mikor alázatos nyöszörgés? Vagy, hogy az ellenpólusra is rákérdeszek: mikor mutatvány a bátorság, mikor eszelősség, mikor az

egyetlen erkölcsös magatartás? Amikor az ember „félvén is hősen támad a Gonosznak”!

A könyvtárban reggelenként fél nyolckor *Szabad Nép*-félőrára gyűltek össze. Bóna Ferenc, a történetfilozófus, aki negyvenöt után írt cikkeivel egy nemzedék gondolkodásmódját kezdte volna átalakítani, míg el nem hallgattatták, és egyetemi katedrájáról a könyvtár kölcsönzőszolgálatába nem helyezték. Magas, szemüveges, lassan, paposan szelíd beszédű ember, belezsugorodva szinte könyvtárosi szerepkörébe; Galántai Róbert, a Sarló-mozgalom egyik alapítója, fáradt, hallgatag, gyanakvó, kopasz férfi, aki ötvenévesen kénytelen volt nehéz folyóiratokat cipelni fel és le a Ganz-Mávag által épített, szürkéskékre festett lépcsőkön, amelyek az ugyancsak szürkéskékre festett emeletes polcrendszer mellékoltárai között vezettek fel a méhkaslép mintázatú lépcsőfokokon az irdatlan magasságú termék felső polcaihoz. Forrai a maga teljes testi magabiztosságában is némi szorongással hozta le a vaskos kötetek oszlopát a felső szintről, és sokszor elcsodálkozott, hogy miért nem kéri Galántai a segítségét. De felajánlani nem volt mersze, hátha megsérti, még létezésében, kenyérében is fenyegeti a halk felvidéki irodalomtörténészt, aki feltehetőleg egyetemi pályafutásra számított, mikor a magyarüldözések idején Budapestre költözött. Meg-megállt a bordázott lépcsőn, nehezen lélegzett, lenézett a kétméteres mélységbe, iszonyattal vagy legalábbis szemmel látható aggodalommal. Négy évvel később, kezében irodalmi ízlését tekintve némileg megalázóan az *Új Idők* öt bekötött évfolyamával megállt a lépcsőn, és azt mondta Lippainak, a bajszos, termetes és enyhén mosdatlan történelem-magyar szakosnak, aki akkor már átvette Forrai örökét: „Sose hittem volna, hogy az *Új Idők* ilyen súlyos irodalom”, aztán előrebukott és meghalt.

Hetente kétszer már hét órára be kellett jönniük *Szabad Nép* baráti körre. A kör elnöke a párttitkár, Feller Józsi volt, vékony, alacsony, hadaró raktári munkás, akiről az öregek azt beszéltek, hogy negyvennégyben nyilas karszalaggal járkált, igaz, senkinek sem ártott. A „hajnali miséken”, ahogy Galántai nevezte az összejöveleket, elhadarta a bevezető mondatokat, mindig ugyanazokat, introibo ad altare dei, valóban a hajnali misék szigorú szertartás- és szövegrendjének szellemében, azután átadta a szót, bölcsen és sietve valamelyik tanultabb kollégájának. E nyilvános összejöveleket leszámítva Feller Józsi majdnem az alázatosságig udvarias és készséges volt.

„A *Szabad Nép* cikkei mellett felhívom az irodalom iránt különösképpen érdeklődő fiatal kollégák figyelmét az *Irodalmi Újságra*, amelyben a volt Eötvös-kollégista, a kiváló marxista filozófus értékeli az idei Nobel-díjat” – mondta Galántai, az aznapi mise celebrálója, és a szeme sarkából Forraira nézett. Az öregekben volt valami gyanakvás és káröröm azokkal a fiatalokkal szemben, akik alig egy-két éve, nemegyszer pökhendien és fölényesen át akarták alakítani a világot, aztán a merőben másképp átalakuló világ hirtelen kivetette őket magából.

Forrai voltaképpen, e félig fizikai, félig szellemi munka menedékében – bár a szellemi munka inkább csak szerény tájékozottságot, ismeretet követelt, gondolatot nem (később, Amerikában, egy puritán törvénykezésű, bár életmódjában korántsem annyira puritán egyetemi kisvárosban, ahol szeszes italt egyetlen állami boltban lehetett vásárolni, megszabott időben, cédulán benyújtva az igényt a bolt alkalmazottainak, akik hátramentek a raktárba, és e Forrai által sose látott, de bizonyára hatalmas és imponáló rendszer polcairól leemelték a Smirnoff vodkát vagy a Kentucky bourbont, sokszor eszébe jutottak e könyvtári évek) –, Forrai e félig fizikai, félig szellemi munka menedékében voltaképpen jól érezte magát. Birodalmába – a két világ-

háború közötti folyóiratok szerény, sorfalszerű rendjébe, amelyet csak Forrai trehány-sága tagolt szeszélyessé egy-egy nem elvágólag visszalökött kötetrel – kevés kéréslap érkezett, s így módja volt kis asztala mellett kedvére olvasni Herczeg Ferencet, Tormay Cecilt vagy Babits Mihályt. Már-már egy józan, filológusi, számtalan lábjegyzettel feldíszített dolgozat vagy egy léha és merész esszé körvonalai is felsejlettek előtte, de az első, izzadságszagú munkát nem volt kedve megírni, a másodikat pedig amúgy sem publikálhatta volna.

Galántai megjegyzése szinte kényszerítette, hogy a kurrens folyóiratok polcáról felhossa az *Irodalmi Újság* utolsó számát.

„Kiosztották az irodalmi Nobel-díjat. A kapitalista világ szellemi életének urai úgy döntöttek, hogy az irodalmi díj ezúttal Bertrand Russellt illeti, a filozófust, aki civilben lord.

Miért éppen egy filozófus kapja ezúttal az irodalmi Nobel-díjat? Nincsenek többé írók, költők, drámaírók a kapitalista világban? Vagy talán a kapitalista országok irodalmi közvéleménye a marshallizálás következményeképpen ma már csak az irodalmi formába bújtatott elvont gondolatokért lelkesednék, hátat fordítva a regénynek, drámának, lírának? Tényleg olyan szépnek, annyira irodalminak találja Russell filozófiáját, hogy versek helyett lelkesedve szavalja a matematikai logikus gügye tételét: »Ha minden $A=B$ -vel és $X=A$ -val, akkor $X=B$ -vel«? Valóban nagyobb szépséget, mélyebb bölcsességet, több emberalakító erőt talál az ilyen »tételekben« (és Russell munkáinak fele részében ilyenfajta tételeken spekulál), mint Howard Fast írásaiban, Aragon regényeiben. Éluard és Neruda verseiben?

Szó sincs róla! Az az irodalmi közvélemény, amely létezik a kapitalista országokban is, és amely valóban közvélemény, mert a munkásosztály vezette dolgozó nép közös véleményét fejezi ki, ma is Fastot és Aragont olvassa Russell helyett, ma is Éluard és Neruda forradalmi verseit szavalja Russell varázsszavainak mormolása helyett. Emberi eszményeit, művészeti és világnézeti mértékeit pedig az élenjáró irodalomból, a szovjet irodalomból meríti.

De mit számítanak a jelentős írók, mit számít ez a közvélemény a Nobel-díj bizottság előtt? Az imperializmus házörző ebeitől nem várhatjuk azt, hogy megugassák saját gazdájukat.

Körülnéztek saját házuk táján. Hol az az író, aki az imperialista embergyűlölet és a háború eszméit olyan „irodalmi” formában tudja kifejezni, hogy a belőle áradó rothadás és hullabúza a kényesebb orrokat ne nagyon facsarja? Hol az az író, aki az ő »eszméiket« hirdeti, de akit – úgy hiszik ők – nem kell az ünnepi alkalommal külön erre a célra olajjal szagtalanítani? Tegnap még találtak ilyen »szalonképes« író: André Gide megfelelt a célnak, mert az embergyilkolás eszméit, a fasizmussal való együttérzés »eszméit« – mint Ehrenburg mondja – »a francia irodalom nagy századának stílusát« kölcsönvéve tudta hirdetni. Ma már azonban André Gide-szerű álértékeket, irodalmi pénzhamisítőkat sem sikerült találniok.

Aki ma valóban író, valóban művész, aki valamilyen valóságos kulturális értéket képvisel, az a kapitalista országban is mindenütt a Szovjetunió vezette béketábor harcosa, az szemben áll a kapitalista világ gazdasági, politikai, szellemi életének uraival, aki viszont az amerikai imperialisták kannibáli nézeteit hirdeti, az – Koestlertől Sartre-ig – még külső, irodalmi formában is éppúgy az imperialista brutalitás, a burzsoá kultúra züllöttségének kifejezője, mint belső tartalmában...”

Alig győzte kívánni, hogy leteljen a munkaidő. A könyvtárnak több példányban járt

az *Irodalmi Újság*, egy példányt elloptott, és átment a szűk, szomorú utcákon, a golyó és kartács sebezte házak között Bányai Ferihez. Váratlan, erőszakosan meleg őszi nap volt, szinte leégette hátáról a ballonkabátot, amelyet a reggel hűvöse rákényszerített. Már egy hónapja szakított Hédivel, az olvasószolgálat nálánál tíz évvel idősebb vezetőjével, aki életkori tapasztalatát nem a nő édes fölényével, hanem egy őrmester megvető parancsuralmával érvényesítette, ha nem is a szeretkezés aktusában, a budai erdőkben vagy a könyvtár szürke lépcső- és polcrendszerének színpadán, bugyiját letolva, előrehajolva, hogy hátulról befogadja Forrait, boldogítóan és megalázóan. A szeretkezésig eljutni Hédivel mindig háború volt: Hédi mintegy azt kívánta, hogy Forrai megerőszkolja, felrántsza a szoknyáját, lerángassa róla a bugyit, Forrai pedig arról ábrándozott, hogy Hédi magabiztosan és szemérmetlenül, kurvásan és kínálkozóan letolja a bugyiját, és felcsapja a szoknyáját, és egy-két nyers hívó szóval a bordás szürke lépcső fölé hajoljon este, munkaidő után, vagy kitárulkozzon a fák között, a fűvön. Az albréletbe, a hajdani cselédszobába, ahol Forrai a kollégiumból való kiűzetése óta lakott, nem volt szabad nőt felvinnie, Hédi pedig nemcsak a férje, anyósa, két gyereke miatt nem hívhatta magához, hanem elvből sem: „Én nem szeretkezem ugyanabban az ágyban két különböző férfival” – mondta. „És lépcsőn?” – kérdezte Forrai tenyerével végigsimítva a könyvtári vaslépcső egyik fokát. „Ebben a könyvtárban sok lépcső van” – mondta Hédi gonoszul, mert tudta, hogy Forrai, ha nem is szerelmes belé, féltékeny a régebbi és jövődó szeretőire egyaránt.

Kezében az *Irodalmi Újsággal*, lassan ballagott, bebámult a kirakatokba, éhesen, mert mindennap csak tíz deka bönys, mócsingos, gyanús potyadékokból készített bácskai májast ebédelt, két zsömlével, ennél többet nem engedhetett meg magának, és nézte a nőket, a csipők mozgását, a járást, egyik-másik arcot hosszabban, ábrándosan, azzal az édes, fájó szomorúsággal, amivel a halálára is gondolni szokott, a végeség tudatával, a veszteségérzettel, hogy az idegenül elsétáló lánnyal talán élete nagy szerelme sétál el mellette.

Bányai szokásához híven előbb óvatosan, alig lebbentve meg az ajtót belülről elfüggönyöző vastag szőnyeget, kikukucskált, aztán beengedte.

„Építsek neked egy kávé?” – kérdezte. „Kösz, nem kérek. Hoztam neked valamit.” Odaadta Bányainak az *Irodalmi Újságot*, kinyitva a Bertrand Russell-cikknél.

Bányai elolvasta. Csak annyit mondott: „Megáll az ész. Várj, mégiscsak építetek egy kávé.” Tálcán behozta a nyeles török főzöt, két esésével. „Mondd, te nem félsz?” – kérdezte. „Mert én igen.” „De én is félek”, mondta Forrai. „Csak azt nem tudom egészen, mitől. Persze el tudom mondani, félek, hogy kirúgnak az állásomból, félek, hogy éjszaka megszólal a csengő, és elvisznek, bár tudom, hogy ez hülyeség, kit érdekel egy nyomorult kis könyvtáros...”

„Nana”, vágott közbe Bányai, „csak ne bízd el magad a jelentéktelenségemben. Én is félek attól, hogy megszólal éjszaka a csengő, kinézek az ablakon, és lenn áll egy fekete autó. Pedig kit érdekel egy nyomorult kis tanár. Eddig ez rendjén is van, gyermek és romantikus fantazialás. Csakhogy a vice az, hogy még meg is történhet. Látszólag racionális okokból, mondjuk a szomszéd feljelent, hogy a Szabad Európát hallgatom – melleleg nem hallgatom. Mondom, látszólag racionális okokból, hiszen kit vittek el eddig: a politikai vetélytársakat, néhány úgynevezett osztályellenséget, egy-két marhát, aki részegen Rákosi-viceket mondott. És akárkit. Mert a kiszámíthatatlanság, a terror szeszélye félelmetesebb, mint a megfélemlítés ésszerű, átlátható vasfegyelme. Bármilyen legyen is a magyarázat, a racionális ok, mégis irracionálissá válik. a

félelem mitológiájává. Bárhogy lapítasz, nem érezheted magad teljes biztonságban, mert ha teljes biztonságban érzed magad, utóbb még felemeled a fejed, és ha látod, hogy nem esik bajod, feltérsz, aztán ha nem esik akkor se bajod, felállsz. De így, mindenféle kamerák és rejtett lehallgatók nélkül is érezheted, hogy »Big Brother is watching you«, olvastad Orwellt, hát persze, hogy a fenébe ne olvastad volna, hiszen te passzoltad át nekem Sárközi Márta példányát.”

Bányait is éppúgy megrázta a Bertrand Russell-cikk, mint őt.

„Rosszabb a helyzet, mint gondoltam”, folytatta Bányai nagyon tagoltan, öblösen, szinte paposan. „Nem is az értékelés a fontos, hanem a hangnem. C'est le ton qui fait la musique, ha ugyan jól mondom a magam silány franciatudásával. De ha jól meggondolom, ez nem lényegtelen magatartásbeli dilemma is. Mire kötelez a kollégium, és mire kötelez az élet? A kollégium nyilván arra kötelez, hogy légy hű magadhoz, a HAMLET-et idézve, tehát ne engedj, ne add be a derekadat olyasminek, amit elfogadhatatlannak tartasz, az élet pedig arra kötelez – survival of the fittest –, már engedd meg, hogy egy Darwin-közhellyel a te természeti világodba belekontárkodjak –, hogy mindenáron igyekezz életben maradni. A kaméleont és remeterákot nem szokták alkalmazkodási készségük miatt elítélni. Téged meg engem elítélnék, mert félünk, mert gyávák vagyunk, mert nem nyitjuk ki a szánkat. Én a katedrán, amikor ledarálom az előírt penzumot, te meg a kritikáskáidban, mert véletlenül sem írsz mai magyar auktorokról, csak cseh világljárókról meg a legunalmasabb klasszikusokról, szigorúan tartva magad a szertartásrendhez. Ne érts félre, nem ítéletként mondom, te éppúgy a rendszer támasza vagy, mint én. De joggal felteheted a kérdést: mi az erkölcsös? A felesleges, de vonzó hősi kiállás vagy a lapító túlélés. Én nem tudom, én csak azt tudom, hogy félek.”

„És mit jelent a túlélés?”, kérdezte Forrai indulatosan. „Azt, hogy felmondjuk a kötelező lecke minimumát, és igyekszünk ezzel a vacak mimikrivel megvásárolni az észrevétlenséget, mert akkor nem rúgnak ki az állásunkból, nem csuknak le, nem áldoznak fel nyilvánosan a szocializmus oltárán? Vagy azt jelenti, hogy buzgón és lelkesen csatlakozol az inkvizitorokhoz, mert akkor magasabbra juthatsz, és jobb életet biztosíthatsz magadnak, a családodnak, a gyerekeidnek? Te játszottál a fajok túléléses metaforájával, hát akkor gondold is végig. Végül is ki kérdezi majd az unokáidtól, hogy a nagyapjuk írt-e lelkes cikket a gaz, erkölcstelen T. S. Eliot vagy Steinbeck ellen. A Bach-huszar nagyapát sem kérték számon az unokákon.”

Bányai elnézően, kissé félrebiccentett fejével hallgatta:

„Már ne haragudj, ez nagyon szép, bizonyára nagyon okos gondolatmenet. De nem kell ezt ennyire cifrázni. A képlet világos: se te, se én nem akarunk bajba kerülni, mert fontos nekünk az a szaros életünk. Ezért hajlandók vagyunk a kötelező memoriterek felmondani – mert valljuk meg, még a rögtönzések is memoriterek, még a pásztoroknak is nagyobb a szókinccse, mint nekünk, leckefelmondóknak. Néhány jelző, például gaz, imperialista vagy diadalmas, fényes, és kész is a versezet. De arra már nem vagyok hajlandó, hogy öntevékenyen tágítsam a leckefelmondást meg ezt a primitív szókinccset. Hogy egy agyonhasznált, de hatásos képpel határozzam meg szerény, lapító, de mégis létező erkölcsi igényemet: nem akarom leköpní magam, mikor a tükörbe nézek.”

Forrai, mint mindig, élvezettel hallgatta Bányai cirkalmasságát. Irigyen, mert képtelen lett volna ilyen tagoltan kifejezni magát élőbeszédben, és kicsit lenézően, mert e beszédmodort szerepjátszásnak érezte.

„És most nem köpöd le?“, kérdezte gonoszul. „Az eljövendő nemzedékek jeles nevelője csakis az igazságot hirdeti?“

„Az eljövendő nemzedékek jeles nevelője bizonyos hangsúlyokkal kifejezheti a véleményét. És a gyerekek okosabbak is, tisztességesebbek is, mint amilyenekké pár év múlva lesznek. De néha így is leköpöm magam, mikor borotválkozom. Csak talán megbocsátóan, nem nagy lendülettel és nem elég vastag turhával.“

Bányai, mielőtt elhúzta volna az ajtó elől a szőnyeget, kezében a kéttollú kulccsal, azt mondta:

„Tudod, a legfurcsább az, hogy mindezek után is hiszek valamilyen szocializmusban. Nem ebben. Nem tudom, milyenben. Lehet, hogy szómágia, lehet, hogy transzponált istenhit, de hiszek benne.“

„Én is“, mondta Forrai már a félig nyitott ajtóban.

Elmúlt már éjfél. Gyalog ment, villamos már csak nagy ritkán, félóránként járt, a körút fái még halványabbra szűrték az utcai lámpák amúgy is halvány fényét, a kékes világítás lassan, szinte csöpögve hullt le a levelekről, mint a permetező eső. Lépései kihívóan kopogtak a járdán – valahányszor hazautazott, anya a ruhavizit során mindig megnézte a cipőjét, és elvitette vele a suszterhez, hogy tegyen rá sarokvasat. Mintha egy film drámai kifejlése felé ment volna az elhagyatott utcán, kongó, visszhangos kulisszák között. Csak nagy ritkán húzott el mellette egy-egy autó, többnyire államosított, tompa orrú Renault taxi, ritkán egy-egy már rozsdásodni kezdő, hosszú, uszonyos Studebaker, a háború utáni amerikai befolyás egyetlen látható maradványa. Lassan, álmatagon ballagott, és valamilyen megmagyarázhatatlan, mert hátborzongató és mégis gyönyörűséges érzéssel félt. Elképzelte, hogy megáll mellette egy fekete autó, kiszáll belőle két vastag nyakú, öltönyös, nyakkendősférfi, az egyik, a magasabb, azt mondja, nem kérdő, hanem kijelentő módban: „Maga Forrai Ádám!“ Aztán betessékelik az autóba, és ő eltűnt, nyomtalanul, senki nem tudja, hová, beleveszhetett a Dunába, ámbár sem a könyvtárban, sem anyáék nem hinnék, hogy a Dunába ölte magát.

A kocsiját kinyílt a félhomályban, a fák alatt. Valaki éppen csak félig kiemelkedett a vezetőülésről, és sután, alig-alig a tető fölé emelkedve azt kérdezte: „Ádi? Forrai Ádi?“ Forrai közelebb lépett a gépkocsi sötét s az üres körúton már-már zavaróan idegen tömegéhez, és megismerte Késmárki Krisztinát. „Kriszti“, mondta csaknem morózusan, hogy édes és irtózatos rettegésének ábrándjaiból a véletlen barátságosabb világába rángatták vissza.

Késmárki Kriszti és a húga, a vékony, balerinahajlékonyságú, barna bőrű, szeszélyesen kihívó és visszautasító Lotti 44 nyarán érkeztek anyjukkal, a szíjjasan sovány Babi nénivel Szegedről. Anya azonnal befogadta őket, Babi osztálytársam volt, mondta aznap este apának, hát csak nem hagyom az utcán őket. A menekültjeink, mondta anya, szánalommal és büszkén, valahányszor szó esett róluk a hátuk mögött. Forrainak mind a két lány tetszett, a vele egykorú nagydarab Kriszti is, az egy évvel fiatalabb Lotti is, de tartott tőlük, mert úgy érezte, lenézik, gyerekeknek tartják, és társadalmilag is alacsonyabb rangúnak, hiszen az ő apjuk repülő ezredes volt. Férfiak udvaroltak nekik, nem gyerekek, nagyobbbrészt egyetemisták és fiatal hivatásos tisztek, akiket a háború odavetett, azután többnyire hamarosan tovább is vitt.

„Kriszti“, mondta újra, most már barátságosabban. „Hát te?“ Krisztina visszaült a kocsiba, és átnyúlva az utasülésem, kinyitotta a másik ajtót. „Gyere, ülj be. Hová mész?“

Elviszlek.” Forrai beült. „Kösz, itt lakom pár saroknyira egy szépséges, neonyomor stílusban berendezett cselédszobában. Mi van veled? Taxi Mancsi lettél?” Kriszti olyan volt, mint régen, tán valamivel vékonyabb, a kerek babaarca kicsit megnyúlt. „Gyere fel hozzám egy kicsit dumálni. Én is itt lakom a közelben, anyu nővérénél egy tűrhető szobában.”

A tágas kapualj sötét, visszhangos és macskahúgyszagú volt, a lépcsőházban csak minden második fordulónál világított egy nyomorgó, csupasz villanykörte.

„Apu meghalt negyvenöt elején. Menekültek a vezérkarral, valahogy elszakadt a többiektől, lerobbant a kocsijuk, megálltak egy faluban, akkor már régóta fáj a hasa, de hát ismerted, Késmárki Ferenc repülő ezredes rá se ránt egy kis fájdalomra. Aztán, mikor már nem bírta tovább, bevitték a szombathelyi kórházba, de már nem lehetett megmenteni, perforált a vakbele. Anyu és Lotti továbbmentek, most kinn vannak egy kis faluban Regensburg mellett.” „És te mért nem mentél velük?”, kérdezte Forrai. „Hülyén szerelmes voltam egy zászlósba, aki mindenáron itt akart maradni, hogy segítsen megcsinálni Kertmagyarországot. Talán emlékszel még rá, Kollár Palira.” „Kollár Pali?” Forrai sem arcot, sem alakot nem tudott a névhez felidézni. „Nem emlékszem rá. Pedig kellene, hiszen a körülöttek nyüzsgő daliás hadfik, azt hiszem, sohasem hallottak Kertmagyarországról.” „Nagyon utáltad őket?” – kérdezte Krisztina gonoszul. „Hogy a fenébe ne utáltam volna őket. Olyan csinosak voltak az egyenruhájukban, olyan magabiztosak, jó modorúak, felnőttek, műveletlenek és buták, és annyira tetszettek a lányoknak, hogy muszáj volt utálni őket.” Krisztina megállt a piszkos, sötét, bár meglepően ép lépcsőfordulóban, és ránézett: „Hogy te milyen hülye vagy! Mindenkinél különbnek érzed magad, és mindenkit különbnek érzel magadnál. És közben nem vetted észre, hogy Lotti beléd szeretett.” „Nem sok jelét adta”, mondta Forrai meglepődve. „Hát persze hogy nem. Mert te olyan félnék meg arrogáns voltál egyszerre. No és nem nagyon szeretted beléd.” Elindult a következő lépcsősoron, Forrai követte, nézte Kriszti fenekét, a kiszélesedő csípőt. „Nekem is tetszettél”, mondta Kriszti a válla felett. „Csak hülyének és gyerekeknek tartottalak, és különben is szerelmes voltam Kollár Paliba.” „És mi lett Kollár Palival?”, kérdezte Forrai gúnyosan. „Mert ha jól tudom, a mai napig sem építette ki Kertmagyarországot.” Kriszti hirtelen megfordult, úgy állt a lépcsőn, mint a kalandfilmek kardpengett rántó hősei, a bal lába magasabb, a jobb lába alacsonyabb lépcsőfokra támaszkodott: „Megszökött, és civilbe öltözött 44 novemberében. Aztán elfogták az oroszok, vagonba rakták és elvitték. Vártam rá, semmi hírt nem kaptam felőle, nem értettem semmihez, nem kellettem senkinek, beálltam kurvának.” Szó nélkül mentek tovább, felértek a harmadik emeletre, Kriszti balra fordult a körfolyosón, az első ajtónál megállt, elővette táskájából a kulcsot, kinyitotta az ajtót. Mielőtt belépett volna, intően az ajkára tette az ujját, majd a sötét előszobában kézen fogta Forrait, és egy ajtóhoz vezette.

Benn a tágas szobában szembefordult vele: „Nem azért settenkedtünk, mert félek Paula nénitől. De nagyon rossz alvó, nem akartam felébreszteni.”

Aszoba valamikor talán a nagy lakás nappalija lehetett, koloniálbútor, karosszékek, szekrény, koloniáloszlopos kis könyvespolc, amelynek alján Forrai meglepődve pillantotta meg a Propyläen KUNSTGESCHICHTE-köteteit. A koloniasztalt a fal felől egy stílustalan, széles, kihúzható fióké heverő szegélyezte. „Mit iszol?”, kérdezte Kriszti. „Van borom, és van konyakom.” „Konyakot”, mondta Forrai. „Sokat.”

Forrai másnap a *Szabad Nép* baráti körön konokul hallgatott. A következő alkalom-

mal is, Feller Józsi meg is kérdezte, hogy nincs-e mondanivalója. „Én a mondanivalómat tökéletesebben, mint a *Szabad Nép*, nem tudom kifejezni”, felelte Forrai. Galántai délidőben, mikor Forrai a bácskai májasát ette, odajött hozzá, és azt mondta: „Ádám, ha megbocsátasz, hogy az idősebb jogán beleszólok a dolgaidba, a viselkedésed se nem ésszerű, se nem hasznos. Azt megérteném, hogy mindent visszautasítasz, és elmész tüzelőszállítónak, de ezt a verbális éhségstrájkot, amit szegény hülye Feller Józsinak előbb-utóbb jelentenie kell, bármilyen jóindulatú barom is, nem helyeselhetem. A tibeti láma imakereke nem morális hitvallás. Legalább csinálj úgy, mint ha forgatnád.” De Forrai, szorongva, szenvedően és diadalmasan a következő baráti körön sem szólalt meg. Utána, az emeletre menet találkozott Lévai Gáborral, akit néhány hete váratlanul neveztek ki a könyvtár új igazgatójának. Korábban a minisztérium államtitkára volt. „Jó, hogy találkozunk, Forrai elvtárs”, mondta Lévai a lépcsőn, félúton, és vastag keretű szemüvege szinte ridegen villant Forraira. „Már egy pár napja meg akartam kérdezni, nincs-e meg magának Horváth János antológiája, a MAGYAR VERSEK KÖNYVE. A könyvtári példányok elvesztek.” Forrai elszántan belenézett Lévai Gábor szemüvegcsillogásába. Nem akarta kölcsönadni a MAGYAR VERSEK KÖNYVÉ-t, mert érezte, hogy Lévait le fogják tartóztatni, és akkor ő az ávótól sose kapja vissza a könyvet, apja érettségi ajándékát. „Sajnos, nincs meg”, mondta. Lévait három hét múlva elvitték, és csak évek múlva szabadult.

– Miután Lévai Gábort elvitték – mondta Forrai fanyarul –, én is lelkesen csatlakoztam a *Szabad Nép* baráti kör liturgiájához. Példásan felmondtam a leckét. Nem tudom, hogy ennek köszönhettem-e Feller Józsi kitüntető érdeklődését, vagy annak, hogy az öregektől, becsületére legyen mondva, tartott egy kicsit. De a következő békekölcsönjegyzés röpgyűlésén nekem kellett a buzdító beszédet elmondanom. Ha már őszinte nem lehettem, megpróbáltam személyes, nem sablonos lenni. Ebédnél odajött hozzám Galántai, és a maga lassú, vontatott beszédmodorában azt mondta: „Csinos adhortáció volt, Ádám, gratulálok. De a szakmai és személyes hiúság olykor jobban szolgál egy rossz ügyet, mint a félelem.” Tessék, egy újabb adalék gyávaságom történetéhez.

Román Anna fölébe hajolt, szinte támadóan. A melle éppen csak érintette Forrai mellkasát.

– Hagyd már a gyávaságot. Azért mondtam, mert bantani akartalak. Pedig megtanulhattam volna, hogy te minden ilyen kérdésre lelkiismeret-vizsgálatot tartasz. Engem nem érdekelnek a lelkiismeret-vizsgálataid, sőt egyenesen utálok, hogy ilyenkor elveszítélek. Nem akarlak odaadni a múltadnak, Rákosi elvtársnak, meg a nőidnek, meg a fejlődéseidnek. Tessék tudomásul venni, hogy én a történelem új fejezete vagyok.

Baka István

VLAGYISZLAV HODASZEVICS

Vlagyiszlav Hodaszevics (1886-1939) egyike a XX. századi orosz költészet elfelejtett, illetve a korábbi szovjet kultúrpolitika által feledésre ítélt nagyjainak. Ennek oka nemcsak az, hogy még az első nagy kiutasítási hullám előtt (1922-ben) elhagyta hazáját (a kiutasítandók listáján ennek ellenére szerepelt a neve), hanem az is, hogy „lelkileg független” művészként a politikai emigráció számára sem volt érdekes. A vele egy időben feltűnt Gumiljovot igazságtalan, szörnyű vége megtartotta a „külső” és „belső” olvasók emlékezetében, így művészi rehabilitációjára is előbb sor kerülhetett. Hodaszevics újralfedezése a szovjetunióbeli irodalmi életnek is adóssága még.

Hodaszevics lengyel származású, de családja már az ő születése idején orosz kultúrájú volt. A tehetséges fiú már gimnazistaként berobbant az irodalmi életbe – ugyanakkor később huszonévesen kiadott első két könyvét is megtagadta. A szimbolizmus diadalma idején jelentkezett – már akkor klasszicistaként, s az orosz költészet klasszikus – gyerzsavinpuskini – hagyományait érezte magáénak később is (legjelentősebb esszéi is Gyerzsavinról és Puskinról szólnak), s igen korán megjelenik műveiben az a „hadézi hűvösség”, amelyről kiváló méltatója, Jurij Kolker ír Hodaszevics versei 1983-as párizsi kiadásának utószavában.

A hadézi hűvösség (ajdesszkaja prohlada) magas fokú virtuozitással párosul a két, még otthon, a forradalmat követő években írt és megjelent kötetben (PUTYOM ZERNA, TYAZSOLAJA LIRA), melyek a szellem emberének a háború és a forradalmak végzetserű barbarizálódásával való szembenállásáról vallanak egy pártosságtól mentes, igaz humanizmus nevében. (Ha ezeket a verseket összevetjük Gorkij egykorú cikkeivel, nem tartjuk rejtélyesnek a nagy proletárfíró és a nagy dekadens [?] húsas évekbeli, emigrációs barátságát.) Vlagyiszlav Hodaszevics 1922-ben Berlinbe távozott (legálisan, de a kiutasítást csak hónapokkal megelőzve), majd 1925-től Párizsban él – utolsó verseskötete 1927-ben jelent meg, ennek egy kötetnyi ciklusa (JEVROPEJSZKAJA NOCS) tartalmazza az emigrációban írt verseket. Élete utolsó évtizedében szinte csak cikkeket és esszéket írt (a legfontosabbakat, amelyekről még a NAGY SZOVJET ENCIKLOPÉDIA is kénytelen megemlékezni). Elhallgatásának oka nemcsak az emigráció „légüres tere” volt – nem is lehetett, hiszen előtte – féllengyelként – a XIX. századi lengyel emigráció nagyszerű irodalmi példája „lebegett” –, az is, hogy utolsó alkotókorszakában a végső nyelvi pontosságig-egyszerűségig jutott, amit már csak az elhallgatás követhet.

Vlagyiszlav Hodaszevics

SZÓTLANUL

Te megmutattad szótlantul,
Mily takaros, mennyire tiszta,
Ahogy a varrásod vonul
Szegélyül a fehér batisztra.

S én elképzelttem: életem,
Mint Isten-ujj alól a cérna,
A léten – lenge szöveten –
Ily öltésekkel tart a célba.

Hol rejtve, hol meg láthatón
Fut át hol létbe, hol halálba...
És mosolyogva fordítom
Kendőd a visszájára, drága.

1918

HALÁSZ

Dal

Horgomra ráakasztom én
Csillag-csalétkemet.
Úszóm a hősín hold a vén,
Sötét vizek felett.

Ülök, s míg dúdoló dalom,
Az örök ár halad,
S a nap minden reggel mohón
Horgomra ráharap.

Fárasztom én öt estelig,
De mire alkonyul,
Csillagom elnyeli, s megint
Az égbe visszahull.

Vén horgász, csillagaimat
Hamar felélem én.
Vigyázzatok! Az éjszaka
Lesz úr a föld színén.

1919

MÁRCIUS

A hó megposhadt, összeroskadt végül.
Fojtó, nehéz a nyirkos levegő.
A járdákra, akár tükrökbe, nézünk,
De fenn, az égben – szürkesség, eső.

Hát nem csodás? Mit lábammal tapostam,
Azon most égi arcmásom lelem,
S a mennyben, mely túlságosan közel van,
Csak azt, amit a földön, ideleenn.

1922

GISELLE

Igen! Vak, édes szenvedélyben
Emésszen el a láz, a láng.
Levélként tépd a szíved széjjel,
Őrülj meg, hívjad a halált!

S aztán? Kriptalapod levetned
Kell újra, ott sincs nyugalom,
Ugrálnod kell megint s szeretned
A holdas, kéklő színpadon.

1922

MÁR NEM HISZEK

Már nem hiszek a földi szépben,
S igazságától borzadok.
S köznapi örömökre én nem
Tanítom, kit megcsókolok.

Szalad a lány emberi testen
Késem nyomán piros fonál:
Mit csókolgattam én, növessen
Új szárnyakat megint a váll.

1922

Baka István fordításai

Fodor Géza

PETRI GYÖRGY KÖLTÉSZETE (III)

VI

Ahogy a KÖRÜLÍRT ZUHANÁS egy költői fordulat dokumentuma volt a MAGYARÁZATOK... zárt tragédiája után, úgy az AZT HISZIK (1985) is az az ÖRÖKHÉTFŐ végigvitt redukciója és önvivisekciója után. A költői életpálya, nem előzmények nélkül, de mégis váratlanul felszálló ágba fordul. A kötet tematikusan nem hoz újat, de ismét megváltozik az emberi-költői nézőpont, látószög, módosul a témák súlyviszonya, Petri lírája áthangolódik.

Az öregség immár alapélménnyé lett, s átértékeli az élet igénytelen körülményeit: „Reméltem, rendezett / kiskertben művelek költészetet; / mint sufniban a vén, teszlek-veszek. // Nem így, / másként alakul, / de ahogy, úgy van jól. / Nem adatnak a hűs nyárvégi estek, / csak a hirtelen, hideglelős öregség.” (HALÁLRAJZ) – „Dunyhát, jégcsapokat, kocsonyát / az Abszolút Télre. / Egy mindig langyos cserépkályhát, / dohánybarna háziköntöst, kényelmes papucsot / a tébláboláshoz, / özvegy csoszogáshoz / csikorgó hajnalokon.” (ÉGVEHAGYOTT VÉN SZIVAR) Az idő, pontosabban: az idő zavara, sőt megszűnése, „az időérzék megbomlása”, ami Petri számára valaha szimbolikus történelmi probléma volt, most nagyon is konkrét, személyes gondná válik, és könnyörtelen természeti realitásként jelenik meg: „Negyven-éves vagyok. Nem tudom, hogy mi lesz. / Enyhe a tél. Nem hóra, / rideg udvar durva, / törekes

sarára, / mint elvágott vénából / a csak-fogyó idő spriccel.” (FEKETE KARÁCSONY) AHOGY ÍGY A HALÁLLAL SZEMBENÉZÜNK – ez a verscím fogalmazza meg a költői személyiség pozícióját ebben a kötetben. A létezés így nagyon összezsugorodik: „Ez a test, / ez a kifizetetlen ikszikszes, / begyújtva vár és alkoholt zabál, / meg sajtot, húst, salátát. / Ez a nap még az enyém / (ha lehet ezt mondani egy napról). // Ami a gödör mélyén füstölög, / az a büdös valami nem én leszek már” (TEST). De a helyzet elfogadásából nem megadás következik, hanem élni akarás. Petri nyíltan megerősíti Radnóti Sándor idézett felismerését az ÖRÖKHÉTFŐ-vel kapcsolatban: „Tényleg, úgy tűnik, akarok még élni, / túl- és feléledégn. / Ropogtatván, mint vaddisznó a makkot, / a férgestül is tápláló napokat.” (RADNÓTI SÁNDORNAK) S a Hajnóczy Péter emlékére írt nagy versben, amely a személynek szóló személyes megnyilatkozás belső súlya tekintetében talán csak egyedül fogható a Sára-versek csoportjához (komoran jelentőségteljes tény, hogy ilyen súlyú személynek szóló személyes megnyilatkozást ez a költészet csak halottnak ismer): „Mind több kedvem van / mind kevesebb napom / lemorzsolni az utolsó szemig.” (IN MEMORIAM HAJNÓCZY PÉTER)

Mennyire megváltozott ennek a költészetnek az alapmagatartása! A helyzetünkre metaforákat alkotó első kötet dacos tartását az „el nem fordult tekintet” patetikus máxája fejezte ki (micsoda metamorfózison ment keresztül Louise Labé Vas István fordította szerelmes szonettjének kezdete: „Ó elfordult tekintet!”) – most így szól a költői önjellemzés: „Metaforákban nem bővelkedek. / Gyulladt, száraz / disznószememben minden magamaga.” (4 BAGATELLE) S csakugyan születőben van Petri költészetében valami végső tárgyilagosság, egy olyasfajta, metaforákban szűkölködő, szikáran szabatos prózaiság, amely valamilyen rejtélyes módon mégis a primér líra hőjét és fényét sugározza ki. De itt még csak születőben van, majd csak a VALAHOL MEGVAN ciklusban termi meg érett darabjait. Az élet, pontosabban (és éppen ebben áll a fordulat!): az életút tárgyilagossága azonban tényleg alapvető költői törekvésnek látszik ebben a kötetben. A halállal szembenézve megszületik az élet egységélménye: „57 kiló lepkeszárny / sok összeragadt pillanatom. / Vonszolódom a beváltóhely felé.” (4 BAGATELLE) A múlt mint sajátos aktuális élmény már az ÖRÖKHÉTFŐ egy rövid versével felbukkant: „Jelen nincs / Majszolgom a kandírozott múltat / Hagsom a szirupidót / Cukorrá dermedni” (ÉDESSÉG). E mellé állítva mégsem teljesen vicc az AZT HISZIK önironikus kis verse: „Múltidőben cukorhadó személy. / Erré. ébredtem. 'No igen, ez mély.' / – Mondtam magamnak. – Ugorjunk bele! / Azóta egyfolytában koppanok.” (A VERSÍRÁS CSAPDÁI) De Petrinek azokból a verseiből, amelyek valóban felidéznek a múlt valamely mozzanatát, hiányzik a múltidézés szokásos édessége, a nosztalgia. Élettörténeti időrendbe sorolva a verseket: a SZEMÉLYTELEN VOLTÁL, MINT A TÖBBI című Nagy Imre-vers, a KARÁCSONY 1956, az első szexuális élményre emlékező RAPSZÓDIA és a „Sára halála után” való otthonlanságot felidéző 65 KARÁCSONYA az életútnak olyan fontos helyzeteit és eseményeit elevenítik fel és teszik reflexió tárgyává, amelyek nemcsak kiemelkednek a múltból – s azt sem homogén élményszerűségükkel teszik –, hanem jelenig hatóan, alakítóan beleépültek az életfolyamatba, mégpedig éppen problematikájukkal épültek bele. (A két karácsonyvers egyébként első jelentős példája annak az új, prózai versbeszédnek, amely majd a VALAHOL MEGVAN ciklusban nyeri el tökéletes formáját.) A múltnak ezek a mozzanatai tehát eleven részei a költői személyiség életének, beleépültek a személyiségbe, mégis mintha már megállapodtak volna, mintha már nem kellene attól tartani, hogy belobbannak. A költői személyiség, amely valamikor arra irányult, hogy „felfakadnak lappangott, sunyi konzekvenciák”, most az ellenkező irányba fordul: „A jó regények beteljesülnek, / hibátlanul, mint a végzet. / Ócska ponyvára vá-

gyom, / ahol van szerencse és van bocsánat, / és a logikus következmények / elmaradnak.” (A JÓ REGÉNYEK) A „közemberi érzést” rehabilitáló személyiség elfogadja a pusztulást, de már nem vonzódik hozzá – akár tragikus gesztus, akár lepusztulás formájában jelenik meg: „Mi az ablakon inkább csak kinézünk, / hogy lélekben legyünk egy kissé az utcán is, / amikor testben nem vagyunk kénytelenek igénybe venni a lépcsőházat” (MATOLAY MAGDI HALÁLÁRA). – „Mi egy kicsit még elnézzük a hajnalt, / más ablakokból, ahogy idevillog. / Gyereket fűrésztünk, és tésztát gyúrunk. / Telünk-múlunk. Néhányat alszunk még.” (NAGYANYÁMRA [1894–])

Amiként a költői személyiség pozícióját e kötetben előbb az AHOGY ÍGY A HALÁL-LAL SZEMBENÉZÜNK verscímmel lehetett jellemezni, úgy mozgásirányát e pozíción belül a kötet egy másik verscíme fejezi ki a legpontosabban: TÁVOLODÓBAN. Távolodóban az éppen csak most felfedezett múlttól, a tragikum, egyáltalán: a „végigvitel” külső és belső kényszerétől, a nagy válságoktól. Úgy látszik, még a legnagyobbtól is; az ÖRÖKHÉTFŐ-ben négy Sára-vers volt, e kötetben csak kettő van, s újabb eddig nem is keletkezett. De még e beszédes számszerűségénél is többet mond megváltozott hangjuk. Az ÖRÖKHÉTFŐ négy Sára-verse megannyi égő seb volt, s valami morbid, perverz, nekrofil intimitás jellemezte a halottal. A 65 KARÁCSONYA hangsúlyosan retrospektív és objektívan elbeszélő – mindez egy bizonyos távolságot eredményez, s a groteszk és tárgyias elemek már nem annyira fokozzák, mint inkább lokalizálják a fájdalmat. A BÚCSÚ pedig – a cím önmagáért beszél! – éppenséggel nem más, mint a távolodás kimondása: „Mind szemérmesebb és tartózkodóbb / pozitúrában keresel álmaimban.” Ez a két vers úgy hat, mintha az ÖRÖKHÉTFŐ-beli Sára-versek epilógusa volna, s úgy tetszik belőlük, hogy a költőnek sikerült egy bizonyos fokig kiírnia magából felnőtt-kora égető őselményét. Megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy e súlyos életprobléma költői feldolgozása egyik feltétele volt emberi feldolgozhatóságának. A mozgásirány tehát – a megelőző hosszas „zuhanás” után – a „távolodás”. Legszuggesztívabb megjelenése nemcsak személyes, hanem talányosan metaforikus is: „Isten, ha van: / parasztból lett generális. / Csillagos zubbonyát / célozva tévedünk / mind távolabb portánktól / – hóba, tajgazásba. / Ó káprázik folyvást / a fagyban előttünk: Ó, / Kutuzov, Moszkva nélkül.” (TEOZÓFIA)

És itt álljunk meg egy pillanatra! Petri – Max Weber kifejezésével – „vallásilag unmuzikálisnak” vallja magát. Ehhez képest tizenöt versében szerepel Isten. (MAGYARÁZATOK...: HORGODRA TÚZTÉL...; KÖRÜLÍRT ZUHANÁS: MINT LEVETETT, A MEGVÁLTÁS HÁTULÜTŐI; ÖRÖKHÉTFŐ: APOKRIF, AZ ÖNGYILKOS, HÁROM VERS, KRÍZIS, KAPUTT, BIBÓ TEMETÉSE, ÉN; AZT HISZIK: ISTEN SZEME MINDENT LÁT, IN MEMORIAM HAJNÓCZY PÉTER, A JÁTÉK VÉGE, TEOZÓFIA; VALAHOL MEGVAN: EURÓPA?) Petri „istenes versei” külön tanulmányt érdemelnének. Legyen itt elég annyi, hogy a bennük szereplő Isten személyes, sőt: mind az istenszerep hagyományos funkcióiban, mind rendhagyó ténykedéseiben túlságosan is, profánul személyes, mindennapi emberként viselkedő Isten. Ezek az „istenes versek” aligha alapulnak igazi vallásos élményen, de Isten ilyen gyakori szerepeltetését a – nemritkán féktelen – profanizáló kedv se magyarázza meg kielégítően. Néhány személyesebb hangú és komolyabb problematikájú „istenes vers” arra látszik utalni, hogy Petri nemcsak negatív, hanem pozitív is használja a vallásos szimbolikát mint kulturális hagyományt. Nála Isten, úgy látom, annak a megszemélyesítése, ami kívülről jön, ami az ember lényegétől, akaratától elvben különböző, ami az emberrel szemben áll, aminek ellenállásán megtörik ereje, ami felette diadalmaskodó szükségszerűségként és ítéletként, mondhatni: sorsként jelenik meg.

Petri Istene csak negatívra írható körül: minden, ami a személy élete alakulására befolyással van, és ami nem az ő személyiségéből fakad – a kontingens személy korrelátuma. Nem transzcendens, hanem: művészi fogás. Konkrét szimbólumba tömöríti a költői személyiség életerzését élete legnagyobb problémáiról, a megszemélyesítés által világosan elválasztott és szembeállított, egyetlen figurában megfogható, érzékeltes kifejezést ad mindennek, ami az emberrel szemben mintegy összeáll, s az istenfigura, amely már anyagában poétikus, amelyet kulturális aura vesz körül, s amely felette képlékeny, itt művészileg igen termékenynek bizonyul. Így lesz a „távolodásnak” is – egy transzcendenciát nem ismerő költői világképen belül – legmagasabb fokú és tisztult metaforája. Petri az idézett, káprázatba vesző kis verssel, a TEOZÓFIÁVAL bizonyos szempontból költői indulásának egy problémáját éli és oldja meg újra – magasabb fokon: immár nem szavak, „szóbeszéd”, hanem tapasztalás által „*újjfent a szétszűrődő (vagy csipkés) határokhoz vezetve*” nem legyőzni igyekezik, hanem felmutatja „*a szétszűrődő vagy csipkés határokat*” (REGGEL).

De távolodóban a múlttól és a nagy, válságos problémáktól a semmi felé – erősödnek a kötődések az élet közvetlenségéhez. A KÖRÜLÍRT ZUHANÁS-ban felsejülő ellen-erők most hatékony életerőkké növekednek; az ottani előjeleknek megfelelően a szerelemben és a természettel való kapcsolatban nyílnak meg új erőforrások. Ha az ÖRÖKHÉTFŐ fontos új élményét s költői megjelenését, a megtalált megtartó kapcsolat ihletéből született verseket alapvető művészi minták nyomán kialakult reflexeinkkel szívesen látnánk megoldásnak a szerelem problémájára, révbe jutásnak, egy nagy papírforma szerint valónak, most tudatára kell ébrednünk: nem jött be a papírforma. A Maya-versek csoportja nem betetőzése – azaz legmagasabb foka és egyszersmind lezárása is –, hanem kivételes értékű epizódja Petri szerelmi költészetének. Az AZT HISZIK-ben nincs folytatása, de annál inkább van a szerelem kiszámíthatatlanságának (NÉHA KISÜT A NAP, '80 TELÉN, NYARALÓ FÉRJ A FELESÉGÉHEZ, RAPSZÓDIA, ISTEN SZEME MINDENT LÁT, AHOGY ÍGY A HALÁLLAL SZEMBENÉZÜNK). Feltűnik azonban egy új motívum. Petri a szerelemről, mely „*kezdettel kínál, nem folytatással*”, azt írja: „*örömtől vagy méltóbb kint ígér*” (NÉHA KISÜT A NAP). Költészetében, amely a szerelem vonatkozásában abszolút pesszimizmusról tanúskodik, amelyben a szerelem legfeljebb az öröm pillanatainak „*bevillanását*” jelenti, de szükségszerűen elrontásra, tönkremenetelre ítéltetett (ÚJ SZERELEM, SZERELMEK, EZ A HANG IS MEGY MÉG, CÍM NÉLKÜL), ez a sor váratlan pozitivitással szolgál, s éppen nem az „*öröm*”, hanem a „*méltóbb kint*” jóvoltából. Azt sugallja, hogy a szerelem nemcsak az örömtől érték, hanem kínjaival és kudarcában is szubsztanciálisan gazdagítja a személyiséget. (Mint a MUNKA-NAPLÓ-ban mondja a munkával kapcsolatban: „*Valami lesz, / Ha nem ebből: belőlünk.*”) Ez a felismerés több, mint az élményképesség kitágulásával az öröm értéként, a depraváció „*ellentételeként*” való elismerése – ez annak belátása, hogy amit az ember megél, az nem csupán a külső lehetetlenségek szimptomája, hanem önmaga megalakításának a lehetősége is. A kín méltósága a személyiségnek ebből a szubsztanciális gazdagodásából fakad, s ez teszi azt is, hogy az elfogadás és a „*távolodás*” nem válik önfeladássá és hanyatlássá, hanem éppen ellenkezőleg: felemelkedés és továbblépés biztosítóka lesz.

Hasonló szerepet játszik a kötetben a költői személyiség új, pozitív kapcsolata, mi több: harmóniája a természettel. Élettörténeti okokból már az ÖRÖKHÉTFŐ korszakában feltűnik a kert jelenléte Petri erősen önéletrajzi jellegű költészetében (INVOKÁCIÓ, KERT, KAPUTT, ÉN). Ott azonban a kert még a költői személyiség mindenko-

ri belső állapotát szimbolizálja, nincs önálló élete, és nem állandó értékhordozó. Az új kötetben viszont azzá válik. Mindenekelőtt: nem környezet – a személyiség és a kert, illetőleg a természet viszonya egyszerre mélyen és titokzatosan bensőséges lesz: „*Felejték. Leejték. Félreérték. / Megkörményékez a kert. / (Olyan mint a »Hiányzol.«: ki is csinálja?) / Szél támad. Esteledik. / Környező villák.*” (4 BAGATELLE) A személyiség és a természet között optimális megfelelés jön létre: „*Ezt az életmódot, ezt kitaláltuk: / falu, szőlőlelél, kacsahápgóság, / se túl közel, se túl távol a várostól, / éjjel zuhog, nappal tündöklök, a göröngyök / között araszol a kövér szöveggiliszta.*” (MUNKANAPLÓ) Ez a megfelelés olyan benső és teljes tud lenni, hogy az emberiséget kirekesztve, a költői személyiség és a természet kizárólagos kapcsolatára redukálódik a világ: „*Jó volna hosszabb, embermentes ősz, / a rozsdállódó éven itt tűnődjek, / összeszedve a potyadékdíót / útfélről, séta közben, no meg a »saját« / mogyoróbokraink fukar termését. [...] Egy kicsit itt is voltam. A nyár / égmeilyi tárnában még robbantanak, / idehallik a dörgés, omlasztják be / augusztus csillagbányáit.*” (ELÉGIA) Az utolsó sorok gyönyörű képe, monumentális, mégis érzékletesen konkrét antropomorfizmusa olyan mély átélését, illetve emberiesítését fejezi ki a természetnek, hogy indokolt azonosulásról, eggyéolvadásról, teljes sorsközösségről beszélni. De a természeti kép itt már nem egyszerűen metaforája a személyiség belső állapotának – a személyiség és a természet *életritmusa* hangolódott tökéletesen össze.

A természethez való viszony gyökeres megváltozását talán A ZENEKAR MÉG CSAK HANGOL című vers mutatja a legjobban. Petri költészetében szinte rögeszmésen visszatér a falombot/fakoronát megjelenítő rövid vers: „*nap röntgenezi a platánok / leveleit fokozatosan elrásokosodnak / zöld üveglegyezőik / a fénybe-ártott / gyanútlan kezecskék*” (A NAPON). – „*Pottyánó gyümölcsök; / körték, maradék diók / nem érzik súlyukat / a puha hóban. / Hirtelen tört a tél ránk. / Fél, nagyon fél / a szörtelen élőlény. / Piros alma / himbálódzik a tar gallyak közt. / Mint akasztott csecsemő.*” (KERT) – „*Ezek ezek ezek / Ezek a didergő gyerekek / Ezek az eső / Vert levelek / Ahogy / Kapkodnak nyúlálnak / Melegért fényért / És lerohadnak mielőtt a tél / Megdermesztené őket / E fonnyatag kérlelő kezecskéket*” (ŐSZ). Valamennyi kép lényege a pusztulás, a halál; a természet nyilvánvalóan a belső élmény egyenes vonalú meghosszabbítása. A ZENEKAR MÉG CSAK HANGOL mintegy ellenverse ezeknek: „*Minden – mondogatjuk magunknak – / még ezután jön. Semmi / nem jön ezután. // Ami a nélkülület megelőzi: / görcs a köztiagyban, / lágy alábukás / forgó homoktölcsérbe, / vagy a gyomorszáj / álmélkodva, hirtelen – – // Vagy a máj, / vagy a rendszer. / Terveket hát ne szójünk. // Az ősz könyörületes. / Az ecetfa / lazán nyugtatja kecses, / zöld ujjait / a szél billentyűin.*” A versben világosan el van választva és szembe van állítva a belső állapot és a természet. Az első három szakasz – az „*ahogy így a halállal szembenézünk*” pozíciójának jegyében – tökéletesen zárt és önmagában teljes, önálló vers. Úgyszólván hozzá van csak téve egy újabb rövid vers a már ismert típusból – csak éppen ebből a természeti képből hiányzik a pusztulás, a halál mozzanata, a természetélmény feloldja a halál előérzetét. A költői személyiség már nem szimptomatizálja a természet jelenségeit, hanem képes ráhangolódni a természet ritmusára, engedi hatni magára, és erőt merít belőle. A kötet legszebb természetverse a TÉL LESZ – a természettel való újfajta kapcsolat kifejezése ebben a legrejtettebb, mert a legmélyebb: „*Elkészt virágok / tapogatóznak / a hideg őszben. // Remélnék még / gyümölcsöt? A legszívósabb / darazsak is a téli // repedésekbe / húzódtak. Nem akarnak / semmit e szirmuk-ejtett // virágok, / csak összeütötte fejüket / a mindennel játszó szél.*” A természetlira klasszikus esete, ritka szép darabja ez, csak éppen az a furcsa, hogy – Petri írta. A vers hangja, hangulata, légköre posztnyugatos, Petri sem előtte, sem utána nem írt ilyet. Képi logikája tekintetében viszont

látszólag ugyanazt a típust képviseli, mint az előbb idézett rövid versek, mindössze két sorral hosszabb a KERT-nél és az ŐSZ-nél. És mégsem rövid vers. S ezt nemcsak a két sor többlet és a versszakokra tagolás, tehát a szöveg széthúzása teszi. Sokkal inkább a versépítés. A rövid versek mozzanatok, kijelentések sorolását adják; itt a megállapítás, a kérdés, a válasz, a magyarázat egyrészt kitágítja és tagolttá teszi a vers belső, ha lehet így mondani: lírai terét, másrészt mintegy bevonja a költői személyiséget a természetvilágába, és ezzel dinamizálja a vers világát – ennek a versnek nem történése, hanem lírai cselekménye van. Ez pedig nem más, mint a természet igazi belső megértése, megélése a természeti folyamatnak, együttérzés a természettel. A költői személyiségnek a természettel való kapcsolata itt egy egészen új minőséget mutat: gyengédséget. Ez a vers Petri leggyöngédebb szerelmi lírájával rokon, tartózkodó zeneiséggel kifejezve, hogy a természet a szerelemhez hasonló megtartó erővé és élménnyé vált a költői személyiség számára.

A TÉL LESZ még egy szempontból figyelmet érdemel. Első és harmadik részének verszenéje megkapó, de csak Petri költészetében új; egy verscímét megváltoztatva mondhatni: „ez a hang is megy már”. De a vers második, középső részében, fordulópontján megszólal Petri új versbeszéde: „*A legszívósabb / darazsak is a téli // repedésekbe / húzódtak.*” Ha ezt a képet a körtehullából buggyant mézcseppen lakmározó dongó és a „*kihasadt, mézbelü szilván halódó méh*” korábbi képeinek háttére előtt ízeleljük, meg kell hogy fogjon a költői érzékelésmód, szemlélet változása. Ez a szikár kép és hang annak az új prózaiságnak, valójában: pontosság és tárgyyszerűség mögé búvó személyességnek az áttörése, amely az AZT HISZIK után, a VALAHOL MEGVAN ciklusban teljesebbik nagy versekké.

Az AZT HISZIK tehát az ÖRÖKHÉTFŐ mélypontja után a fordulat, sőt a felemelkedés kötete. Öregedve, a halállal szembenézve, „távolodóban” sikerült megtartó kapcsolatokat találni az élet közvetlenségével, „közemberi” örömeiben, szerelemben, természetben, s arkhimédészi pontot a személyiség belső gazdagodásában. Persze egy más szempontból lehet mindezt ún. privatizálódásnak, negatív folyamatnak, elszegényedésnek is látni. Magam nem osztom ezt a nézetet, sőt azt a szempontot sem tudom elfogadni. De nem ez a fontos. Petri költészetében éppen az az izgalmas fejlemény, hogy a kétségkívül végbemenő „privatizálódás” paradox folyamat. Való igaz, a kötetből, néhány verstől (Nagy Imréről, IF, 1949. MÁJUS 1., ELLÁGYULÁS, ÁLLÍTÓLAG, „EGY VEZÉR GYERMEKKORA”, A TÁBORNOKHOZ, PÁLYABÉR, OKTÓBER, ÉLEKTRA) eltekintve hiányoznak a nagy „közösségi” témák, s e versek többsége is súlytalan, a kötet egyik legszebb verse pedig, az IN MEMORIAM HAJNÓCZY PÉTER a halál perspektívájából jelentéktelennek mutatja ezeket a problémákat. A csoport szintjén jelentkező vagy a nemzeti, sőt közép-kelet-európai értelemben vett „közösségi” problémák csakugyan mintha kiszorulnának Petri költészetének középpontjából, és tisztán individuális, sőt szélsőségesen szinguláris problémák nyomulnának a helyükre. Csakhogy ezek a privát problémák az emberi élet és létezés abszolút egyetemes és alapvető, végső kérdései: az élet és a halál, a szerelem, az öregedés, a természet. Végsőkéig leegyszerűsítve: „*a minden testnek útja*”. S hogy miként lehet méltósággal végigjárni. Az egzisztenciális alapkérdések és a költészet alaptémái tehát. Nincsenek közösebb problémák. Ám nincsenek veszélyesebb témák sem a költő számára. Ha közvetlenül mint egyetemes problémákat és témákat közelíti meg őket, s azok nem mélyen megélt, a mélyen megélt tapasztalatból kinövő problémái, csak üres közhelyeket mondhat róluk. Az élet végső kérdéseit az élet előtt nem lehet hitelesen feltenni, a közvetlen élet

kerülő úját hozzájuk nem lehet megtakarítani. A költő mintegy csak alulról juthat el ezekhez a kérdésekhez, s ha csakugyan sikerül eljutnia hozzájuk és hitelesen szólnia róluk, az a legnagyobb költői teljesítmények közé tartozik. Annak a hitelessége, amit a költő az emberi életnek és létezésnek ezekről az alaptémáiról mond, nem a költői személyiség felismeréseinek elvont igazságán múlik – az szükségképpen közhely –, hanem azon az egyéni és személyes módon, ahogy a felismerésekre jut – ez teszi a közhelyeket tartalmassá. Bizonyos értelemben nincs nagyobb teljesítmény az életben, mint a nagy közhelyeket, az eleve tudhatót saját igazságunkként újra felfedezni és megélni. Ez történik az ÖRÖKHÉTFŐ után, Petri költészetének harmadik korszakában. Az AZT HISZIK legjelentősebb hozamát úgy is meg lehet fogalmazni, hogy benne a költői személyiség már nem csoport-, nemzeti vagy közép-kelet-európai értelemben reprezentatív, hanem paradox módon paradigmaticus: „csak egy személy”, egyszerre egyetlen, meghatározott „én” és Akárki, mint a középkori moralitásban, egybeesik benne a privát és az egyetemes. S hozzátartozik az a bravúr is, hogy az egyetemesség sohasem üt át a költői konkrétságon mint elvont általánosság. A költői személyiség tudniillik nem kacsingat az egyetemességre, hanem mintegy csak hagyja, hogy egyetemes jelentőségre tegyen szert a szemünkben. Egészen úgy, ahogy a tradicionális nagy költészetben történik.

VII

Az AZT HISZIK után Petrinek nem jelent meg önálló verseskötete, a VALAHOL MEGVAN címen kiadott válogatott és új versek (1989) azonos című záróciklusaként összefoglalt tizennyolc új vers azonban töretlenül folytatja az előző kötetben kibontakozó tendenciákat; az alapmozgás itt is az egyidejű távolodás és emelkedés, az emelkedés – „távolodóban”.

Petri expressis verbis leszámol korai költészetének irányával. Egyik versében (I AM HERE. YOU ARE THERE), azon medítva, hogy mifajta verset írjon egy korábbi szerelmi kapcsolatról, felveti: „Vagy inkább egy »jellemző« olyat-amilyet-szoktam? / korhangulat, belterj (mindenki tudja, ki ki), / egyben évődőleges mélyke / a házaselet finomszerkezetéről / s a viszonyok jármáról? Hm? // Hagyjuk a francba.” Másutt egy nagyon koncentrált metaforájához fűzi a következő kommentárt: „Az édes szűrés diszpozíciója.» / Mondotta volna az ifjúkor, rég, / logikai örömök idejében. / Már a vénülés kedvét nem leli ilyesmiben. / Csak ami elemzetenül is valami – egy jó mondat, egy hibátlan kavics –, / az számít. Persze, mi az, hogy »jó«; persze, / mi az, hogy »hibátlan«? Felvethető, hogyan. / Csak éppenséggel nem vetem fel.” (A SÉTA) A gesztus jellemző és fontos, de a versek jobbra nem felelnek meg neki. Többségük retrospektív, emlékezés – talányok, halványuló emlékek rekonstrukciója, egyszerű tényekből való felépítési kísérlete. Ezért éppen nem a „hibátlan kavics” egyszerűsége és mérete jellemző rájuk – nagyobb és bonyolultabb kompozíciók.

Ebben a ciklusban voltaképpen a természetélmény az egyetlen, „ami elemzetenül is valami”. Legtisztább példája a FEBRUÁRI HAJNAL: „A fagyott hó helyén most / vizes a párkány, / vizesen ragyog! / Csöppögnek a méteres / jégcsapok. / Ó, lassú, szép, könyörtelen / fogyatkozás. / Aláfolyik az ablaküvegen / az eleven / víz.” Petri kezdettől fogva ismert, rövid, tárgyas verstípusának egyetlen képviselője ez a ciklusban. De ha mögé állítjuk háttérként az első kötet ugyane típusból való február-versét, megragad a szemléleti válto-

zás: „*Február, a felengedő tetem, / a dörgő, langyos ár színére billen. / Megrohadt jegen, édes légben / morzsák, sirályok. / Egy napon átmelegszik / az ablak közé tett bor. / Kitelettünk.*” (HÁROM RÖVID VERS) Nemcsak a kontrasztos, illetve lineáris képsor, a zajos, drámai mozgalmasság, illetve a megcsöndesült, lassú folyamatosság ellentéte érdemel figyelmet, hanem az is, hogy mindezek következtében a tél elmúlásának klasszikus halál–újjaszületés-toposza a korábbi versben egyértelműen – a kitelelés poentírozása ellenére is egyértelműen – a halál felé húzott, most viszont egyértelműen – a könnyörtelen fogyatkozás motívuma ellenére is egyértelműen – az elevenség irányába mozog. A különbség beszédes, kifejezi azt az átalakulást, amely a költői személyiségnek a természethez való viszonyában végbement. Az új természetélmény legnagyobb verse, Petri természetköltészetének eddigi tetőpontja azonban a REGGELI KÁVÉZÁS: „*Szeretem az őszi hideg szobákat, / ülni korareggel összehúzott köntösben / a kitárt ablaknál, vagy a tetőn, / párolog a völgy meg a csésze kávé / – ez hűl, amaz melegszik. // Sokasodik a piros meg a sárga, / fogyatkozik a zöld, perog a sárba / a sok levél – halomban / a nyár devalvált pénze: / oly sok! oly semmitérő! // Lassúdan kébbe vált / az ég hamvasszürkkéje, enyészőben / az enyhe borzongás. Közelednek / a nappal-dagály / türelmes, óriás tolóhullámai. // Kezdek folytatódni. Megadom magam / egy személytelen felszólító módnak.*” A költői személyiség és a természet teljes harmóniája, életritmusának tökéletes összehangolódása, ami már az AZT HISZIK-ben megjelent, itt már-már panteisztikus élménnyé fokozódik. A személyiség része a természetnek, akit napról napra mintegy megszül a természet, aki már nem is annyira saját életerejéből, mint inkább a természet napi megújulásának engedve, a természet életével megtelve él tovább, akiben a természet nagy ritmusa működik. A vers nem kevesebbet fejez ki, mint hogy a költői személyiségnek a természettel való kapcsolata több, mint megtartó: fenntartó kapcsolat, fenntartó erő.

Nem ilyen elemzetlenül egyszerű szimbólumokba fogható, egyetlen szimbolikus történésbe sűrítendő már az élet és a halál határmezsgyéjének problematikája. A túlélő magyarázkodik a halottaknak: „*nem akart ő / ittmaradni. / De a hűtőszekrényben ott a marhafartó, / a kosárban a zöldség, karaláb, zeller / – pocskba nem mehet; a családnak leves kell. / Meg hát a beteges kíváncsiság, / megkeresni a saját halálát. / Ha van ilyen. / S nemcsak áltatta magát Rainer mester. / Meg a hajlam, / hőmpölygetni az életet. Pedig nincsen jó abban: / Az ember bensője csak férgesedik az idővel: / félelem rákosítja, hatalom, pénz kell, új nő kell. / Ideje utánatok mennem mind gyorsabban.*” (MACABRETTE) De a magyarázat, az okadatlóság, az elemzés immár nem diszkurzív, mint „*rég, logikai örömdök idejében*” volt, hanem egyszerű tények által történik. „*Lassú sétánk kifelé az életből, / ahogy halad, torlódik az alkalmi társaság, / ahogy elmaradozunk, összébbverődünk, / előresietünk és félreállunk, / – érdemes figyelmünkre. Épp mivel / a tapasztalás csak ránk tartozik, / tanulságmentes és kimondhatatlan, / önnön teljesültebe vesző: / fullánk és cukor. [...] Az utánunk jövő / tuszkol is, marasztal is, ahogy terel. / De azért megőrizhető némi méltóság. / Irány és tempó / szabadságának több mint látszata. / Lassítás, szaporázás, elkalandozás joga / gyakorolható (még ha mint jogot / nem opportunus is emlegetni). / Sétánk, mindenestire, sétaszerű. / Nem lehet mondani, hogy... Szóval, ezt hagyjuk. // Namármost a legvége, a pont, / ahol az eső víz lesz vízeséssé, / a gömbölyű átbukás pillanata – – – / Csak a gránitkáva abszolút síkossága / megfogható. Jól mondom: csak az – amennyire. / Térjünk vissza az útra. / Ha szóvakozottságunk szóra bírja / a szóra nem érdemest – nem az út hibája. / Mondjuk: Az út érdekes. Az út szép. / (Valóban az.) Járjunk és lélegezzünk.*” (A SÉTA) Ami megfogalmazható, az megfogalmazható egyszerű tények által, ami nem fogalmazható meg egyszerű tények által, az egyáltalán nem fogalmazható meg, mi több: nem is érdemes megfogalmazni. Noha a vers közvetlenül a kimond-

hatatlanság abszolút paradigmájáról: a „saját halál” kimondhatatlanságáról szól, nyilvánvalóan Wittgenstein híres gondolataira utal: „*A filozófia jelezni fogja a kimondhatatlant azáltal, hogy világosan ábrázolja a megmondhatót.*” „*Mindent, amit egyáltalán gondolni lehet, világosan lehet gondolni. Mindent, amit ki lehet fejezni, világosan lehet kifejezni.*” „*Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.*” Petri költészetének voltaképpen ez a virtuális ars poeticája, ami egyre tisztábban valósul meg. A VALAHOL MEGVAN ciklus verseiben ez azért különösen érdekes, mert a versek többnyire homályos problémákat, halványuló emlékeket, talányokat próbálnak befogni, s eközben határolják körül a tudhatót és ezáltal a nem tudhatót is.

E törekvés jegyében Petri meg tudta újítani politikai költészetét is. A ROLF BOSSERT HALÁLÁRA egy 1985 karácsonyán az NSZK-ba áttelepült, majd 1986 februárjában, közelebből ismeretlen okokból öngyilkossá lett erdélyi szász költő személyét, a kelet-európai emigráns nyugat-európai helyzetét igyekszik megragadni. Látzólag egy történés „*értelemmel telt megvilágításának*”, „*magyarázatának*” egykori eljárása tér vissza. De csak látszólag. A módszer nem diszkurzív, hanem: tárgyias rekonstrukció. Pozitíve: apró evidenciák felsorakoztatása, tiszta elbeszélés formájában. Negatíve: éppen nem „*értelemmel telt megvilágítás*”, hanem az értelmetlenség megvilágítása. A költői személyiség nagy távolságból tekint vissza a „*homályos föltételekre*”, a „*létezett-szocialista nyelvre*”, „*a politikai »szemantikára«*”, s a belekezdés után rögtön elejtett „*magyarázatokkal*” pontosan azt érzékelteti, hogy a kelet-európai előfeltevések Nyugat-Európában nem normálisak, józan, normális ésszel nem felfoghatók. „*Allhatatosan rójuk / a magyarázkodás Möbius-szalagját*” – ez azonban abszurdítás. A normalitás – egyszerűen azt mondani: „*Ott voltam, most itt vagyok. Kész. / Érték be velem. Megmutatkozom.*” A vers tehát nem „*magyarázat*”, hanem meditáció. Laza, oldott tűnődés, amely nem a MAGYARÁZATOK... feszült, patetikus prózaiságát hozza vissza, hanem a mindennapi élőbeszéd kötetlen, hanyag természetességével történik, amit a költői személyiség elmélyültsége és „*involváltsága*” mégis a legszemélyesebb líra hordozójává nemesít. Petri – Vas István, Eliot és Kavafisz felszabadító példájához kapcsolódva – kezdetől fogva arra törekedett, hogy költői nyelvét a mindennapi nyelv anyagából fejlessze ki. Mintha ezt a célt most érte volna el tökéletesen. Innen visszatekintve a MAGYARÁZATOK... nyelve, amely *akkor* frappánsan mindennapinak hatott a magyar költészetben, a kihívóan prózai effektusok ellenére is klasszikus költői műnyelvnek érződik. Annak végigvitt patetikus hanghordozásával szemben most egészen új esztétikai minőség a tökéletesen természetesnek ható és mégis költői versbeszéd, a leeresztett hang következetes megtartása. Ez a vers végén árulja el legmélyebb értelmét: „*Néhány nappal később a briliánsan szerkesztett, / kellemes tapintású papírra nyomott magazin Register rovatából / ki-vágok félhasábnyt, hozzátűzöm két korábbi közleményhez. / Kiveszem a blokkfüzetből a jegyzeteket, amiket ehhez a / szöveghez készítettem. Mindez együtt egy dossziéba kerül, / ahogyan ez a szöveg is, ha elkészült. / És várom, küldjék máris a verseidet, hogy fordíthassam. / Ez az, aminek értelme látszik lenni.*” Az utolsó sor: póztalan gesztus. Visszamenőleg megvilágítja a verset, amely jóformán semmi más nem tesz, mint hogy körülhatárolja azt, „*aminek értelme látszik lenni*”, és ezáltal azt is, aminek nem látszik értelme lenni. A ciklus másik nagyszerű politikai verse, az EGY KEVÉSSÉ VIZSGÁLT, AM LÉNYEGES HÖSTÍPUS rokon is a Bossert-verssel, de különbözik is tőle. Rokonítja őket az „*epikai hitel*” és a kiérlelt „*próza*”. A vers annak az 1956-os eseménynek az elemzése, hogy „*november ötödikén a pincében Szabó úr szétszaggatta a párttagkönyvét*”. A vers – némileg brechti stílus – kinagyítása, elemzése és magyarázata, igen: ezúttal tényleg

„magyarázata”, tehát a pályakezdés nevezetes eljárását mímelő értelmezése egy pillanatra, egy apró, de nem mindennapi eseménynek. A magyarázat ugyanolyan szemleli feszültséget áraszt, az előadás ugyanolyan lendületes és nagyívű, a hanghordozás éppoly nyomatékos, mint a régi „magyarázatok” esetében volt. A vers ebben különbözik a Bossert-vertől. Másfelől: a költői személyiség nagy távolságban van a tárgytól, s előadásmódja színjátszóan, sokértelműen ironikus. Ennek következtében viszont alapvetően különbözik a régi „magyarázatoktól”, és jellegzetesen „kései” vers. No meg azért is, s ez kapcsolja össze legmélyebben a Bossert-verssel, mert nem az élmény közvetlensége felől halad a benne megmutatkozó általánosabb életprobléma természete és alapjai felé, hanem egy esemény felől az élmény közvetlensége felé: „Esetében helyénvaló a nyelvi beépíthetőkocka: Szabó úr maga volt a főlháborodás. [...] Felháborodása abszolút volt, extázisa tökéletes. Szabó úrnak igazi pillanata volt. Kiterjedésnélküli. Amikor visszatért az »ébredlévők közös világába«, azt sem tudta, hogy volna mire emlékeznie.” A magyarázat ironikusan precízkerülő útján elért igazság tehát megint egy elementáris tény. A vers bizonyos értelemben az ÉLEKTRA párja: szintén a felháborodás nagy verse – „távolodóban”.

A VALAHOL MEGVAN ciklusban azonban a szerelmes versek a legfontosabbak. Az I AM HERE. YOU ARE THERE, az ALIGHANEM, a VALAHOL MEGVAN, a RÉSZLET és a PAPÍR, PAPÍR, ZIZEGÉS – megannyi remekmű és megannyi „elbocsátó, szép üzenet”. De nem ironikus értelemben, nem Ady ádáz módján, hanem a szó legszorosabb értelmében: *szép üzenet*. Valaha volt vagy csak fikcionált, mindenesetre: nem jelenvaló szerelmek, különböző szintű és tartalmú kapcsolatok felidézése. A költői személyiség ezekben a versekben – az ALIGHANEM egy sorának megváltoztatásával szólva – e szerelmeket mintegy „kifejti körülményeik meddőjéből”, megtartja belőlük mindazt, ami gazdagította, majd – „távolodóban” – elengedi őket. Az I AM HERE... fanyarsága, az ALIGHANEM ártatlanság-nosztalgája, a VALAHOL MEGVAN titokzatosan mély, egyszerű tények által világosan meg sem ragadható kötődése, a RÉSZLET mindig önmagára cáfoló élménysora és örökös ambivalenciája s a PAPÍR, PAPÍR, ZIZEGÉS – mind közül talán a legnagyobb szerűbb – káprázatos-ironikus játéka a szerelem empíriájával és mitológiájával – mind-mind elveszíthetetlen élménye, tulajdona, színe a személyiségnek. Az öt vers – mint egy Kékszakállú herceg öt monológja öt régi asszony felett, mielőtt az ajtók végleg visszacsukódnak. Csak éppen nem arról szólnak, hogy mi minden „az övék most már”, hanem, hogy mi minden lett a költői személyisége általuk. A férfionzés és férfigagány versei ezek, ám a kapcsolatokban, amelyek felsejlenek bennük, s magukban a versekben sok szeretet van. Minden fanyarság, atyáskodás, felejtés, ambivalencia és ironikus játékoság ellenére e versek alapvető érzelmi minősége a szeretetteljesség. Mintha ez lett volna e szerelmek legfőbb hozadéka: a szeretet élményképessége, a szeretetre való képesség. A bennük jelenvaló szeretettől *szépek* ezek az „elbocsátó, szép üzenetek”.

A VALAHOL MEGVAN ciklus verseinek, akár a természetről, akár a halálról, akár a politikáról, akár a szerelemről szólnak, van egy közös sajátosságuk: távolságtartás egyesül bennük mély belső megértéssel és érzelmi elsajátítással. Mindennek összefoglalására aligha kínálkozik jobb szó, mint a *bölcsesség*. Igen, e versek költői személyisége bölcs, bölcsessége azonban nem lebeg az életet meghaladva az élet fölött, nem elméleti fölény, hanem mély és mélyen feldolgozott élettapasztalatból fakadó okosság, higgadtság, rugalmasság. A költői pálya felszálló ága, az emelkedés – „távolodóban” e bölcsességben teljesedik be. Nem felesleges kimondani és tudatosítani: az AZT

HISZIK és a VALAHOL MEGVAN ciklus, tehát a harmadik korszak verseiből fokozatosan kibontakozó költői személyiség lényeges szempontokból poláris ellentéte az első három kötetből, az első két korszak verseiből kibontakozó költői személyiségnek. Nem mintha a költői világkép szentimentális-romantikus alapstruktúrája – az életvilág és az értékvilág szembenállása s az előbbinek az utóbbi perspektívájából való érzékelése-szemlélete-értékelése – megváltozott volna. E költői világ alapértékei sohasem változtak meg. S az utánuk való „sóvár vágy” se múlt el. Ezek Petri minden sorát áthatják. Megváltozott viszont az a látószög, az a jellemző magasság, amelyből a költői személyiség visszatekint az életre, ami megszabja, mennyit és hogyan láthat belőle, milyen részleteket láthat még, és milyeneknek láthatja azokat, mit enged be a versbe, s milyen beállításban-színezettel és mit szűr ki belőle. A tragikus magasság feladásával és a „közemberi érzés” rehabilitációjával az élet nem lett jobb ebben a költői világban, de elviselhetőbb lett.

Vas István 1969-ben ezt írta: „*csalódnék, ha Petri pesszimizmusa nem abból a teremtő fajtából való volna, melynek már csak önnön komolyságánál, súlyánál és eredetiségénél fogva létre kell hoznia önmaga feloldását. Szóval, az a bizonyos erőteljes, becsületes pesszimizmus, amelynek, éppen, mert vérre megy, nem marad más kiútja: titkon és keservesen ki kell hordania saját hitét, összhangját – nevezük akárhogy. Ezért is érdemes figyelni Petrire.*”

Ez a gondolatmenet – a benne szembeötlő logikai hiátus, irracionális fordulat által is megerősítve – akkor fölényes, elnéző mosolyra indított bennünket, mint olyan közhely, amelyet – mégiscsak – „az idősebb nemzedék kötelező és követelő optimizmusa” próbál ráoktrojálni Petri radikálisan más költészetére. Nos, a közhely megint bölcsességnek bizonyult, Vasnak lett igaza. Mint az ÖRÖKHÉTFŐ és az AZT HISZIK egymásutánja igazolja, még a döntő ponton is: annak a bizonyos „erőteljes, becsületes” pesszimizmusnak, „*éppen, mert vérre megy, nem marad más kiútja*”... Persze nem azért érdemes figyelni Petrire, mert a döntő ponton megtette a fordulatot, hanem azért, ahogyan megtette és ahogyan végigjárta az új utat – „titkon és keservesen”.

Petri költői pályája sematikusán egy leszálló és egy felszálló ágat ír le (persze nem esztétikai érték szempontjából). Tragikus magaslat, majd zuhanás és mélypont, majd fordulat és felemelkedés három – egymástól nem élesen elváló, hanem egymásba átforduló – korszakát mutatja. (Másképp tagolva: két „nagy” kötet járja be két nagy költői lehetőség teljes körét, a MAGYARÁZATOK... a tragédiáét, az ÖRÖKHÉTFŐ a groteszkét, hozzájuk kapcsolódik egy-egy „kis” kötet, a fordulat kötetei, a MAGYARÁZATOK...-hoz a KÖRÜLÍRT ZUHANÁS, az ÖRÖKHÉTFŐ-höz az AZT HISZIK, s ez utóbbira következik egy újfajta beteljesedés, a VALAHOL MEGVAN ciklus.) De ez az élesen le-fel pályáiv egy vonatkozásban mégis tökéletesen egységes. Nem Petri György, a költő empirikus azonossága jóvoltából, hanem mert a költői személyiség útja: *fejlődés*. Ez a végső alapja annak, hogy Petrinek minden kritikus ponton „*sikerült új utakon folytatnia költészetét és egységét is megőrizni*” (Radnóti Sándor). Költészete olyan, mint egy klasszikus fejlődésregény, sőt: Bildungsroman, nevelődési regény belső cselekményének lírai megjelenítése. Az élet tanulási folyamatának, az élni tanulásnak, az élni megtanulásnak a költészete. Mint ilyen, generációnk reprezentatív irodalmi teljesítménye. Egyszersmind emberi alaptörténet, klasszikus paradigma. „*Ezért is érdemes figyelni Petrire.*”

FÜGGELÉK

Vonzóak a klasszikus paradigmák. Szeretjük, ha egy életmű emberileg és művészileg egyaránt olyan példaszerű, olyan architektonikus és zárt, mint egy klasszikus dráma vagy regény. Petri költészete – bár a kritikusok számára minden kötet felvetette a folytathatóság problémáját és lehetséges irányait, ám mindig minden előrejelzés tévesnek bizonyult, s a költő *akkor* váratlan irányba fordult – végül is, a VALAHOL MEGVAN ciklus felől visszatekintve és rekonstruálva ilyen logikusan, ilyen példaszerűvé, architektonikussá és zárttá épül fel előttünk. Az interpretátor már nem is tud különböztetni, hogy a költő vagy az ő műve-e: a költői pálya mint műalkotás.

Ám Petrinek a VALAHOL MEGVAN kötet lezárása óta keletkezett s eddig csak folyóiratban megjelent versei *nem* illenek bele az eddig kikerekedett/kikerekített képbe. Az általam ismert tizenegy vers közül csupán egyetlenegy folytatja a pálya felszálló ágát, a SZEZONVÉG: „*Nem is utolsóak ezek az utolsó napok: / csomagolás, lézengés, várni a vonatot, / még egy kávét, sört, szendvicset, konyakot, / talpunk alatt vakító, friss sóder csikorog; / és hűlő tündöklésben: / a poros muskátlik, piros padok.*” Az összes többi vers visszaesést mutat, no nem esztétikailag, hanem a költői személyiség belső állapota tekintetében. Lehet, hogy Petri leépíti, amit felépíteni látszott? Az új versek nem „távolodóban” születtek, hanem ismét abszolút jelenvalóak és – feltűnően komorak. Megint nem érzékeljük a megtartó kapcsolatokat az élet közvetlenségével. A világ elvesztette barátságos arculatát, és újra fenyegető. Egy zöldpaprika, amely nem illik a szilkében összedolgozott vajhoz és mézhez, veszélyként van jelen a reggelizőtálcán: „*Védtelenül, mint / mezíten fogideg. / Vagy épp fenyegetésként? / Falból / kilógó csupasz huzal? // Lám, mire jó két-három / konkrét bármi! / Élet – bonyodalom – / támad. Rögvest a kellős közepé!*” (REGGELIZŐTÁLCA) Vagy: „*Mint fűszál széle, papír éle: / alattomosan ejt sebet / ez a csupa-él Mindenféle: / alig vérzik; lassan heged.*” (A SEB) Egy régi kapcsolat gonosz és nyomasztó emberi játszmáinak felidézése nélkülöz minden távolságot; akárha az ÖRÖKHÉTFŐ-korszak egy soká lappangó verse látott volna késve napvilágot (KAPCSOLATUNK KEZD MEGHITTÉ VÁLNI). A politikai versek (SZISZIFOSZ VISSZALÉP, ÉVFORDULÓRA, HUNFALVY NAPLÓJÁNAK OLVASÁSA KÖZBEN) mélységesen depressziósak – a politikai helyzet nyitottá válása, a politikai élet felpezsdülése, egy reformkorszak közepette. Mint ha a KÉT TÖREDÉK A BREZSNYEV-ÉRÁBÓL jóslata teljesednék be: „*Egy nap majd ébredünk mindent feledve, / szívünkben nem lelünk az éltető gyűlöletre. / A nap, amikor elvész mindenünk. / Ha jöne is, elkésett már a Hír: / zsugorodunk, mint az égő papír.*” HORATIUSNAK ROSSZ NAPJA VAN – mondja a tüskés magány riasztó verse (így kezdődik: „*A szeretettel nem tudok mit kezdeni...*”), de ez a rossz nap már szinte korszaknyi. Végül a halálfélelem minden eddiginél szorongatóbb (A STYXI RÉV FELÉ MENENDŐ): „*Sétáltatni nem létező kutyát / (a póráz liffeg, hátra-hátra / »hátha...« nézni.) // Gyufát lobbant, / emelkedik a kéz / a száj elé, / amelyben – höhh-hő – / nincs cigaretta. // Ellobbanás? Körömgig-égés? / Mi lesz? És hogyan? / Miért hallgattok?*” Mit mondhatnánk?

Ezen a ponton állunk. A mű, a pálya ismét nyitott – „*mit Entsetzen und Zärtlichkeit, mit Erbarmen und hingebender Bewunderung*” várunk, és figyeljük.

1989. június

Petri György

ELÉGIA

Ha nem vagy itthon, üres a lakás.
Én csak tátongok. Üresség vagy úr?
Csupa menés vagyok, meg maradás,
jaj, miért hagytál ilyen egyedül.

Horgon, önmagam nehezekeül,
nagy halra várok. Lesz-e harapás?
Konzisztens vagyok, mint egy farakás.
Nézd csak! Madár vagy kődarab repül?

Én zuhanok. Magamba, egyre beljebb,
és nem azért, hogy némi örömről leljek.
Vágyok egy szilárd, sík felületet –

nem tart soká, úgyis meg kell, hogy haljak!
– ez mostan a hányadik emelet? –
Hadd szürcsöljem ki, mint az osztrigát:
a Veleteket, Nélkületeket.

VISSZAPILLANTÓ TÜKÖR

Receptaculum rerum
– dolgok tartálya:
zuhog belé az eső,

Receptaculum rerum,
papundekli-világgyetem,
tele kacattal, szennyel.

Receptaculum rerum:
benne Te meg én.
És néhány ő.

Jaj, vigyázz, amíg
itt elmélkedek,
fenyegetően jön egy kamion

nyilvánvaló szándékkal;
az ellenirányú sáv telített,
nem lehet előzni, se gyorsítani.

Isten velem, veled.

LESZ EZ MÉG ROSSZABB

Lesz ez még rosszabb, Irma,
irmagunk sem marad;
könnyet fakasztok szemedből, mint a torma,
úgy szeretlek, ahogy már nem szabad.
Vénülök; megy még a szerelmi torna,
de a *test* egyre lankatagabb,
ha ráparancsolok, még szót fogad,
pedig magam: mint zápfog, hogyha korhad.

Amikor azt hitted, teherbe estél,
összerándultam az örült örömtől,
olyan volt, mint egy álom: estély, kastély – – –

ha eszembe jut, még mindig dörömböl
a szívem – beveszek egy Nitromintet –
nem metafora volt ez. Rád tekintek:
tükröződöm: én vagyok a gyerek.

KÖRÜL-BELÜL

Körülbelül hét másodperc alatt ---
egy-egy másodperc egy-egy emelet,
és közben emlékezni is lehet,
két emelet közt már mindent szabad.

Itt tulajdonképpen véget is érne...
ha én elértem volna végemet,
de nem, drágám, itt minden gyöngeségre
utal, vacillálok, játszóm az eszemet.

Vacogok. Fogam koccan. Nagyon félek.
Azt hittem mindig, hogy erős vagyok,
bátor, hogy ezt a kín- és színpadot

úgy hagyom itt, hogy olyan lesz az *Abgang!*
Na? Mondjad csak, kispajtás! Milyen is?
A kórusban hangod halk, de hamis.

SEMMI KÜLÖNÖS

minden folytatódik tovább
éretlen öregségem
ismétlődik a kín a vágy
a süppedő sötétben

Karátson Endre

GÖMBEMBERNOVELLA AVAGY MADRID ÁRNYAI

Éppen ki akarta fizetni a nyakkendő, mikor a hang rázendített: „Megmászta légy a szemed bogarát...” Először ellenőrizte a tükörben, hogy van-e valami a szembogarán, aztán tiltakozott, hogy a Corte Inglés nagyáruházban közönséges éneklést közvetítenek könnyűzene helyett. Az eladó úgy tett, meg a kasszírő is, mintha ők könnyűzenét hallanának. Ő kikérte magának, szó szót követett, s persze a fizetés is elmaradt. „Kár”, teszi hozzá Jesus Maria, „pedig ünnepi nyakkendő volt”. De a minta leírását nem várom meg, és különben sem hiszek egy szót sem az egészből, Jesus Maria örökké csak képzelődik.

„Hozd az üveget, te töltesz ma”, szólok neki, és sietve belépek az ebédlőbe a tinta-halás tállal. Fél egyet üt a mór stílusú kredencóra. Anuncia és Aurora a sevillai szék faragott támlájához szorítják Don Diego vállát, egykedvűen a terítéket bámulják, akár a többiek: Alejo, Arcadio, Carlos, Felipe, Manuel és Maria Barbara, csak az erővel kiegyenesített derekú Don Diego néz el valahová a fejem felett, talán Jesus Mariára, ha egyáltalán kihült tekintetéről lehetne mondani, hogy néz valahová vagy valakire. Mégis ennek az üveges szemnek rendezzük minden étkezéskor a szertartást, hogy úgy legyen minden, ahogyan eltervezte, mikor még látott. Tudjuk, a legkisebb változásra kiköpi kedvenc falatjait. Elviselhetetlen számunkra, ahogy a jegelt fokhagymalevest művészkekéjére csurgatja, vagy tányérjába öklendezi a félig megrágott húst – félünk a következményektől.

Elég, ha valamelyikünk nincs jelen, Felipe például, akinek rossz az időérzéke, és Don Diego képes beereszteni fekete bársonybricseszébe: akkor ott az asztalnál állhatunk neki átöltöztetni, mert amíg a görcsbe merevedett és sértett aggastyánnal a fürdőszobáig döcögének és vissza, rég kihülne az étel, és ő melegítettet végképpen nem eszik, márpedig elég egy ebéd, illetve vacsora elmaradása, és Don Diego rögtön elájul, amit aztán Maria Barbara is szívére vesz, úgyhogy egyszerre dörzsölhetjük a pisilákoló életű háznagy és viruló, de túlérzékeny hűgünk szívét, sajnos az utóbbiét kivált jómagam, míg a kócos és oszlásnak induló mellkas a vérmes Manuelnek marad, s ezt szóvá téve nemcsak Manueltól kapok pofont, de seggbe rúg Alejo és Carlos is, akiknek ott kellett hagyni a Real Madrid ificsapatát, amikor Don Diegót a szél megütötte, és elhatároztuk – fellobbanva, nagylelkűen, önsanyargatóan – hogy érette fogunk élni, nem lépünk ki a keretből, amelyben annyi műgonddal akart bennünket megörökíteni az asztali áldás áhítatában, és e célból megalapítottuk a Cabeza családi penzió részvénytársaságot, mindenkinek egyforma érdekeltséggel és felváltva megosztott feladatkörrel, ami sajnos papírforma maradt, mert természetünk nem sikerült egyformára: Anuncia és Aurora teljesen kisajátította Don Diego etetését, ezenkívül csupán rózsafüzér-olvasásra hajlandók; Arcadio olyan méla, hogy ágyazás közben a fizetővendégek matracára heveredik, és utazgat gondolatban a mennyezet valokathámlásai között, míg el nem lepi az álmot; Alejót és Carlost nem lehet elcibálni

a rádiótól, ha meccset adnak, csak Jesus Maria segít készségesen bevásárolni, de ő is elcsavarog divatnyakkendőkért, és tudom, valamennyien hiszik, majd a kis Gomez mindent elintéz, és talán azt is felejtik már, hogy kicsi azért maradtam, mert Don Diegónak szándékában állt egy törpe figurát is a vászonra rögzíteni, vörös bugyogóban és habos csipkegallérral – én lettem volna a szeme fénye, és ha fel tudna még fogni valamit, és legalább beszédre képes volna, nem hagyná, hogy hovatovább ne csak a hátam mögött sziszegjék: „ez a Gomez egy smasszer”, és hogy titokban összeröhögjenek, ha a túl széles ülőkéről behanyatlok a kagylóba.

Persze az a fontos, hogy amikor kell, glédában és ünneplőben állnak, magukba szállva, az alkalomhoz illő, kicsattanó pozsgákkal, megfésülködve és felcicómázva, még Maria Barbara csigás fürtjei sem hagynak kívánnivalót, s ami fölös fényt az ólomba foglalt tejüveg ablak beereszt, azt Don Diego lajbija felissza, mintegy örködve a világítás arányos elosztásán, jöllehet a karóba húzottak görcsös engedékenységen kívül egyébire nem képes, s amíg Anuncia és Aurora támasztani bírják, mozgása szarvfüvre pedert bajszának ma is tevékeny erővonalára korlátozódik, meg hajának ezüstös zuhogására. Akármilyen szeszélyes, irigy, felelőtlen ez a testvériség, bármennyire egyenlőtlen a penzió forgalma, a fontos mégis az, hogy a bevételből biztosítani tudjuk hajdan szemének is kedves falatjait, és annyi apró izgalom után ismét letehetem elé ezt a tintahalas tálat, az egymásra halmozva áttetszőn remegő pufók testecskéket, melyek a felszálló párában maguk is derengő világítás forrásává lesznek, s visszfényt idéznek a metszett poharakra, a szarvasbőrrel dörzsölt evőeszközökre, olyan delejes áramlást vonultatva tárgyak és személyek között, mellvel ecset alkalmas idézni a közösségi malasztkérést megelőző pillanatot.

Szent, sokszorosán szent ez a pillanat, a szellem érkezése a jó étvágyú testekbe, és legjobb hitem szerint nyújtanom kellene, amilyen sokáig csak lehetséges, ha nem kapna el, talán nem is indokolatlanul, követelő szorongás, hogy inkább siettessem, mert ha netalán valamelyikünknek megkordul a gyomra, kitor a zabolátlan röhögés, legfeljebb én tudnám visszatartani, mégis nekem olvasnák fejemre a ceremónia elűztetését, meg azt is, hogy nem röhögök velük, stréberkedem a múmia előtt, nem a valaha jelenésekben gazdag agy emlékezetének adózom: újabb ürügyet adnék áskálódásra, hogy miért mindig a kis Gomez diktál, miért akarja megjátszani Don Diegót, mitől okosabb ő nálunk, ez a porba fíngó teniente, ezt Alejo és Carlos ki is mondaná Maria Barbara előtt, aki elpirulna, és zavarában megkérdezné, hogy miért teniente. És a kínos jelenet elől Aurora és Anuncia felmenekülne Don Diego lakosztályába; kulcsra zárva a műtermet, kényükre-kedvükre rakodnának a tervek, első rajzolatok, színpróbák között, s elég, ha a félbemaradt kísérleteket másképpen illesztik egymáshoz... Eláll a szívverésem is a gondolattól. Don Diego a képen csak dolgozott, beszélt róla, végleges alkotás nem került ki keze alól: a szertartást, ahogyan nap mint nap ismétljük, én állítottam be, a többieknek a fogamzó lángész bénultakor nem volt épkézláb ötletük, igényt sem jelentettek be rá, de mi a biztosíték, hogy azóta az igény nem ágaskodott fel bennük, ráunhattak az én rendemre, ha másért nem, mert az enyém, mit kalifáskodik az a töpörtyű Gomez, és csak essék utalás a mórra, tüstént fellortyan a spanyol vér, ebadta topörtyánféreg, pokolfajzat, még Jesus Maria is kiáltozna valami harciasat, hogy beste vagy bregyó, fel se fogva szavai értelmét, és azt se, hogy a keresztes háború voltaképpen pártütés, egy kétséssé vált rendezői fogás lecserélése egy másik nevében, mely csak akkor lehetne hitelesebb, ha Don Diego szeme tetszéssel pihenne meg rajta, de hol van már Don Diego biztonságot nyújtó tekinte-

te, közönyös kocsonya reszket a többé nem rebbenő szemhéjak között, neki édes mindegy, ki teszi le elébe a tálat, kedves kis Gomeze vagy a nála erősebbek, akik a bukkott szervezőt talán számúzni is hajlandók az ebédlőből, hogy hová, azt is jó volna még taglalni, de nincs veszteni való időm, aki kapja, marja, sebesen összekulcsolom kezemet, hogy minél hamarabb túlessünk az áldáson.

„Megmászta a légy a szemed bogarát...” Előlről érkezik a hang, mégis úgy riaszt meg, mintha hátba támadna, ahol nem véd a helyzet felismerése. Jesus Maria viccelődik? Vagy mégis kitört a palotaforradalom? De Jesus Maria ugyanolyan megütközve kapja fel a fejét, mint a többiek, s ha Don Diego nem trónolna a rúdjukra felcsavart zászlók konokságával, a fejtelenség ábrázolására az aréna helyett a közönség közé bocsátott bika képe volna alkalmas, esetleg a seregszemlére gyűlő hajóhadat tele pofával szétfújó viharistené. Az asztal alól énekel, és a torka legeslegmélyéről; az első heves rikoltás után magasba lódítja a magánhangzókat, vonyítva, szemrehányón, kínlódva. Elképedésünkön gitárakkordok törnek át, rohamtempót diktálnak a panasznak, követelőre színezik, mintha a dalnok által megszólított személy nemcsak hibás volna a légy dolgában, de az éberségén esett csorbát a légy elkergetésével ki is köszörülhetné. Feneketlen tárnákból jön a figyelmeztetés: aki adja, fájdmárára hivatkozik, földhöz verdesi magát, ettől még jobban fáj neki, körmét nyakába vájja, vicso-rít, nyálát frecsegteti, tócsát ereszt maga alá, és habosra paskolja, kigombolja ingét, letolja nadrágját, horkant, zihál, lábujját rémes erőfeszítéssel lecsavarja, vinnyogva rázza, visszacsavarja, hátulról mellbe bokszolja magát, mindannyiszor nyikkan, nyefeg, nyanyog, lubickol a gyötrelemben, vihog is egy kicsit, rajzszögekre ül és fészkelődik, torkára halászcsmót köt, hörög akaratosan, szederjes nyelvét lógatja, alig bírja már, vacog, gémberedik, kibogozza a csmót, négykézlábra áll, utolsó erejével az asztal lábába harap, és zokogva úgy marad.

Szerencsére elkapom Don Diego vállát, mert Anuncián és Aurorán úrrá lett a meghatódás, keblük gyorsabban piheg, hol az egyik leány csapja össze tenyerét, hol a másik, hagyva, hogy a gyámoltalan uraság orra a tintahalas tálat súrolja, míg Maria Barbara, kinek kényesebb az ízlése, veti a keresztet, de ő is szinte taktusban, Manuel pedig gerjedt ábrázattal az abrosz alá bukik. Ezt nevezem fejtelenségnek: áldásra sorakoztunk fel, s most egymás után követi Manuelt Alejo és Carlos, Felipe és Arcadio, az első kettő vérszomjasan, a másik kettő álmatagon, s ha Jesus Maria nem biggyesztené megvetően, a szemem láttára omlana össze úri illemünk a rátörő cigánytempótól. Melyikünk eresztette be? Nem akarom azt hinni, hogy készakarva. Hiszen az ízléstelen tréfának áldozatul Don Diego esik, nem én. Vállát tartó kezem érzi, hogy görcs csavarja meg a tohonya testet: kiköpnie nincs mit, hát nyáladzik. Vihetjük fektetni, csak előbb a betolakodótól szabaduljunk. „Tartsad, amíg feljövök”, mondom Jesus Mariának, s alászállok intézkedni.

Ott vannak mind az öten négykézláb, és gyanakodva méregetnek. Rajtuk kívül az égvilágon senki. Pedig az énekes innen harsogott, itt játszott a gitárszóra az egész kutyakomédiát. Manuel arcáról lerí, kedve szerint lehúzna egyet, s ezúttal, úgy rémlik, Felipe szemében is ütött a leszámolás órája. Ütni helyszűke miatt nem tudnak, de harapásra is készek. Jobbnak látom Don Diego bársonybricsesze mögé húzódni. Aho-gyan azonban a fekete kelmébe fogózkodom, az elfásult lábikra megmoccan, s a las-sított felvételek könnyörtelenségével visszapenderít. „Jesus Maria”, kiáltok a magas-ba, s hogy segítség nem jön, megismétlem elnyújtva, szívrepesztően. Aurora és Anun-cia szatécipőjük túsarkával koppantanak a padlón. Hűgaimtól jön a könnyörület?

„Holé”, kiáltják egyszerre. Ők is ellenem uszítanak. „Holé”, kurjantják megint legfémesebb fejjükön. Maria Barbara rózsafüzérért pergeti, az is úgy csattog, mint a kasztanyét. Hány perced van még hátra, szegény kis Gomez? te védtelen és árva törpe! „Mégmáasztaja légy a szemed bogarát...” Előlegbe hallom már siratódalomat.

A hang szabadít ki siralomházából. Hallja az ötagú kivégzőosztag is: a fürdőszobából szól, diadalmas jajveszékeléssel. Egymás hegyén-hátán tülekedünk ki az asztal alól, ők el a folyosó mélyére, ahonnan nem nyílik egérútja. Én átveszem az irányítást az ebédlőben. Maria Barbara semmire sem használható, sarokba kuporodva imádkozik. Aurora és Anuncia szedi le az asztalt, zajosan csörgetve az evőeszközöket, hogy Don Diego csak ezt hallja, amíg Jesus Mariával műtermébe támogatjuk. Következő szertartásra úgysem kerülhet sor vacsora előtt: le kell csillapodnia háznagyunk gyomoridegének és a zúrvarnak. Micsoda fejmosást kapnánk, ha beszélőképessége visszatérne. És igaza lenne. Nem azért fogadott-e gyámságába, hogy ne férhessen hozzánk a lebujok métyele? Tele van a város ordas sötétséggel. Szedett-vedett népség járkal benne, kósza ebek, vérbaj, hűgyszag a sikátorokban, s oly könnyű kiütéseket kapni. Aki lerongyosodik, annak már a bőre is retkes: szerencsejátékot űz, pornófilmet néz, flamencót hallgat. És az uzsorások körme, a népkonyha ragacsos asztala, a lazaret szalmazsákja, ezeket söpörték messzire tőlünk Don Diego ecsetei, a művészet aranykerete zárta ki Madrid árnyait, és tart meg bennünket a műtermi világítás egyenletes kegyelmében. A megvetemedett tuskó test ma is megváltásunk jelképe, úgy kell biztonságba helyezni, ahogyan a szerzetesek menekítik az ereklyetartókat, ha a Gonosz előront a kápolna zugából. És hogy tombol a Gonosz, harákol, süvítve fenyegetőzik, hívja kormos pofájú seregét, dörömböl a fürdőkádban, a vízvezeték szagátja ki a falból, s a szappantartót meg a törülközőtartót, csapkod összevissza a tus rovátkolt csövével, belebőfög a lefolyóba, dudál a mosdókesztyűbe, szaltózik a fregolin, liheg a hokedlin, és kis híja a bidét is rapityára zúzza, ha elszánt testvéreim rá nem törik az ajtót.

Közben mi a lépcsőkön esetlenkedünk: Jesus Maria kálváriás szelídséggel görnyed elől, én meg a még élő nagy művész élettelen tomporát tuszkolom hátulról. Visszafordulni nem lehet, pedig az éneklés hirtelen átcsapódik az előszobába, talán az ajtón túlra is, hecceli az üldözőket, akik most arra vágtatnak, én meg csak kiáltani tudom, várjanak meg, ők nem várnak, és most mit tegyek? A műteremig legalább fél óra a totyogás, Madridban pedig annyi a kísértés, hogy nem is tudom, melyik testvéremet féltsem. Vacsorához együtt kell lennünk. Elengedem a tomport, és látom, Jesus Maria egyedül is megbirkózik a súllyal. „Rád bízom a házat”, hagyom meg neki, s eredekek a többiek után az utca vakító katlanába. A kapualjban még elfog a rossz érzés, hogy Jesus Maria sem teljesen megbízható, és hogy a lányoknak semmi utasítást sem hagytam, de törődöm most csak a nagyobb veszéllyel szabad. Don Diego helytartójaként loholok felelősen, szemben az Arenalba szorult gépkocsisorral. Ösztönöm azt súgja, nincs mit keresnem az Opera fennkölt falainál, a rontás a Puerta del Sol kalmári összevisszaságába húzódnak.

Rájuk is akadok az utca torkolatában. Álldogálnak a cafeteria fakult vászonernyője alatt, mintha a délutáni nap ellen védekeznének. Valójában az énekes van ott: a kirkat mögül jön a hangja, ahol hatalmas ventilátor lebegteti a tūpustálak salátaleveleit. Korogja, hogy éhes, tikkadozza, hogy szomjas. Szíveszottyát, akihez kesereg, csirkecombnak, szűzermének, tükörtojásnak becézi. Olajbogyóval kínálja, olajban sütögeti ropogásra, kiköpött magokkal pattintja a taktust. Haciendán ölelgeti, tyúkokkal

kel, kakassal kukorékol, nagy, véres szeleteket vág a marhából, és klopfolja deszkán. Alejo és Carlos dobol az üvegen, Manuel csettint, Felipe úgy véli, ebédidő van, és Arcadio, amilyen jószívű, asztalhoz ültetné az ágrólszakadt szűkölködőt. Nem tekintik az árnyékot, mely a helyiségben sűrűsödik, szertartásunk fegyelme vészesen bomlik, úgy kell visszalökdösnöm őket a bejáratból. Vértagyasztó a hoppon maradt haragja. Hebegve keresi a szavakat, egy-kettőt talál, azt sem artikulálja, berezonáltat egy görögdinnyét, hashártyából okád elmarasztalást, epevezetékéből gyűlöletpacnit, tüdőlebenyével hördül és mordul, sonkaszínűre szeretné a pofánkat verni, igyunk ecetet, harapjunk citromba, soha másba, lócitromba, és torkunkba nyomjanak vastag, vörös kolbászt, azt, amelyiket épp most megszólaltat, mielőtt gúlaiba jegelt söröskonzervek mögött szabadjára engedné keservét, hogy „megmáasztaja légy a szemed bogarát...”.

Manuel gyiklesdójével akar válaszolni. Ő viseli el legkevésbé a csúfolódást Don Diego fogyatékossgával, de a többiek is becsületükbe vágónak érzik. Őt mindenre elszánt kasztíliai vitéz áll most rendelkezésemre, vállrojtjaim nőnek és rangjelzéseim, kezdődhet a rend helyreállítása. Nem akarok vérengzést. Elég az ellent lefűlelni, kilétét megtudni, őt magát átadni a tér túloldalán posztoló biztonsági szerveknek. Mutatom beosztottjaimnak a Seguridad kapuját, hogy oda vigyék, csak hogy már ott is van: a kapu fölé szürke kőbe vésett, lángkoszorús nap mögül hallatja hangját, onnan, ahová a valóságos nap be nem süthet. Csúfondáros lallalázása felhat a címert őrző oroszlanokig, s nyilvánvaló, hogy az ő hirtelen lebömbölésük a térre is nekik tulajdonítható. Rejtély, hogyan csinálja, de szól kárörvendően. S hogy nem képzelődöm, Alejo és Carlos tettelegessége tanúsítja. Félrelöknek, menjek a béka segge alá, adnak cilindert is, addig fussak helyben a rögeszméimmal, a harci szerencséről majd ők gondoskodnak. S vágnának át valamennyien a Seguridad üde, rózsaszín falai felé, melyek mögött nekem volna jó a városra felügyelnem, hozzám futnának be a feljelentések, csöngene a besúgók telefonja, lapoznék a gyanúsítottak listájában, villognának a forgalmat ellenőrző lámpácskák, riadóautót küldhetnék bankrabláshoz, csipesszel emelhetnék ki sikátorból zsebmetszőt, kéjlesőt a Retiro mimóزابokrából, tudnék a zavargók terveiről, és napszakról napszakra követném az árnyékok pásztáit, felfüggeszkedésüket az erkélyek alatt, járdaváltásukat és körözésüket, kitüremkedésüket zsákutcákból, aminek semmiféle világítás nem okozója, s ami annyira jellemző Madridra: az árnyak önállósága, rézsútos terpeszkedésük, sompolygásuk a tűzfalak között, jelenlétük a lakosság arcán, alagútrendszerük hátsó kijárókkal, képességük a verőfény visszaverésére, ételszaguk, kegyetlen csoportosulásai, szemfényvesztő tehetőségük és cifra nyomorúságuk, kiszámítanám bevallhatatlan szándékaikat, tájékoztatnám magam találkozásaikról, szövetségeikről, egymásba olvadásukról, árnyék mögé árnyékot állítanék, megannyi lábujjhegyen iramló Gomezt fürkészésükre, regulázásukra, hogy a város egy emberként másolja Don Diego látomását, s az alja nép is parírozzék a művészi etikettnek, melynek szerkezetét párnás ajtóm mögött nekem volna jó igazítanom, ahelyett hogy csámpáznom kellene testvéreim után, akik vágnának át a Seguridad üde, rózsaszín falai felé, ha a harangtoronyból a hang nem csöpödné le a metró nyílásához, s amíg én kigabalyodom feltételezéseimből, az irányváltástól egymásba botlott fiúk pedig feltápáskodnak, kántálni kezd az újságoski-oszkban, rémüldözik a terrorcselekményeken, sóhivatalnak nevezi a képviselőházat, őfelségét strómannak, hitvesét Malvinnak, trágáran tercel a törvényszékről, székel a megyék önkormányzatára, így mondja, és szortyogva sorolja, hogy mire székel még: a bankokra, a kedvesnővérekre, az Academia Ciencias, Políticas y Moralesra, a Pra-

do öreire, személy szerint rám is, a megalomán Gomezre, s olyan ordinárén röhent, hogy testvéreim elvigyorodnak. Tapsolnak neki, még Felipe is, pedig ő a múltban él, s felét sem érti a napihíreknek. És a csábító lovalja őket, átnyargal a szexlapokra, kikiáltja a señorák szégyenét, a caballerók buzogányát hősi énekbe foglalja, parlandót rögtönöz a conquistador Káma-Szutrájára, bikás matadort szabadít be árvaházba, sikoltozás, szegényes, de tiszta és gondosan stoppolt alsóneműk leszaggatása, tobzódó gitár, kotonhirdetések, hímezőrámba szorult nősző, bennlakók korbácsolják, „holé”, térdel a főnökasszony előtt ádámkosztümben, a főnökasszony évakosztümben, ádám-és évakosztümbök minden kivitelben, jelentős árengedménnyel, folyt. köv. Ígéri még a nemzeti nemiség exportját a *Prick International* fényképsorozatóban, s visszahúzódik a metró bejáratába az r betűt önérzetesen ropogtatva.

Hiába próbálom tartóztatni testvéreimet, ellenállhatatlan számukra a folyosóban visszhangzó tenyércsattogás, rekedt feleselés, ott nekik gyöngyöket szórnak, kalandot kínálnak, onnan őket messze viszik az egyhangú szertartásoktól. A huzavona egyenlőtlen. Becsődülnek a szerelvénybe, alig tudok utánuk ugrani. A hang viszont kiszorul, legalábbis a kerekék zaja elfojtja: itt végre az alkalom, hogy lelkükre beszéljek. Felállok egy padra, s a bőrfogódzkodóba kapaszkodva, az alcazári parancsnok delejes szigorával kérdek: „Tudjátok, mivel tartoztok magatoknak?” Kelletlen hallgatás. „Tudjátok, hová mentek?” Összeszorítják ajkukat. „Tudjátok, mit akartok?” Egy-másra néznek, s bár egyik sem felel, kezdenek magukba szállni. A sivár, egyenletes lámpafény is megteszi a magáét. Túlkialtom a fék csikordulását: „Tudjátok, mit akar ő?” Engedelmesen kullognak ki utánam a Callaónál, én meg azzal a biztos tudattal megyek vissza jegyet váltani, hogy hivatkozásom Don Diegóra megtette hatását. Mert azt mindannyian tudjuk, hogy ő mit akar, s azt nem akarhatja semmiképp, amire a térről beharsogó hang nógat, s amitől legszebb elhatározásunk is meginog.

Most már én futok fel elsőnek, kettesével ugrom a lépcsőfokokat, azt se tudom, kurta lábam honnan veszi az erőt, csak azt tudom, végére kell járnunk a dolognak. A Gran Vián éppen zöldet jelez a lámpa, öt sávban érkeznek az autók a napos szakaszból, és vetik bele magukat az árnyékosba, ahol ugyanúgy sorakoznak a felhőkarcok, de bennük a világpénzt csörgető bankok, vándortőkés hamburgerkimérők, légvonalban röpítő utazási irodák mintha a maguk utóéletét élnék. Az árnyék első csóváját a szemközti nagyszálloda huszadik emelete vetíti, elkülönítve két egymás mellé telepített buszmegállót, s bizonytalanná téve, hogy a mozireklámon mi felé szárnyal a superman. Ez óriás homálylepel legszélső csücske mögé húzódott az ütött-kopott jármű a tetejére szerelt hangszóróval. Tudatja, hogy népünnepély lesz napszálltakor a királyi palota és a császári pályaudvar közötti óvárosban. Elvárja, mennydörög, elvárja az egész lakosságot. Sorolja azt is, mire várja, a részletek azonban a hangszóró torzítása miatt érthetetlenek. Mindenesetre cigányban nem lesz hiány, ha az untig ismert szólalnak hiszünk, melyet a kikiáltó durva izgatószerként lövell az utcák torkolatába. Jó, jó, tudjuk mi már régóta, hogy megmászta légy a szemed bogarát. Inkább az a meglepő, hogy rajtunk kívül senki sem hallgatja közömbösen. S hogy néhány unatkozó liftes boy, taxisofőr, világfájdalmas masamódlány tekintetében keveredik a gyász és a dölyf, az hagyján, de mit mondjunk arra, mikor magát az olajozottan gördülő nagyvárosi forgalmat kapja derékba ez a ridegmarhabögés épp ott, ahol az árnyék beékelődik egy biztosítótársaság meg egy mondén lokál közé, ez utóbbinak síri lebuja külalakját kölcsönözve, és benyomulva a Gran Via napos szakaszán leeresztett kocsiablakok mögé? Az imént még fegyelmezett gurulásból patetikus

tovarohanást rendez, benyomott gázpedállal, felfűlt tülköléssel, a vezetők és utasok arcán háborgó lemondással – mit mondjunk erre? Arcadio vállat von, és tüntetően megkérdi: „Észrevettétek-e már, hogy a Gran Via végén a kék ég az árnyékból nő ki?” Felipe szerint is „csak flamenco van”, mire Manuel oldalba böki: „Lesz, te ökör!”

Ezúttal még Alejónak és Carlosnak sincs kedve kirúgni a hámból, holott hazafelé a hang próbál még évdni velünk egy női és férfi-divatcipőboltból meg egy kegytárgykereskedésből. Olcsó fogása könyökünkön nő ki, s amikor a különböző nagyságú, színezésű és árú szent szívek, angolkóros újszülöttek és élvetegen keresztet ácsoló Szent Józsefek között épp egy ferences csuhát viselő Mózesbe fészkel be magát, annyit ér csupán el, hogy nagy nyugtalanságot érezek a kőtáblák láttán. A porcelángyár nem tartotta érdemesnek a parancsolatokat feltüntetni – hogyan teszek én bizonyosságot Don Diegóról? Mondhatom-e még joggal, hogy a Sion hegyéről jövök? Kétségbeesve cibálok meg nadrágszárukat, azt se bánva, ha elrúgnak maguktól, de Manuel „belevaló Gomez”-nek nevez, s barackot nyom a fejemre. Don Diego maga sem teremthetett volna szebb egyetértést közöttünk, mint ez az eszelős hullagyalázó, s csak méltóságom tudata tart vissza attól, hogy tánclépésben vonuljak fel élükön a penzióba. Pár perc múlva az ebédlőben fogunk sorakozni, párolog a kárptólást hozó vacsora, s az áldásból szívből jövő hálaadás lesz.

„Jeszus Mária”, tördeli kezét Jesus Maria. Fejetlenségében egyre hűgünk nevét ismétli, s rögtön az villan agyamba, amitől régóta tartottam. „Hol a kulcs?” Nem tudja, hol a kulcs, de biztos benne, hogy elvitték. Felrohanok Don Diego műtermébe, mert tudom, hogy Jesus Maria képzelődik. Az ajtó csakugyan zárva. A lányok szobája üres, három ildomos vacsoraruhájuk ágyaikra dobva. Gramofonjuk a „Szól a bangó” című könnyű rumbát játssza, hogy mióta, eldönthetetlen, mert a szerkezet önműködő. Talán azóta, hogy elmentünk. „Jeszus Mária!”, kiáltom most már én is. „Tessék”, hangzik a konyhából, ahol vadásztestvéreim faggatják a kárvallott házörzöt. Töredezve beszél, mintha lázálmot próbálna összerakni. Don Diegóval már a „Szól a bangó” kíséretében ért a műterembe. S amire még nem volt példa, az öreg megbillentette fejét. Küldte ki. Csak a kihűlt tintahalakat találta. S akkor megmászta légy a szeme bogarát. Nem az övét, legfeljebb Don Diegót: a műteremből hangzott, s a lányok tapsoltak hozzá. Majdnem becsinált ijedtében: az öreget napokra kikészítheti a botrány. Jesus Maria nem szokott így beszélni. Zűrzavarosan részletezi lelkiállapotát. „Térj a tárgyra.” Méltatlankodik: „A tárgyra, a tárgyra. A tárggyal tisztában vagytok ti is. A kulcsot elvitték, a műterembe nem lehet bemenni, itt állunk megfűrödve.” A lányok szobájában éppen újra kapcsol a gramofon.

Bokszer, konyhakést, bicikliláncot ragadnánk; Manuel még Don Diego escopetáját is vinné, de nem akarok feltűnést. Heten így is elbánunk vele, a lányokat meg erőszakkal nem lehet hazahozni. „Ritmusban az erő”, adom ki a jelszót, s dobolom nekik a „bangót”. Magyarázkodnom fölösleges. Tudják, mitől döglök a légy. Az útirány leírására sem érdemes időt pazarolni, a taxissal úgyis veszekedtünk, hogy a nyíl egyenes Calle de Baílén helyett mit kanyarog Santiagótól San Nicolásig, San Pedrótól San Andresig csupa mellékutcán, a templomok árnyékbarikádjai között. Egyre gyéresebb a közvilágítás, egyre nagyobbak a macskakövek. Járványkor sem lehetnének üresebbek az utcák, a szokásos vénemberek sem leskelődnek a járdán kuporogva. Aztán, minden átmenet nélkül, terefere, gondtalan kiáltozás, vásári sípolás, ablakhoz nyomódó gyerekarok: megfeneklünk a tömegben. Libasorban vonulunk, én a végén, hogy rám ne tiporjanak. Céllövöldék, lacikonyhák, vattacukor-árusok. Chur-

rószag, jó hazai. Kolbászszag homályba ivódva. Terjengő füst, alulról karbidlámpák, felülről fényszórók világítják. Plaza de Gabriel Miro.

A cél érdekében mi is népiesek vagyunk. Hajunkba fenjük ujjunkat, harsányan beszélünk, eregetünk. Ez utóbbit abba hagyatom velük, mert csak ők vannak a helyzet magaslatán. Inkább köpködjének. A mexikói tánczenekear dobogójánál könyöklünk ki magunknak helyet, s felkacsintunk a rumbatökösre: „Hombre!” Egyelőre ezek még fagyaltot nyalnak, amíg a sokadalom beszorítja magát a hánccsal összekötött kertiszék-sorokba. Egy családapa vadul ütlegetni kezd egy másik családapát: indoka ismeretlen, nőik visítanak, a hangulat vérmes. Jövés-menés a másik dobogó lepedőfüggönye mögött. Kialszanak a lámpák, pisszegés, növekvő csend, csak a söntésbódé táján csuklik egy obsitos alkazári kadét. Deklasszálódunk, Don Diego, segíts! Árnyék a dobogón, egyetlen vakító reflektor fókusza cipőjén. Két kicsiny fekete flamencocipő. Túsarkuk kopog. Kúszik fel a fény, habos alsóneműbe túr, megmered a csípő feszülésén. Kopognak megint a túsarkak. Darázsderék domborít, és a skorpiófullánként visszagömbített kéz alatt felbukkan az arc. Maria Barbara. Haját kihívó kontyba szedte, szemöldöke patkósan ívelt. Elpatkolt az erénye, lepaktált a Gonosszal.

A Gonosz mégis panaszkodik. Neki is cipőjét jeleníti meg előbb a fényszóró, magas szárút, szorosra fűzöttet. Hangja sötétből vonaglik: „Ajde, jajde.” Ráborzong a hallgatóság. Pipaszárlábra simuló fekete pantalló, felül tojástartóként öblösödik. Tartalma nem fér egyetlen reflektor fénykörébe. Második, harmadik sirül hozzá. Farmánt és hasmánt háj, rojtos kendőbe tekerve. További rétegek a bordó selyeming alatt, madárlábként váj beléjük a nadrágtartó. Nem zekét visel: kétsoros polgári zakót, mely a potrohon zsákszerűen bugyorodik. Elöl szétfeszül. Gallérijában félárbon bőr nyakravaló. S a fej, a fej micsoda is? Sajtszínű táskák egymáshoz ragasztva. Parányi, irigy ragadozószem. Karvalyorr. Foszlott hajú homlok, oldalt, hátul bohócfürtök. Sértett harcsaszáj. Nyílik. A közönség kéjmoraja: „El Chaquetón, el gitanillo rubio!” A száj lélegzetet vesz, elszívja a térről a levegőt. Maria Barbara csípőre vágja jobb kezét, baljával szoknyáját emeli, úgy tipeg felé. Hármás gitárfutam. Húgunk felpolcolt melle elcsörtet a karvalyorr alatt. Ez a jel. Felhangzik a gömbember dala: „Megmáasztaja légy a szemed bogarát...” „Ajde, holé”, uszítja Anuncia és Aurora, s tapsolnak hozzá a fényszóró rájuk forduló sugarában. Dekoltáltak.

Elbeszélő módban nehéz úgy kitartani a hangot, ahogy a Chaquetón teszi. Végül mégiscsak elejti. A lélegzetvételt kihasználva leütöm a dobogón a rumbaütemet. Pisszegés. A gömbember táskaarca felduzzad. Fújná, de rázendítünk: „Szól a bangó.” Hatan ritmusban vagyunk, Felipe is utolér. Hiába tesz úgy a gömbember, mintha nem hallaná: heten kontrázzuk. Nevetés, szitkozódás a nézőtérén, mindenki felénk fordul. Maria Barbara a deszkákhoz verdesi túsarkát, próbálja a fejeket visszafordítani. A Chaquetón is elkezd dobogni. Ropogtat, durrogtat, pattogtat. Int a gitárosoknak, akik nekiesnek hangszerüknek, és pengetik és paskolják. Gyorsuló gépfegyveregyeleg, melyet bangóval bombáznak. Azt akarjuk, legyenek a nézők bálanyák és bálapak, örködjének a szeméremre. Maria Barbara combig rántja szoknyáját, mutatja, hogy elég nagy, nem kell örködni rá. De elpirul. A Chaquetón sárgul, magasba fúvódik, s szinte léggömbemberként ereszti meg felénk: „Megmáasztja majd a légy a szemetek bogarát...” Vasvillatekintetünk beléfúródik, alább kell szállnia. Kicsit be is horpad. „Látunk, cigány”, veti közbe játékosan Manuel, s vállára ültet: lássa a Gonosz, hogy én is látom, hogy nem fog rajtunk a bogár, hogy szól a „bangó”, és hogy és hogy és hogy. A Chaquetón megriszálja zakóját, és csúsztatva kiaprózik a dobogó szélére. Türem-

kedik. Dalmahodik. Ruházásra ruházkodik, ingében jár-kel a zsír. Ránk énekel. Bangóval kivédjük. Álljuk. Anuncia és Aurora feje fölé kapja kezét, és élesen, fémesen, beléndekesen tapsol. Arcadio elzöldül, ajkára lila nyál csordul, de a rumbaütemből nem esik ki. Fenekedünk: „Szorulsz, ugye, bugyirossza! Ebadta gömbember!” Integtek a lányoknak, húzódjanak fedezékbe. Láncos bangóval lövünk rá. Nyekken. Roggyant. Kidobja farát, és arabeszket bokázik. Alázkodva belénk énekel. Csiripelése mézédés: ránk ömlik, beleragadunk. Carramba! Gumiarábikum, szultánkenyér, bülbülrózsák szaga. Légycsapót emel szemünk bogarára. Dülledten forgatjuk, berregünk. Ernyedünk. Ő is ernyed. Túlméretezte a szirupot. Maria Barbara alél és csücsörít. Anuncia és Aurora tétlenül lófrál. Égítést az Alhambrában. Holdpont.

Előny a gömbembernél. Galócavigyorral leszámolni készül. „Tirititi tátitiré!” Gerjeszti magát. „Titiriti tátitirá!” Karvalyorrát úgy emeli, mintha hórihorgas volna, harszászójából denevérsereget kerget ki a kolbászszagú népség fölé: szárnyak, tenyerek egyszerre kezdenek verdesni. Anuncia és Aurora felzárkózik mögéje, középen Maria Barbara: hat bokán, hat igéző lábszáron hintáztatnak kígyózó csípőt, kívánatos nyakat, kibírhatatlan dekoltázst. Faruk van, combjuk van, válluk selyemben feszül: páráznak a mi húgaink, ahogy ropni kezdik az alávaló zsírtömeg körül, ki vigyázba meredett, csak pattintó ujjai vezérlik háremét. Buják a mi húgaink, azt se tudjuk, hová legyünk a szégyentől, gyötör a szoknyák alól hozzánk is átcsapó testi melegség. A közönség fejébe száll a vér, biztatja a Chaquetónt, hogy biztassa őket, de biztat minket is, hogy ne hagyjuk magunkat. Jesus Maria szentséggel, Arcadio elvörösödve slicce elé tartja kezét, Felipe zavarában óráját húzza fel. Elkerülhetetlen Manuel heves visszavágása: sarkát a dobogóhoz verdesi, mint aki pondrót tipor el, mire Alejo és Carlos is felpattan toporzékolva. „Ki a bangóval”, kurjantom, de még Felipét sem sikerül megelőznöm. Rakja ő is egyetemben Arcadióval és Jesus Mariával, akin ünnepi divatnyakkendőt pillantok meg. Patkós csizmánk háborogva jár ide, jár oda, már az enyém sem kivétel. Sliccünk elé tartjuk kezünket, csikorgatjuk fogunkat: ki a legény a gáton? Mutatja a gömbember, hogy neki áll feljebb. Ahelyett, hogy slicce elé tartaná kezét, zakóját kigombolja, s hüvelykjével csúzlígumiként kinyújtja a nadrágtartó szárát. Óriás lövedék módjára emelkedik a kavargó szoknyák felhőtengeréből. Húgaink révülten trappolnak, szemérmüket visongatva a dalnok alá himbálják, páráznak a reflektorfényben, mi meg fulladozunk. „Hopp, Chaquetón, üsd, vágd!”

S a Don Diegótól elfajzott ribancok biztatására a gömbember kilövi magát: holdvilágként kérkedik megbabonázott táncsoportunk fölött. Még nekem is lágyul az agyam attól, hogy most övé a város, a szerep és a dicsőség, miközben Don Diego kismizve, kulcsra zárva, ájultan van, én meg hoppon. Hiába bandzsítok a lányok felé, kik kéjesen feléje nyújtóznak, ettől sem keményedem, s fivéreim is mind megpuhultak, vonszolják térdüket, csiszi-csosz. Mamuszosok, konyatüskék vagyunk, bangónk néma és zsugorodott. A Chaquetón kiáltásától viszont megcsikordulnak az égbolt eresztékei. Most jön ki a farbával: pokolból húzza elő, mennyekből csap le vele. Soha még ilyen eszelősen nem eresztette meg a hangját. Jön a gyomra mélyéből, tüdejéből, végbeléből egyszerre. Torkába felszívja heregolyóit, melyek ott megszorulnak: ettől még gyászosabb a dala, még falrengetőbb. Visszhangot ver a házakon, forgószélként hurkolódik dobogónk köré. Felborítja a rumbazenekart. Ostoroz, agyabugyál, a szó szoros értelmében széténekel. Jesus Mariának leszakad a divatnyakkendője – ezt látom még, s bukfencezem a többiekkel a kerti székek közé.

Arra ocsúdok, hogy a közönség kórusban számol. A Chaquetón utolsót cifráz a ref-

réen: „Megmászta a légy a szemetek bogaráá – ááá –jájájáá – jájáááát...” Összhúrba lép a gitáros, húgaink csücsörítenek, ő babérlevelet majszol, és feszítve lépdél emelvényünkön. Megbotlik Felipe elhullajtott bangójában. Lerúgja, de Carlos rüszttel visszarúgja. Hasfalába talál, a hang középpontjába. Nyekkenés. A bajnok kétrétbe hajolva, derekáról a rojtos kendő lecsavarodva. Felipe rohan fel magánkívül, hogy visszazereze bangóját, melyet a zsíros ujjak elkínzottan szorongatnak. Mögötte Manuel, Alejo és Carlos kisegítő osztaga. Rángatják, s hogy nem adja, oda-odasújtanak a maguk bangójával. Bosszúbangó, brutálbangó, banzájbangó. Lepattan a zakó gombja, a ruhadarab ormóttanul gyűrődik, hasadozik. Végre feltápászkodik a rumbatökös. Rákiáltok, hogy rázza. Fivérem már a bordó inget szabdalják ollóbangóval. Húgaink szeppenten lesimítják szoknyájukat. Levegőért kapkod a harcsaszáj, rongyaiban a test savót izzad, de Felipe bangóját nem ereszt. Arcadio álmatagon ritmizál: „A bangót, a bangót szorítsd kebeledhez, ha jó a halál.” A Chaquetón már csak zsugorodó földgömbember, kérges, kisírt ábrázatával lábunknál hever. Húgaink félmeztelen mellükre fekete csipkét terítenek, s integetnek, hogy sötétben akarnak maradni. Ekkor, a fényzórók kereszttüzeiben, gyors, rituális borotvabangóval lefejem róla a fekete pantallót. Nem marad más rajta, mint a magas szárú cipő és egy piros szuszpenzor. Kénytelen Felipének is visszaadni, ami Felipéé. Túl későn. Nem hagyjuk sikamlós tócsát eresztetni, móresre tanítjuk. Jön a rumbazenekar, fújják a fúvósok, tököli a rumbatökös. Bűnbakugrásokra kényszerül könnyűzene-kísérettel. Ahányszor elbődülne, túlharsogjuk, egybehangolt basszusunkkal lökdössük, és sorfalat állunk, hogy húgaink ne láthassák, mert ők is visszatérnek hozzánk pirulva és zokogva. De nemcsak engesztelőbe jönnek. Hátunk mögött Anuncia, Aurora és Maria Barbara ajkán szopránbangó csendül, vagyis inkább bingó, s egymásra talált penziónk arkangyalok tüzes kardjával, szeráfok kis karakán szárnyával űzi a kárhozatos gömbembert. Csoda-e hát, ha lebukik a dobogóról, és jajongva elszelel a városba? Ki bingó-bangóztuk a Gabriel Miro térről, mely felett a kolbászfüstön át előbukkan az igazi holdvilág, és emlékeztet Don Diego malasztos szolgálatára.

Nem várjuk meg, hogy a népség-katonaság is befejezze a kiszámolást. Hátravan a kaputtbangó, ezzel fogjuk leírni. Veszekedett falkaként iramodunk nyomába, táguló orrlükünk tüzet lövell, agyarunk sárgán, s amennyiben lányok is vagyunk, körmünk lakkozva, hegyesen előremered. El-elvakkantjuk magunkat, tajtékunk fröcsög a változó városképre, horpaszunk szőre kíméletlenül selymes. De a sikátor, ahová a nyüzött vad bevette magát, olyan szűk, hogy minduntalan egymásba ütközünk. Arcadio el is tenyerel, mert a tetők fölé bámult, az ezüstben úszó feketeségre, s nem a varacsok úttestre. Nadrágszára átítatódott kanálislével. Lekuporodva legyűri, nyalogatja a horzsolást, igen helyénvalóan – még én oktattam ki a tetanuszveszély esetén teendőkre. Csakhogy nem adhatunk előnyt a menekülőnek. Kurrogásomra kettős libasorba rendeződünk mi fiúk, közrevéve a lányok hárpiahármasát. Magára hagyjuk Arcadiót, aki térdét szorítja kebeléhez, hogy ne jöjjön a halál. Járóralakzatunk most már akadálytalanul törhet utat az árnyékban, ki a sikátor végébe, ahonnan balra másik sikátor vezet, merőleges betekintést nyújtva a holdnak. Valamennyien elfehéredünk, szűrt visszfényünk ebben az éjjeli órában nem evilági hivatástudattal tölt el, meszes kezünkkel tépdessük az alacsony falakhoz lapuló homályt, s ujjaink csontosan végigkopogtatják az ereszek cserepeit. Itt is, ott is bezárulnak a késői levegőzésre tárt spaléták, a házsor puszta folyosóvá dermed, melyen rohamlépéseink át is dübörögnének már, ha nem torpantana meg a kopogtatásra mintegy válaszként pendülő gitárszó.

Alejo és Carlos nem fékez idejében, tiplis cipőjük rám tipor, s én felsikoltok. De mi az én patkányvinnyogásom az ő gyehehnából szakadó jajához képest! Nyög valahol a közelben a gömbember, zúzott tohonyaként hullószáját távva. Az életét adja ki zsi-gerestül, pacalostul, véresen pattannak meg ökölnyi hörgőcskéi. Eleshetett menekülés közben, s állapota percről percre romlik. Bizonyára hátán fekszik, kicsit sikerül még felkönyökölnie, és gitárját szorítja kebeléhez. „Árva”, mondja megrendülten Carlos; „szegény”, feleli legörbülő szájszéjjel Alejo. S nem én vagyok az árva meg a szegény! Helyesbíteni azonban képtelen vagyok a hasogató fájdalom miatt, s visszatartani sem tudom őket. Ennek a két öklelődző, harsány labdarúgónak sportszívére mehetett ellenünk nyomora. Kiválnak őrzáratunkból, úgymond „végső tiszteletadás-ra”, és sompolyognak el jobbra, holott szerintem inkább balra készül megválni a lélek a dugájába dőlt csendháborítótól.

Sántikálva vezetem megcsappant osztagunkat sikátorról sikátorra, amerről szerintünk a nyögések hangzanak. Hovatovább magasabb házak sorakoznak, melyek között mi törpülünk, főleg én, hozzájuk viszonyítva. A Calle de la Cava Baja olyan mély, s az árnyékok olyan tömények, hogy a felszínükön imbolygó holdat alulról akár Don Diego világtalan ábrázatának is vélhetnénk. Persze a hangulat sem az igazi: nem könnyű belelegezni a sötétséget, nem jó a bomlott fulladozást hallgatni. S a Calle del Almendro és a Calle San Bruno keresztezéséhez érve az öklelőroham hirtelen megcsuklik: megroppanhatott a gége porcogója. Hiába hallgatózunk, újabb roham nem jön. „No, ennek megvirradt”, motyogja Felipe idegesítő pontatlansággal, hiszen még csak éjfél lesz. Kiigazítom: „Megmásztaja légy a szeme bogarát...” Kárörvendően utánzom a hanglejtést, s várom, hogy andalúz hévvel legközelebbi hozzátartozóim kórusban felerősítsék. Kínos csend. Előéneklésem, melyet megismétlek, gyászos bugyborgással ereszkedik a homály ciszternájába. Siralomvölgy lejtőjén toporgunk, pattognak a hűlő tetőcserepek, ravatalszag csap ki a téglákból, s fent a dombon megszólal a San Isidro-katedrális lélekharangja. Érzem, hogy félnek, félek félelmüktől. Ahogy vége a kongatásnak, Manuel fütyörészni kezd, Anuncia és Aurora ujjai között pedig megjelenik a rózsafüzér. Maria Barbara összeség velük, ahogyan akkor szokta, mikor Don Diego etetése után visszavonulnak ájtatoskodni, és fehérneműsen, kibontott hajjal lapozgatnak az imakönyben. Ezúttal is rögtön kizárnak minket férfiakat, bejelentve, hogy felmennek a San Isidro kápolnájába gyertyát gyújtani a lelki üdvéért. Anuncia a nálam levő közkasszából elkér a persely számára. Nehéz szívvel kiguberálok neki három durost: bajos volna megtagadnom, nincs mellettem a közhangulat.

Egyáltalán ki van még mellettem és mi célból? Horgadva bandukolunk odébb, beberugdosva a lámpák fénykörébe néhány utunkban heverő árnyékkupacot. A Plaza de Puerta Cerrada környékén ugyanis már működik a közvilágítás, s az óváros címeres homlokzatai között Manuel fütyörészése korhelyesen hangzik. Rendreutasítom, abba is hagyja, de ez még korántsem engedelmesség. Egyre laposabban pislog a Calle de Cuchilleros mulatói felé, s az egyik felmuskáltlizott ajtajú flamencobár ajtaja előtt kihívóan megveti lábát.

„Tort fogunk ülni.”

„Nem léphetsz ki a keretből.”

„Kussolj, te töpörtyű, mert behúzok egyet.”

Jesus Maria mögé bújok. Az elszabadult Manuel most Felipét kapacitálja: „Gyere velem, korán van még”, s karon ragadva szerencsétlen, időzavarban szenvedő test-

véremet, a vérmes lakli behatol vele a kocsmatötelékektől nyüzsgő barlangba, melynek falain a borgőzön és szivarfüstön át, kitömött bikafejeket látok egy pillanatra. Látok bőr ivótömlőket és színes banderillákat is, meg cifra legyezőket, de szó sem lehet arról, hogy ezeket most részletezzem. Manuelről ezentúl leveszem a kezem, és punktum.

Fondorkodhatnak körülünk Madrid árnyai, mi ketten hűséggel megtérünk a penzióba. Hogy könnyebben nyújthassam a lépést, a vásárcsarnok körül elhullajtott és rögtön rothadásnak induló padlizsánok között a lerongyolódott Jesus Maria nyakába akasztom a kaputtbangót: van, olyan szép és haszontalan, mint a meg nem vásárolt divatnyakkendő. Alkalmadtán majd kidobom a keretből. Mert nincs kétségem afelől, hogy a hivatlan dalár csupán ideig-óráig szórta szét együttesünket. A többiek is tútesznek érzelmeik zürzavarán: visszajönnek, ha másért nem, hogy görbe szemmel méregessék Don Diego kiváltságos Gomezét. Engem, aki félbemaradt vázlatát az ő jóváhagyásával napról napra életre hívom. Amíg az eltaplósodott mester végleg le nem csukja amúgy is használhatatlan szemét, addig a törpében az erő. Etetni kell hát minél előbb. A Mercado kivilágított órája éjfelet mutat, s az ő gyomrát még mindig a le nem nyelt tintahalak vágyképzete csikarja! Feneketlen tárnákból jön a korgás: az aggcsont már földhöz verdesi magát, ettől még jobban fáj neki, körmét nyakába vájja, vicsorit, nyálát frecsegteti, tócsát ereszt maga alá, és habosra paskolja, kigombolja művészkezeit, letolja fekete bársonybricseszét, horkant, zihál, lábujját rémes erőfeszítéssel lecsavarja, vinnyogva rázza, nem tudja visszacsavarni, hátulról sem sikerül mellbe bokszolnia magát, marad a nyikkanás, nyefegés, nyanyogás, fetrengés a gyötrelemben, vihogás sincsen, helyette rögtön rajzszögekre ülés következik fészkelődés nélkül, torka körül beéri közönséges csomóval, ezt is elvétí háromszor, de aztán szederjes nyelvét kilógatja, se vége, se hossza a nyelvnek, iszonyatos, sürgősen el kell vágni. Nem a nyelvet, a nyakraalót – összevissza keverem a szavakat, annyira beleélem magam Don Diego halálába.

Jesus Maria is áruló, ő kezdte az egészet. Most mégis örülök, hogy elkísér: megszthatjuk az elsősegélyt. Míg ő lent a konyhában gyorsan összezsap egy rántottát, én felrohanok, és mesterséges légzéssel űzöm ki a belső részekhez férközött sötétséget. Már az Arenalon vágunk át. Seholy egy jármű, a sárga forgalmi lámpák nekünk adnak vészjeleket. Nincs veszteni való másodperc, s őrlítő, hogy a műterem ajtaja változatlanul zárva. Gyorsan a padlásra, ahonnan hajdan lógózkodva lestem az alkotót, mikor még a vázlatokon dolgozott. Hurkot kötök bokámra, ereszkedem az ablak keretéhez. Átellenből a holdfény minden részletet kirajzol. Don Diego meghitt bőr karosszékeiben szupézik. A Chaquetón eteti áttetszőn remegő tintahalakkal, melyek puffók testecskéit ezek szerint felmelegítette. Élvetegen emelkedik a szarvívűre pedert bajusz, csettint a szederjesnek vélt nyelv, jegelt borral keveri a falatot. És körös-körül ott áll szedett-vedetten, de kicsattanó pozsgákkal, aki csak elmaradt mellőlem. Húgaim fehérneműben, fésületlenül, Alejo és Carlos edzőgatyában, Manuel és Felipe kaptatosan egymás képébe röhögve, és Arcadio – bizony, Arcadio – gitárt tart pengetésre készen. Tompa dörrenés rázza meg a penziót. Felrobbanhatott a kaputtbangó: Jesus Maria bizonyára cafatokban. A zajra az aggastyán ezüst sörénye megrezdül; úgy rémlik, jelt ad. Etetője bizalmasan orcán csapja a szalvétával, aztán úgy, ahogy van, piros szuszpenzorban és magas szárú, fekete cipőben, haját kackiásan rengetve flamencót kezd el járni. „Tirititi títitiré”, így gerjeszti magát, s a palettákon összevevődnek az ecsetek. „Titiriti títitirá”, ekhözza a felizgult közösség fémes tapsolások-

kal. Beperdül a mennyezet roppant ventilátora, lepkezik a szeletelő legyezők között. Háznagyunk rég kihűlt szemgolyói megvilágosodva követik a mozgóképet: valósággal könnyeznek gyönyörükben. S repedezve a kővé vált száj is felfeszül, pincebaszus visszhangzik belőle: „Holé!” Két karját hívogatón kitarja, s a táncos parányi ragadozószemével, bohócfürtjeivel közénk szökik. Don Diego a gömbembert szorítja kebeléhez. Mellette a padlón új rendbe rakva színpróbák, tervek, rajzolatok. Nem bírom tovább. Lógok a holdvilágban, arcom az üveghez tapad, s a magasból a mélység árnyai felé jajongom, hogy megmáasztaja légy a szeme bogarát...

Fodor András

AMIT MA NEHÉZ MEGÉRTENI...

Benyhe Jánosnak

Mikor metszón-önérzetes
védekezését visszakaszabolták,
s minden mellette szóló érvet
gúnyosan megtapostak,
a halmazati bűnre ráadásul
megvillogatták még a kegyelemdőfést:
– Ő volt a szentségtelen, ő, ki
a társalgóba lépve
(hol illő megadással
hallgatták épp az áruló bitangok
ítélkező perét)
pimasz-profánul elcsavarta
a rádió gombját, mivel
a másik étersávon
művészelemeket akart hallgatni...

Tudta,

nem ő a tettes, tudták
a tanúk is körül, hogy igazából
ki a gyanúsított merénylő.
De a terem úgy forrt, úgy tele volt
a stigmatizálók nyilaival,
padlótól mennyezetig úgy
foszforeszkált az izzó gyűlölet,
hogy amit ma nehéz megérteni utólag,
túrta a szájalmas-hazug
botránkozást,
nem látta értelmét,

MEGGYFA

Meghozta termését
 a meggyfa könnyedén,
 senki se kérte, --
 boldog fölöslegével mosolyog
 míg én
 kínban fogant gyümölcsseimmal
 erőlködöm csak évről évre.

Mégis hasonlítunk,
 ahogy a porhanyó föld
 savanyu-édes nedve
 testünkön átremeg,
 ahogy a végső tiszta kényszer
 a duzzadó vér eleven színében
 kiütözik
 s ezernyi kis kerek
 világként ott ragyog az üres égen...
 Ragyog,
 ha még nem is kell senkinek.

Mezei Balázs

TÚL SZIGORÚ VOLTÁL

Túl szigorú voltál önmagadhoz: most jön a szerelmes versek ideje. De ki a te, szerelmed? Menekültél a hús és a csont elől, hogy valami mást ölelhess, talán a sziklákat és a fákat egy valószerűtlen domb hajlatán. De a sziklák és a fák hallgatagok, ők más idővel mérik a jelent, mást ölelnek, nem bennünket, akik egy napig élünk a telehold alatt. Ujjaid között legvégül csak egy újságpapír maradt, érthetetlen nyelven írt szalagcímmel, amely arról tudósít, hogy valaki megérkezett: szaladj, szaladj, hogy le ne késd a fogadást, így is túl késő már, megkondul egy harang, s a pap felmutatja az osztályát: csukott szemű kisfiú, füstszínű arccal, mintha befelé nézne, törékeny csontok katedrálisába: a padsorok között valaki motoz, megesörren a persely, rózsafüzér mormolását hallod: hogy ne vígy minket a kísértésbe, mert túl sok a gonosz, túl sok a homály, túl sok a némaság, s a horizontok boltíve beszakadt. Hova szaladsz, te tébolyult,

milyen árnyékokra vadászol az átkarolhatatlan tölgyfák rengetegében, miféle nap-sütötte tisztás rémálma tart ébren, harmadik éjjel, miért nem alszol: kezdedben valami újságpapír, harmincéves szalagcímek, hogy megérkezett, és itt van közöttünk, s te tanácstalanul méregetsz egy arcot, egy sziklaszirtet, egy szempárt, melyben súlyos és átvágathatlan függönyökként az örület párái lobognak: jó. Felejts el minden verset, felejts el írni, majd jönnek szerencsésebb tollnokok, ők megfogalmazzák helyetted is, hogy pusztul a nyelv, és pusztulnak a szavak, s a te szavaid is mint a kövek, és nincs egy épkézláb mondat, hogy üzenhess, azoknak, odaát: boldogok nem lehettünk, nem adatott meg a kínlódás katarzisa sem, így élünk halálra váltan, tölgyfák és felhőkarcolók tövében, cserepes ajkkal és egymás szemébe nézve; valaki bölint: már énekelnek.

TANKCSAPDÁK

Láttad a tankcsapdákat a gáton? Minden hónapban egyszer egy fűnyíró traktor halad el erre, lekopaszítja a domboldalt, átzörög az elmozdítható vasgerendák rácsán, a legmagasabb sziklafalak felé. Valakit várnak, valakit védenek, valakit gyűlölnék, és rettegnek valakitől. Mi összemosolygunk: biciklin ülve könnyű átkelni a tehéntrágyán, átgázolni a csonttemető törmelékén, odébb friss a fű, harmatos, lemossa arcunkról a nevetést. A pincékben fekete műanyag zsákok, leragasztva, felnyithatatlanul. Szerinted hány évszázad hulladéka rothad bennük? Az egyikben mintha mozdulna valami, valami élő vagy félholt vagy agyonvert vagy kikapart vagy föbe lőtt vagy összeláncolt és felpeckelt szájú, nem tudja senki, ne kérdezd. Ha okos vagy, nem nyúlsz a fekete műanyag zsákokhoz kedd reggelente, majd jönnek a szemetesek, s te fizetsz. Különbön jól vagyunk. Tegnap, itt a szomszédban, elsírta magát egy kisfiú, nem értettem, mit mond, tudod, megint a légkalapács. Néztem a szemét és a testét, néztem a játékait s az összetört gyorstüzelőt, amit a kezében szorongatott. Te odajöttél, s azt mondtad, Leibniznek nem volt igaza, hiszen nincs is semmi. De akkor kívül birkóztam három éjszakán át? S te kivel küzdesz most is, álmodban, miközben fel-felköhögsz, és arcodon az újfalui fények ártatlansága mámortalan szenvedéssé fehérül?

Faludy György

VÁCZI UTCA, '89 NYARÁN

Fiú meg lány; talán húszévesek,
 magasak, szőkék, hasonlítanak
 egymáshoz. Valószínűleg németek,
 vagy inkább skandinávok, mivel némi
 ártatlansággal, ha nem is egészen
 kihívás nélkül kelletik példátlan
 szépségüket. Testvérek? szeretők?
 nászutasok? Nem tudhatni, mivel
 összetartozásukat nem jelzi más,
 mint hogy szóltanul járnak egymás mellett,
 nem úgy, mint a tömkelegben köröztünk
 a sok gesztikuláló, trécselő,
 kirakatnéző, karon ráncigált,
 egymásba botló, csoportos turista.
 A szörnyű forróságban minimális
 az öltözékük (ez nem rosszallásom
 jele, hanem legfőbb dicséretem):
 a fiatalemberen szűk kispadrág,
 társnőjén is; melltartónak keskenyke
 szalag; s ehhez két pár teniszcipő.
 A lány mellbimbói átrajzolódnak
 a nylonon; eperkrémrózsaszínek
 és nem nagyobbak két kis százsorszépénél.
 Köldökük mint óegyiptomi rajzon
 az udvarhölgy datolyamag szeme.
 Napsütötte, orsós combjaik visszfénye
 a Váci utca ablakain táncol
 fenn a magasban. Hol lába összeér:
 a lány nadrágjánál két hajfürt villan,
 mikor a nap elkapja. Ily halványan
 szőke, áttetsző tengeri füvet
 utoljára Tahiti partján láttam.
 Mért folytassam? Nemhogy iszonytató
 szépségüket vagy alakjuk varázsát,
 de szemsarkuk mellett a símaságot
 sem tudom visszaadni, térdhajlásuk
 gödreit, ahol kövirózsák nőnek,
 borotvált hónuk kék tengerszemét,
 vállukon hajuk zizegő hárfáit,
 bordáikat, épülő vitorlások

szantálfa vázát, nyaktartásukon
 az ifjúság gögjét, szűkre szabott
 kismadrágyjukon átomborodó
 hátuljaik kétszeres holdtöltéit,
 bokáik mellett az erek deltáit,
 meg gerincük nyílegyenes patakját,
 ahol a fény pisztrángjai ugrálnak –
 mindez nem áll össze szép testté versben,
 retorika csak. Kilencéves fejjel
 festő akartam lenni, hogy kivesssem
 hálómat minden szépre a világon,
 de nem konyítottam a rajzoláshoz,
 s költőnek álltam. Ezért dadogok.

Phidiász, Botticelli, Jean Clouet
 lejárták volna lábukat utánuk,
 de én nem győzöm folyton megelőzni
 őket, hogy szembekerüljek velük
 laza térdemmel, közel nyolcvan évhez,
 s leülök a szökőkút oldalán.
 Úgy vagyok, mint Jákob a Bibliában,
 kit földhöz sújt az égi látomás
 és félvakon szédülök a tömegben
 időm e már kései tárlatán
 a két szépség holográfja között.
 Jobb lett volna megszólítani őket,
 s most kávéházban ülhetnék velük,
 Erősz e két gyönyörű párducával,
 és azt keresném arcukon, ami
 nem hatalmasabb s nem lenyűgözőbb
 szépségüknél: a nyugalom s az ész,
 szellem meg érzékek voltaire-iánus
 egyensúlyát alacsony homlokuk
 fehér márványból faragott plakettjén,
 halántékukon Michelangelo
 ecsetfoltját kóbalkék temperából,
 trigeminuszuk hármás madzagán
 a rejtett bábjátékos mókázását,
 az eszmélés kristályfényét szemük
 belső sarkán, nyelvük vörös gyíkjának
 surranását ízek s szavak között,
 hajuk lengő függönyét ifjúságuk
 előadásán, a csodálkozás
 gyémántporát arcuk hamván, amelyre
 a létezés értelmetlenségének
 felismerése még nem borította
 Rembrandt homályát – mi történne, ha
 mindebből semmit sem találnék bennük,

s megtudnám, hogy turisták, mint a többi,
 akik pörköltért meg cigányzenéért
 s az olcsóságért jöttek el ide,
 kik nem kíváncsiak, hogy mi van itt,
 s a tudatlanság s a jóindulat
 keverékével nem értik, sem hogy szép
 és fiatal országról álmodunk,
 sem minden gőgjüknel nagyobb magyar
 gőgömet most, '89 nyarán?
 Talán jobb így, hogy itt ülök a kútnál
 és nem velük a Duna szennyezett
 vizénél, a haldokló fákkal túlhan,
 s ők sajnálnak, mert vénember vagyok,
 s e borzalmas században kellett élnem,
 s én őket szánom, mert fiatalok,
 s mert a legszörnyebb most következik.

Budapest és Korcsula, 1989. augusztus–szeptember

Fehér Ferenc

A GYAKORLATI ÉSZ A FORRADALOMBAN: KANT DIALÓGUSA A FRANCIA FORRADALOMMAL

Horkay Hörcher Ferenc fordítása

Volt-e valódi dialógus – két egymásra figyelő fél párbeszéde – Immanuel Kant és a francia forradalom szereplői között, vagy csak az utókor tételez föl kölcsönösséget a csupán szimbolikus értelemben beszélgetők között, akiket valójában egyszerűen a közös kor kötött össze?

Évtizedekkel a francia forradalom után ismert elemzők is közvetlen kapcsolatot véltek fölfedezni Kant filozófiája és a forradalmi mozgások fősodra, sőt olykor szélsőséges pólusai között. E felfogás tipikus példája a Heine által megrajzolt szentségtörő, de lényegi párhuzam, amely szerint ugyanolyan vakmerő kispolgár volt a királynak ellenszegülő Maximilien Robespierre, mint az Istennel szembeszálló Kant.¹ Marx, egy a későbbiek során soha részletesen ki nem fejtejt megjegyzésében Kant filozófiáját (mellesleg aligha bóknak szánva) úgy jellemezte, mint az igazi német reagálást a francia forradalomra.² Ma már persze tudjuk, hogy Kant filozófiájának igazi befogadására Franciaországban csak évtizedekkel a forradalom után került sor.³

Aminthogy azt is jól tudjuk, hogy Kant mindvégig hűségesen őrizte sajátos életstílusát, és soha nem jutott eszébe – szemben Humboldtval vagy August Wilhelm Schlegelvel –, hogy ellátogasson a nagy események színhelyére. Még inkább idegenkedett a Georg Forster-féle cselekvő elkötelezettségtől. Helyesen állapította meg Hannah Arendt, hogy Kant mindvégig megelegetett a külső szemlélő nézőpontjával.⁴

A modernitás első nagy politikai filozófusa

És mégis, a rendelkezésünkre álló tények világosan mutatják, hogy a forradalom központi figurái közül néhányan nemcsak homályos híreszteléseket hallottak Kant filozófiájának kiemelkedő jelentőségéről, de arra is ráéreztek, hogy annak a forradalomnak, mely Robespierre szerint a filozófusok ígéreteit kívánta valóra váltani, saját különleges céljai érdekében szüksége van Kant teóriájára – vagy a Kant elméletével való szembefordulásra. Grégoire abbé, aki az alkotmányos papság tényleges vezetője és a társadalmilag és vallási szempontból egyaránt radikális és fontos *Le cercle social* egyik alapító tagja volt, 1794/95-ben egy barátjához írt leveleiben Kant vallási tematikájú könyve után érdeklődött. (Nyilván a VALLÁS A PUSZTA ÉS HATÁRAIN BELÜLRE gondolt.) És tudta, mit keres. Grégoire-nak olyan elméletre volt szüksége, mely egy keresztény demokrácia komplex stratégiájához szolgálhatott volna alapul.

E keresztény demokrácia egyrészt a forradalom korábbi szakaszainak terrorizmus ellen küzdött volna, másrészt az ellen, hogy egyszerűen csak visszaálljon a gall egyház forradalom előtti hierarchikus struktúrája (mint ahogy az később a napóleoni konkordátum eredményeként bekövetkezett), végül pedig a francia köztársaság vezetőinek a Thermidor 10-e és Brumaire 18-a közötti időszakban alig palástolt ateizmusa ellen. Grégoire helyesen gondolta, hogy Kant Poroszországban betiltott elmélete kiváló alapot adna egy ilyen álláspont védelmére. Csak arra nem jöhetett rá a könyv tényleges ismerete nélkül, hogy Kant számára még a keresztény demokrácia is a „láthatatlan egyház” elfogadhatatlan mértékű intézményesülését jelentette.⁵

Sieyès, aki Condorcet-t nem számítva a forradalmi dráma szereplői közül a legnagyobb teoretikus elme volt, még élénkebb érdeklődést mutatott Kant filozófiája iránt. Wilhelm Humboldt 1798-as párizsi látogatása idején Sieyès rövid időre visszakerült a politikai hatalom csúcsára, és komolyan érdeklődött az iránt, miként lehetne annyi alkotmányos válság után a forradalomnak megfelelő alaptörvényt szerkeszteni. Kollókviumot szervezett Humboldt számára, melyen részt vettek Destutt de Tracy, Cabanis és más ideológusok is. A szeminárium célja az volt, hogy autentikus közvetítőtől szerezzenek megbízható ismereteket Kant filozófiájáról. Amikor 1796-ban a félhivatalos *Moniteur* lelkes beszámolót közölt Kant művéről, AZ ÖRÖK BÉKÉ-ről, a szerző a német filozófust republikánus eszmetársának nevezte. Valószínűleg erre az egyetlen forrásra támaszkodva érzett rá Sieyès arra, hogy Kant nemcsak az ismeretelmélet és az erkölcsök terén, de a politikai filozófiában is általános elmélettel rendelkezik.⁶ A találkozó látszólagos fiaskója ellenére a nagy forradalmár teoretikus ösztöne ismét helyesnek bizonyult. Sieyès aktív pályafutása során – a Rendi Gyűlés összehívásától egészen Brumaire 18-áig – állandóan azzal a kérdéssel foglalkozott, miként lehetne a köztársasági intézményeket biztos alapokra építeni. Kanthoz hasonlóan úgy vélte, lényegüket nem lehet egyszerűen technikai, szervezési problémaként kezelni. Mindketten meggyőződéssel vallották, hogy az államforma elnevezése má-

sodlagos. A köztársaság számára azonban elsődleges jelentőségű azoknak a csatornáknak a tényleges formája, amelyeken keresztül a valóságos hatalomgyakorlás folyik.

Kant és a forradalom elméleti-politikus szereplői között a leghíresebb szóváltás Kant 1798-as nyílt vitája Benjamin Constant-nal, melyben Kant szerint Constant „*az emberbaráti okokból való hazugság feltételezett jogáért*” szállt síkra. Igen kevesen veszik figyelembe, hogy e párbeszédnek az etikai mellett politikai dimenziója is volt. Constant híres párhuzama az ókori és modern szabadság között (az előbbi illiberális, az utóbbi liberális) a köztársaságnak kívánt olyan teoretikus keretet adni, mely biztosítékot jelenthetett mind a jakobinus terror, mind egy (új vagy régi típusú) személyes hatalommal szemben. A helyzetben az a paradox, hogy egyik vitapartner sem ismerte föl, hogy kiindulópontjuk azonos: az ókori demokráciák illiberálisak voltak. Constant szemében Kant etikai rigorozitása kétszeresen gyanús volt. Mivel felfogása szerint Kantnál az etika dimenziója átfogja a jogot, azt hitte, az ókori városállamok kíméletlen módszereihez és a csak nemrégiben, Thermidorban megdőntött, de bármikor visszatéréssel fenyegető *robespierre-i* „*demokratikus*” *hevülethez* hasonló terrorisztikusan merev erkölcs nyomaira bukkant. Constant szerint az ilyenfajta szemellenzős erkölcsiség nem hagy teret a kegyetlen törvényekkel szemben az egyén önvédelmének. Egyébként épp a Kant által fölhozott példa zavarta meg. E szerint a következőktől független abszolút erkölcsi kötelességünk, hogy ha a házukba beállító potenciális gyilkos egy ártatlan áldozat holléte után érdeklődik, kérdésére az igazsághoz hűen válaszoljunk. Kinek nem tűnik rögtön a szemébe, hogy – tudatosan vagy öntudatlanul – Kant példája a jakobinus terror idején annyira tipikus helyzetre utal, földézve az állandó házkutatások és gyors kivégzések légkörét. Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnék le, azt állítom, hogy a két egymással szemben álló nézet közül Constant tézise képviselte az általánosan bevett liberális álláspontot, a *habeas corpus* elvet, amely szerint az egyén csak olyan törvényeknek tartozik engedelmességgel, melyeket (közvetve vagy közvetlenül) ő vagy saját képviselője emelt jogerőre. Továbbá Constant amellet érvelt, hogy ha az igazmondás erkölcsi parancs, akkor jogi kötelezettségekkel nem jár. De Kant – az elmélete és Constant filozófiája közötti fontos hasonlóságok ellenére – nem tett különbséget az erkölcsi és jogi kötelességek szigora között: nála kivétel egyikben sem tehető.⁷

A forradalom ismert személyiségei és a kanti filozófia közt zajló párbeszéd igazán bizarr záróakkorddal ért véget. 1801-ben Napóleon, aki akkoriban még hivatalosan csak a köztársaság első konzulja volt, magához hívatta Villers-t, az első francia Kant-szakértőt. Napóleon a rá jellemző keresetlenséggel azt a feladatot adta Villers-nek, hogy rövid idő alatt készítsen tömör, de minden fontos részletre kiterjedő összefoglalást a híres német elméletről. Miként az előre látható volt, az örök béke filozófusa és a modern militarizmus atyja, a politikai pragmatizmust semmibe vevő gondolkodó és a legnagyobb *reálpolitikus* találkozása lesújtó eredménnyel járt. Napóleon törölte Kantot a számára fontos emberek listájáról, és nyíltan Cagliostro-stílusú *sciarrlatanónak* nevezte a filozófust.⁸

Míg ezek a reprezentatív példák talán azt bizonyítják, hogy a „francia forradalom” kész volt dialogizálni Kant filozófiájával, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a maga részéről Kant is kész volt a párbeszédre. Még akkor is így van ez, ha kifejtetten és kritikusan csak egyszer említi írásaiban a forradalom egyik államférfiját: Dantont.⁹ A bizonyítási eljárás azért fölösleges, mert egyszerűen a francia forradalom

hozta felszínre Kant *filozófiájának* látens *politikai dimenzióját*. Semmi kétség, már a francia forradalom előtt is az volt Kant véleménye, hogy a filozófiai képesség – mint később, A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban megfogalmazta – a „bal oldalon” található. Ennek megértéséhez elég elolvasnunk a MI A FELVILÁGOSODÁS?-t. A kopernikuszi fordulatot hozó új kritikai filozófia azonban 1789 előtt nem foglalkozott a közösségi szférával.

De a forradalom kitörése, a „természet e döntő jelentőségű ténye”, arra kötelezte a filozófust, hogy nyilvánosan vonja le kritikai filozófiája politikai következtetéseit. És Kant, akit gyakran vádoltak nyárspolgárisággal, ebbeli kötelezettségének teljes mértékben megfelelt, noha talán olykor kissé leplezetten – ami azonban soha nem tévesztette meg a hatóságokat.¹⁰ Annak ellenére, hogy az 1790-es években írott művek kiemelkedő jelentőségű *általános* elméleti eredményeket hoztak, AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, A KÖZMONDÁSRÓL, A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL, AZ ÖRÖK BÉKE és A FAKULTÁSOK VITÁJA a modern politikai filozófia alpműveinek is tekinthetők.

A francia forradalom történetét ismerő olvasó e művekből kiolvashatja Kantnak a forradalmi Franciaország majd minden lényeges fordulatához és döntéséhez fűzött folyamatos kritikai kommentárját. Nagyon érdekelte a forradalom „legalitásának” alapvető problémája és a legalitás kérdésén belül az a mód, ahogy a Rendi Gyűlés átalakult Alkotmányozó Nemzetgyűléssé. Igen kritikus és filozófiailag megalapozott véleményt formált a király (a végrehajtó hatalom megtestesítője) és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés viszonyáról, arról, ahogy a Nemzetgyűlés gyakorlatilag felfüggesztette a király végrehajtó hatalmát, és arról, hogy (Kant reményei szerint csak időlegesen) egy testületben egyesült a legfőbb végrehajtó és törvényhozó hatalom. Megalapozott és kiegyensúlyozott véleménye volt a gall egyház reformjáról, mellyel persze sem a forradalmárok, sem az egyházi előjárók nem lettek volna túlságosan elégedettek, de amelynek fontos üzenete volt mindkét szemben álló fél számára. Közismert, hogy XVI. Lajos elítélésének máig erősen vitatott módját egyértelműen elnevezte. Kantot ugyancsak szenvedélyesen érdekelték az alkotmányos problémák és a forradalom meg-megújuló alkotmányos válsága.

Kantnak a forradalommal folytatott párbeszédéből, mely nem pusztán egymás mellé illesztett töredékek gyűjteménye, hanem a forradalom által fölvetett problémákról való elmélyült, *a gyakorlati ész primátusa alatt álló* töprengés eredménye, egy teljesen újfajta politikai gondolkodásmód körvonalai rajzolódnak ki. Immanuel Kant volt (és nem a gondolkodásmódból logikai axiómát kovácsoló Hegel) a modernitás első nagy politikai filozófusa. Legtöbb elődjével éles ellentétben Kant nem kívánt a történelmi múlt modelljeiből politikai-filozófiai utópiákat fabrikálni a jövő számára. Ehelyett állandó gondolati kísérletezése során a jelen történelemként értelmezett folyamatait inkább a politikai filozófia feloldatlan dilemmáinak nyersanyagaként és kincsestáraként kezelte. A kanti megfigyelő álláspontja nem tartozik az *au-dessus-de-la-mêlée*-k sorába. Inkább egy új politikai filozófia álláspontja ez, mely a felvilágosodás idején jellemző politikai gondolkodás végét jelentette. Kant, a megfigyelő, ugyanis távolról sem volt elfogulatlan. Mégis kitartott amellett, hogy mind a teljesen elkötelezett aktivista, mind a filozófus-király álláspontja (ez utóbbit határozottan visszautasította, minthogy nem egyéb, mint a filozófikusan uralkodó király pozíciójának a fordítottja) összeegyeztethetetlen a gyakorlati ész primátusát valló politikai filozófiával.¹¹

Res publica noumenon

Kant politikai filozófiája a következő két problémát állította vizsgálódásai középpontjába: először, *a forradalom tényét és egy új köztársasági jogrendhez fűződő viszonyának dilemmáját*, és másodsor, *a köztársaság lehetséges szerkezetét*. „A forradalom tényének” jellemzésében meglepő hasonlóság figyelhető meg Kant és Robespierre között. A király perének tárgyalása során az arrasi ügyvéd egyszerűen, egyetlen brutális mozdulattal darabokra tépte nemzetgyűlésbeli kollégáinak jogi halandzsáját. Elég legyen a jogi komédiázásból – jelentette ki gorombán. Ez nem tárgyalás, önök nem bírák, Lajos nem a törvény ítélőszéke elé állított vádlott. Önök a forradalom államférfiai, akik a forradalom érdekében szükségintézkedést hoznak. Hozzátette: egy ilyen szükségintézkedés megtétele azt jelenti, hogy ellenségünk elpusztításával ideiglenesen visszatérünk a természeti állapotba.¹² Robespierre szókimondását Kant bizonyára nagyra értékelte volna (talán valóban így is történt), hiszen épp ezt gondolta maga is igaznak a forradalommal kapcsolatban, és mert az igazmondást a filozófia feltétlen kötelességének tartotta. Kant a közmondásról írott művében Robespierre-hez hasonló egyenességgel nevezte a forradalmat *status naturalis*nak.¹³

De ezen a ponton a filozófus-megfigyelő és a forradalmár politikus (aki amatőr történelemfilozófus is volt) útjai radikálisan eltávolodtak egymástól. Robespierre számára annak fölismerése, hogy a forradalom a természeti állapotba való (remélhetőleg időleges) visszazuhanást jelenti, meghatározott egy bizonyos cselekvéssort: azoknak, akik forradalmat csinálnak, forradalmi intézkedéseket kell végrehajtaniuk, függetlenül a meghozandó áldozatoktól. Kant számára annak belátása, hogy „*a forradalom ténye természeti jellegű*”, egy olyan mély, olykor tragikus dilemma forrása lett, mely az utókor számára mindig inspiráló. A forradalom, mint visszaesés a természeti állapotba, mint „*természeti esemény*”, számára Janus-arcú kataklizmának tűnt a jelenségek világában. Az egyik arca, melyet a *status naturalis*ban mutat, rémisztő. De A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ból ismerős tétel ugyanennek a komplex jelenségnek napfényesebb oldalát mutatja. Ebben a gyakran idézett részletben Kant szokásos módján azzal volt elfoglalva, hogy vajon létezik-e olyan *factum brutum* (mint tudati szféránk számára a matematika létezése, vagy a morális törvény moralitásunk számára), amely lehetővé teszi számunkra egy *fejlődésmélet* kidolgozását. És ebben a „nagy közösségi eseményben” találta meg azt a tény, amely *a természet előrehaladásának bizonyítékaként* feljogosít bennünket arra, hogy bízzunk az erkölcsi világ fejlődésének lehetőségében.¹⁴ Mert a forradalom vitathatatlanul bebizonyította, hogy evilági természetünkben van valami, ami a zsarnokság ellen lázad, és a szabadsághoz látszik vonzódni.¹⁵

De Robespierre-rel ellentétben Kant számára nem létezett egyszerű átmenet a természetiből a morális-jogi világba. Kant visszautasította volna Marat maximáját, „*a szabadság zsarnokságáról*” mint a forradalmi jezsuitizmus elvetendő példáját. A „*törvényes forradalom*” vagy lázadás jogának kategorikus tagadásával még azoknak is meggyűlik a baja, akik Kantot a liberális gondolat klasszikusának tartják. A zsarnoki hatalommal való bármifajta szembeszállás, mely minden liberális államelmélet elfogadott tétele, nála megengedhetetlen. A „*törvényes forradalom*” elméleti lehetőségének kizárása *ad nauseam* ismétlődik az 1790-es évek politikai írásaiban.¹⁶ Kant hangsúlyozta, hogy még az 1688-as „*dicsőséges forradalomnak*”, a liberális átalakulások eme mintaképének autoritása is hazugságon alapszik. Mint Kant megjegyezte, az az „*alkotmányos megállapodás*”, melyen a brit rendszer egészen Kant koráig nyugodott, kényelme-

sen elfeledkezett a forradalomról és így arról a hatalombitorlásról, amely a dolgok új rendjét elfogadtatta.¹⁷ Ha ehhez hozzávesszük Kant ugyancsak jól-ismert kitételét, miszerint a forradalom, mihelyst megszilárdította jogrendjét, elnyeri autoritását, amely ugyanolyan elvitathatatlan, mint elődjéé,¹⁸ akkor vagy jogászi csűrés-csavaráásra, vagy a gondolkodó paradoxonjára fogunk gyanakodni – amit Kant súlyos sértésnek tekintett volna. A rejtély olyanfajta feloldását is, amely szerint Kant öncenzúrárt alkalmazott volna, inkább rágalomnak tartom, mint magyarázatnak.¹⁹ Ugyanis Immanuel Kant makacsul néma tudott maradni, ha nem volt lehetősége, hogy azt mondja, amit igaznak gondolt.

Jóllehet korántsem értek egyet Kanttal, mert természetesen nem hiszem, hogy létezik olyan erkölcsi-jogi hatalom, amely megtilthatja az embereknek a zsarnokság elleni lázadást, Kant érveit nem tekintem sem inkonzisztensnek, sem pedig erkölcsi és politikai tanulság nélkül valónak. Kantnál az erkölcs és a jog világa egységet alkot, az erkölcs primátusa jegyében. Mindkettő a szabadságunkon alapul, és mindkettőnek a középpontjában a kötelesség áll, de nem egyformán. Az erkölcs a szigorúbb tartomány, mert itt belülről fakadnak a kötelezettségek. Csak akkor fogadható el az egyén cselekedete morálisnak, ha egyetlen indítéka az erkölcsi törvény tiszteletben tartása: a másokban célt és nem eszközt lát. A jog nagyobb mozgásteret enged. Itt a törvényhozót nem érdeklik a cselekvő motívumai, ha feltétel nélkül engedelmeskedik a törvénynek. E feltétel nélküliség eredményeként Kant soha nem felejtette el hangsúlyozni még azoknak a törvényeknek a kényszerítő (*Zwang*) jellegét sem, amelyek a legszabadabb elhatározás eredményeként születtek meg. Érvényességi ideje alatt a *törvény alávetettjei* vagyunk. Csak ha feltétel nélkül tekintünk rájuk, tehát kivételek nélkül, akkor tartjuk tiszteletben a (jó) alapelveket. Csak így emelkedhetünk a pusztá fenomenális-természeti szintjéről a lényegi, az emberhez illő, igazi szabadság szintjére.

Ez még magában nem lenne abszolút érv a forradalom mint olyan aktus ellen, amely a törvényesség láncát szétszakítja. Hiszen a forradalom lehetne konstitutív cselekedet is, amely új és jobb törvényeket alkot. Kant tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a múltban, egész saját koráig bezárólag majd minden törvény despotikus volt, és hogy az új köztársasági törvények lehetősége és ígérete etikai-polgári létünk kiteljesítése.

Sőt, elgondolása nem zárta ki *abszolút értelemben, tehát elvi okokból*, a „*törvényes forradalom*” lehetőségét. E valószínűtlen eseménynek háromféle forgatókönyve létezik, melyek mindegyike bizonyos fokú történelmi plauzibilitással rendelkezik. Az első az *abszolút uralkodó lemondása a „köztársaság” javára*. Erős érv szól amellett, hogy Kant úgy értelmezte a Rendi Gyűlésből Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe való franciaországi átalakulást, hogy az ennek a forgatókönyvnek felelt meg. E változat szerint Lajos szabadon mondott le abszolút *uralmáról*, azáltal, hogy beletörődött: ezentúl mint „gondoskodó uralkodó” *kormányoz*, vagyis mint a legfőbb végrehajtó. (Ezt Lajos részéről a tömegek szimbolikusan erőszakos gesztusa, a Bastille ostroma ellenére szabadon hozott döntésnek tekinthetjük, hiszen bátyjaihoz hasonlóan választhatta volna azt is, hogy azonnal emigrál.) A második forgatókönyv a Posa-Fülöp történet, happy endinggel. A despotikus uralkodó morálisan és politikailag megjavul egy köztársasági barát jó tanácsát követve (ahol is, tehetnének hozzá, a barátság egyenlő és kölcsönös viszonyának elfogadása a fejedelem önmegújulásának virtuális kiindulópontja, egyben első „*köztársasági*” cselekedete). És csakugyan ezt a szereposztást játszották el a való életben néhány évvel később I. Sándor oroszországi udvarában. De az az igaz-

ság, hogy a történet a valóságban is ugyanolyan negatívan végződött, mint a színházban. Azzal a különbséggel, hogy az életben a tragikus nagyszerűség is hiányzott belőle. Ez a végkifejlet igazolta nemcsak Schiller, de *Kant saját szkepticizmusát* is a második kanti forгатókönyvvel szemben. Hisz Kant sokkal inkább bízott a közösség, mint az egyén megváltozásában. A „*törvényes forradalom*” egy harmadik, logikus változata annak lehetősége, hogy egy külső támadás mindent elsöprő veszélyével szembesülve az abszolút uralkodó alattvalóhoz fordul, és az *állampolgári* lelkesültségtől várja azt a csodát, amit nem várhatott el az alattvalók odaadásától. Ezen az alapon a fejedelem valamifajta alkotmányt adományoz nekik. Ez történt Napóleon „száznapos uralma” alatt.

De bármilyen szkeptikus maradt is Kant jelenségszintű természetünket illetően, e ponton előre látta egy nagy és talán jóvátehetetlen történelmi katasztrófa több mint látens lehetőségét. Antropológiájában olyan négy szintű tipológiát alkotott, mely valamennyi emberi kormányzási formára alkalmazható, melyet a „*vadság*” állapot után, vagyis „*a törvényektől való függetlenség*” idejét követően alapíthatnak. Ez utóbbi állapot, a természeti világba való bezárkózás, még nem teljesen emberi létforma. A következő típusokat különbözteti meg: anarchia (jog és szabadság hatalom nélkül); zsarnokság (jog és hatalom szabadság nélkül); köztársaság (hatalom, jog és szabadság együttes uralma); és végül barbarizmus (hatalom mint erőszak jog vagy szabadság nélkül).²⁰ Ezek közül Kant szerint csak kettő, a despotikus – ilyen volt a helyzet hosszú múltunk során – és a köztársasági – gyámság alóli jövőbeli és lehetséges felszabadulásunk letéteményese – lehetett volna igazán történelmi jellegű társadalmi berendezkedés. Meg volt róla győződve, hogy a vadság állapotába nem zuhanhatunk vissza (hiszen régen elveszítettük ártatlan tudatlanságunkat), de tartósan anarchiában sem élhetünk.

Mi a helyzet azonban a *barbársággal*? Feltételezem, hogy Kant történelmi horizontján a francia forradalom drámájának hatására jelent meg hirtelen a jogot és szabadságot nélkülöző, állandósult erőszakként uralkodó hatalom. Tanúja volt a törvényalkotás és az azt majdnem azonnal követő átalakítások és érvénytelenítések egymást követő hullámainak, mely folyamat talán egy operett hatását kelthette volna, ha nem a szereplők véérére megy a játék. Kant láthatta, miként süllyed nyilvánosan a lelkesedés a patológikus szenvedély szintjére, és miként kapcsolódnak össze az univerzális szabadságról szóló ünnepélyes nyilatkozatok egész embercsoportok szabadságának azonnali és botrányos megsértésével. Látta, miként cserélik föl a szabadságközpontúságot boldogságközpontúsággal (ezt az elváltotatást különösen megvetette, és ettől a lehető legsúlyosabb következményeket várta).²¹ Hallotta az erőszakot dicsőítő ditirambusok kollektív kántálását, és tanúja volt a természeti állapotba való visszaesésnek, melyet csak megerősített az elhatározás: önkéntesen belevetni egy háborúba a forradalmi Franciaországot. Kant számára ez volt a legfőbb bűn, amit egy szabad nép saját maga és a világ többi része ellen elkövethet. Ez a látvány azzal a sötét balsejtelemmel töltötte el, hogy a forradalom elpusztíthatja saját magát. A távlat azonban mégsem látszott túlságosan ijesztőnek, hiszen hite szerint a „*nagy közösségi esemény*”, a természet haladásának bizonyítéka, soha nem fog elfelejtődni.²² Amitől leginkább félt, az egy nemzet erkölcsi öngyilkosságának példája, amely állandósítja a törvénytelenséget, és erénnyé emeli az elvek megszegését. Kant szerint a rossz elv választása még a szabadság alapjait is megtámadhatná, és a lehető legrosszabb példát szolgáltatná a világnak.

Kant nagy tanítványa, Schiller volt az, aki *LEVEI EK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL* című ünnepelelt művében, a mester közzétett kétségeivel és félelmeivel majdnem egy időben, kidolgozta a barbarizmusnak mint kultúránk patológiájának radikálisan modern kategóriáját.²³ És Schiller pathomorfológiája csak Kant premisszáiból vonta le a következtetéseket. Kantnál is kategorikusabban jelentette ki, hogy a forradalom azért bukott el, mert nem szabad embereket vezetett be a politikai arénába, hanem civilizációnk helóitait. A kielégítetlen igények démonai és a modern munkamegosztás kulturális nyomorékjai egyoldalúan fejlesztett képességeikkel csak azért jelentek meg a színen, hogy a demagógok végtelen manipulációinak áldozatává váljanak. Schiller értelmezésében a barbarizmusnak semmi köze a primitív népek vadságához. Az előbbi modern baj, mely rossz alapelőreken nyugszik, és a patológikus lelkesedés kifinomult formáját ölti fel. Amint egy pillanatra megszűnt a jog kényszerítő ereje (ebben Schiller és Kant azonos véleményen volt), nagyobb esély nyílt a „természeti állapotba” való tartós és tudatos visszaesésre, mint a szabad köztársaság megalkotására. *És a természeti állapotba való tartós és tudatos visszaesés barbarizmus.* Innen származik Kant hajlíthatatlan ítélete, mely szerint minden lázadás a legfőbb árulás kategóriájába tartozik, és ezért méltó a főbüntetésre. A történelem öntudatlan dialektikája révén az effajta cselekedet csak akkor érdemli meg az elődeit megillető megkérdőjelezhetetlen legitimitást, ha képes arra, hogy a jog uralmát biztosítsa.

Azok, akik megértik Kant mély félelmét attól, hogy civilizációnk jövője a barbarizmus lehet – amit csak megerősítettek a forradalom eseményei –, jobban megértik, mit nevezett Marx *német nyomorúságnak*, mint az az 1840-es évekbeli német baloldal, amely az elnevezést megteremtette, a német burzsoázia és az állítólag azt képviselő filozófusok „gerinctelenségével” magyarázva a jelenséget.

Ezáltal azt is jobban megérthetjük, hogy miért ítélte el olyan kategorikusan Kant a király perét. Mivel Michael Walzerral folytatott vitámban már egyszer részletesen kifejtettem nézeteimet a kérdésről, csak röviden térek ki rá.²⁴ Kant Robespierre-hez hasonlóan úgy vélte, egy királyt *múltbeli uralkodásáért* jogilag felelősségre vonni teljességgel lehetetlen, és – tette hozzá – ezért az a legnagyobb bűnök közé tartozik. (Még nagyobb lehetetlenségnek és égbekiáltó bűnnek tekintette azt, ha egy olyan uralkodóval szemben cselekszenek így, aki abszolút uralkodói múlt után elfogadta a legfőbb végrehajtó szerepkörét.) Kant még azt a kérdést sem tudta egyértelműen eldönteni, hogy egy állampolgári státusba kényszerített uralkodónak van-e erkölcsi és törvényes joga arra, hogy megkísérelje visszaszerezni előző hatalmát. Ilyen szempontból állításai ellentmondásosak, bár nem habozott elítélni minden olyan kísérletet, mely a *nemzetközi jogra* hivatkozva idegen intervencióra irányult.²⁵ Ezenkívül még arról is meg volt győződve – helyesen –, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés bitorolja a királyt megillető legfelső végrehajtói hatalmat, ami csak egy okkal több arra, hogy a király nehezen tűrje méltatlan függőségét.²⁶ Kant ahhoz elég realista volt, hogy (főként a természeti állapotban) *szükségintézkedésként* erőszakos cselekedeteket is elfogadjon, azzal, hogy akik erre szánják rá magukat, vállalják az általuk elkövetett tettekért a felelősséget. Mindaddig, amíg a bűnt magukra vállalók az igazsághoz hűek maradnak, fennáll az absztrakt esély arra, hogy a zsarnok moralista végül jó útra tér. De abban a pillanatban, amint egy gyilkosságot nyilvánosan és büszkén mint a legfőbb igazságtételt hajtanak végre, *az emberek a rossz alapelveket választották*, és ez Kant szótárában a legelmarasztalóbb kifejezés.²⁷

Mégis, Heine és Marx diagnózisa helyes volt, még ha a jelenségre adott magyará-

zatuk egyoldalú is maradt: a német nyomorúság igenis létezett. Kantnál a modernitás leendő veszélyei iránti különleges érzékenységnek az az ára, hogy saját maga előtt barikádozta el a szabadság olyannyira vágyott birodalmához vezető utat, azáltal, hogy a közösségi cselekvés lehetőségét teljesen kizárta. A kilencvenes évek politikai írásaiban Kant többször is megerősíti, hogy a (köztársasági irányba történő) változás reménye csak felülről és nem alulról jöhet. Annak ellenére, hogy Kant maga is szkeptikusan viszonyult a Don Carlos-féle megoldáshoz, végeredményben és lényegét tekintve mégiscsak ennél maradt. Az is igaz azonban, hogy egy fontos ajánlással is kiegészítette a „felülről jövő reformról” szóló elképzelését: a nyilvános szféra központi és szükség-szerű szerepének tételével. Kant ugyanis szigorúan elítélt minden olyan politikát, melynek alapelveit nem lehet a közösség előtt fölfedni. Azt se rejtette véka alá, milyen politikára gondolt: arra, amikor az abszolút uralkodó – visszataszító embergyűlöletből fakadóan – nyíltan megveti alattvalóit. Ez a vezérelv Kant szerint nem vállalható nyilvánosan, mert bevallása felkelésre lázítana.²⁸ És noha Kant nagy reményeket fűzött a szabad nyilvánosság, azon belül is elsősorban a szabad sajtó „köztársasági hatásaihoz”, munkájára kitörölhetetlenül rányomta bélyegét „a német nyomorúság”.

Ez a korlát nem akadályozta Kantot abban, hogy a köztársaságban találja meg az emberiség szabad jövőjének lehetőségét. Kant köztársaság-felfogásának legfőbb elvei: a *res publica noumenon*; a képviseleti rendszer középpontba állítása; a köztársaság hatalmi viszonyai; az uralkodó jelleme és kiváltságai legfőbb végrehajtói minőségében.

A *res publica noumenon* irányelve sokkal kevésbé elvont, mint a *réalpolitikuskok* feltételezik.²⁹ Sieyès is felvillanyozta volna Kant gondolatmenete, ha jobban megismeri a mögötte húzódo problémákat – rokon szellemnek érezhette volna a német filozófust (távolból is annak sejtette). Kant fő törekvése különbséget tenni köztársaság és demokrácia között: az elsőt saját politikai alapelveinek tekintette, a másodikat azonban alapvetően problematikusnak ítélte. Magyarázatul Kant azokat a demokráciákat hozza fel például, amelyeket ismert: Hellász ősi városállamait (az amerikai példa láthatólag nem volt rá nagy hatással). Éles ellentétben az ókor idealizálásának nemzedék- és korjelenségével, inkább elrettentőnek, mintsem csábítóknak tartotta azokat. Kant azt állította, hogy az ókori városállamok demokráciája vagy eleve despotikus volt, vagy a későbbiek során azzá vált. Mivel nem ismerték a képviseleti elvet és gyakorlatot, politikai rendszerük ki volt téve a közvélemény mindenkori változásának és a közfelháborodás kitöréseinek.³⁰

Kant politikai filozófiájának eredetisége nem csupán abban rejlik, hogy különbséget tesz köztársaság (a modernitás szabad államának regulatív eszméje) és demokrácia (az előbbi politikai színpadon való megjelenésének első és sok tekintetben tökéletlen formája) között.³¹ Hasonlóan eredeti volt az a distinkció, ami logikusan következett az elsőből: a kormányforma és a hatalmi formák közti különbségtétel.³² Ez utóbbi megkülönböztetést hagyományosan Max Webernek tulajdonítja az eszmetörténet.

Kant megkülönböztetése több terminológiai tisztázásnál. Átfogó koncepció húzódik meg a mélyben, amely a francia forradalommal folytatott dialógusából fejlődött ki. A forradalom két jelentős szereplője, Sieyès és Robespierre, a varennes-i válság előtt és alatt Kanthoz hasonlóan azt állította: az állam megnevezése, Kant hét évvel későbbi kifejezésével, szavak kérdése. De az államformák és hatalmi formák megkülönböztetésére más-más (explicit és implicit) indítékaik voltak. Robespierre számára a nép boldogsága (*le bonheur du peuple*) volt az a feltétel, amely meghatározta – füg-

getlenül az államforma nevével –, hogy egy adott politikai helyzetet igazán republikánusnak tartott-e. Tudjuk, Kant milyen szenvedélyesen ellenezte, hogy a republikánus értékrend csúcsára a szabadság helyett a boldogság kerüljön. Így, bár formailag javaslata megfelelt Robespierre elképzelésének, a valóságban meglehetősen különböző utakon jártak.

Sieyès érvelése és Kant elgondolása között azonban nem volt nagy távolság. Sieyèst Kanthoz hasonlóan leginkább az érdekelte, miként lehet nagy és összetett nemzetetek számára a valóságos politikai szabadságot kivívni. Elmékedéseiben, ugyancsak Kanthoz hasonlóan, visszatért a hatalmi és államformák (ezeket Arisztotelész egyként kezelte) hármas arisztotelészi felosztásához. Sieyès elképzelésén, éppúgy, mint Kant politikai filozófiáján, átütött a *démosz* közvetlen uralma iránt érzett, mélyen meggyökeresedett gyanú. Kanthoz hasonló okokból Sieyès is alapvető ellenérzésekkel viseltetett az újjászülető, meritokratikus vagy kereskedő arisztokráciákkal szemben (mivel mindketten elfogadhatatlannak tartották, hogy korporációk működjenek a „köztársaságon” belül). Ez az egyik oka annak, hogy Sieyès, aki a jakobinizmusnak mindig is titkos, tehát túlélő ellensége volt, soha nem lépett be a Girondéba. Mindezen hasonlóság ellenére csak Kant politikai filozófiája tudta teoretikusan is tisztán és megalapozottan meghatározni a kormányformák és hatalmi formák közötti különbséget.

A fontosabb forradalmi irányzatok közül köztudottan a Girondé és a *Montagne* ringatta magát abban a hitben, hogy a modern politikai arénában ők az újjászületett vagy épp az utolsó görögök és rómaiak. Fontos elméleti okai voltak annak (s ezek közül néhányat már említettünk), hogy Kant kategorikusan visszautasította az ókoriak jelmezében való tetszelgést. Ebben az elutasításban osztozott az ízig-vérig modern individualista politikai gondolkodó Sieyès és Constant, aki először próbálta megkülönböztetni a klasszikus és modern szabadságfogalmat. Az ókori paradigma visszautasításának fő oka abban keresendő, hogy ők a görög és egy bizonyos fokig a római demokráciát is úgy értelmezték, mint amely megvalósította a *démosz* vagy *plebs* közvetlen uralmát a *civitas* többi része fölött. Olykor ez az uralom törvényes formát öltött. Máskor a meztelen erőszak alkalmazásával gyakorolták. De túlon túl gyakorta tűnt ki, hogy szabadság nélküli elnyomás. Sieyès, Constant és Kant egyaránt hitt abban, hogy a szabadság egyetlen garanciája és rezidenciája a *jogilag szabályozott hatalomgyakorlás*, amelyet szabadon fogadnak el az *aktív állampolgárok* (*citoyens actifs*), de amelynek *kivétel nélkül mindnyájan egyformán alávetik magukat*. Látni fogjuk azonban, hogy az a Kant, aki a törvényes hatalom kérdésében boldogan egyetértett Sieyèsszel és Constant-nal, a *köztársaság erkölcsi alapjait* illetően élesen eltérő álláspontot képviselt. Ez ügyben a klasszikus példa váratlanul fontossá vált neki.

A *legfőbb végrehajtó* jellege és funkciója Kantnál fontos, elméleti érdekű kérdés volt. Problémáját a következőképp foglalhatjuk össze: Kant a *törvénykezés* olyannyira fontos *folyamatában* s ezért magukban a törvényhozókban sem talált semmi szakrálisat. A nép képviselői, és olyan feladatot kell végrehajtaniuk, mely a racionalitáson alapul, munkájuk szabályozandó és bonyolult, de alapvetően hétköznapi, emberi munka. Ám mihelyt elfogadták a törvényt, és a legfőbb végrehajtó hatalomhoz továbbították őket, amelynek az a feladata, hogy betartásukat kikényszerítse, Kant szerint e törvényt *szentnek* kell tekinteni, amelyek abszolút engedelmességet követelnek.

Az emberi és evilági törvényhozók által hozott törvények megszentelt jellege a legfőbb végrehajtó vonatkozásában a következő problémát vetette fel Kant számára. Ha

a megszentelt törvények kikényszerítésének feladatát ellátó személy az állam egyszerű alkalmazottja, egy ilyen köznapi ember hogyan biztosíthatná a törvények szentségét? Ha viszont nemcsak egyszerű végrehajtó, mi fogja megkülönböztetni a fejedelem jól ismert alakjától? Ez a Kantnál soha fel nem oldott dilemma elméletében terminológiai bizonytalanságot eredményezett. Kant számára, aki a „népfenség” elvét nem fogadta el, a „fenség” mindig a legfőbb végrehajtó maradt. Alkalmanként Kant „láthatatlannak”, a „megszemélyesített törvénynek” nevezte ezt a „fenséget”, és nem végrehajtónak. De XVI. Lajos és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés konfliktusát elemezve, és arról beszélve, hogyan bitorolta a törvényhozó a végrehajtó hatalmat, Kant a köztársaság megbízottjának értelmében használta a „fenség” fogalmát.³³ Ezt a kibebfajta inkonzisztenciát úgy oldotta fel, ahogyan a kor horizontja egyáltalán lehetővé tette: kidolgozta az észvallásnak (*Vernunftsreligion*) és a „láthatatlan egyháznak” a köztársaság életében betöltött szerepére vonatkozó elképzeléseit. De ezt a témát itt már nem tárgyalhatjuk.

A politika és az erkölcsök

Mind ellenségeinek, mind barátainak feltűnt Kant és a francia forradalom dialógusának *moralisztikus* jellege. Politikaelmélete igazán jól mutatja a gyakorlati ész vándorútját a forradalomban. Kant figyelme bizonyos értelemben közvetlenül a *politikában cselekvő ember moralitása* felé fordult. Kant valójában a politika és az erkölcs kapcsolatának összefüggő rendszerét dolgozta ki. Határozottan állította, hogy a *moralitás nélküli politika* az emberek megvetésének csúf bűnén alapszik, és bensőnkben a zsarnokság gyakorlatát készíti elő.

Van azonban a moralitás és a politika kapcsolatának egy perverz módja is: a „politikai moralistáé”. Ez a típus rosszabb az egyszerű politikai pragmatistánál vagy a „politikai technokratánál”. Kant részletesen kifejti a politikai moralista három gonosz alapelvét, amelyek közül a legrosszabb így hangzik: „igazolj mindent”.³⁴ Kant olvasói számára nem lehet meglepetés, hogy tipológiájában a politikában résztvevők közül a politikai moralista – *bűnös alapelvei miatt* – összehasonlíthatatlanul rosszabb színben tűnik föl, mint a (képmutatóan vagy embergyűlölően) pragmatikus. Vele ellentétben, a *morális politikus* az erkölcsi törvényt teszi meg politikája alapelveinek, és fő feladatául azt választja, hogy amennyire lehetséges, összeegyeztesse az államérdeket (*raison d'état*) a morális törvénnyel. Elvei: gyakorlati ész és igazságosság.³⁵

Kant tökéletesen tudatában volt a hatalmas nehézségnek, amely a morális alapelv és az adott politikai feladatok gyakorlati kényszerének összeegyeztetéséből fakad. Ilyen csapdák várhatók azon a nehezen járható csapáson, amelyre egy morális politikusnak rá kell lépnie. Még azt is elfogadta, hogy a szerinte legmegfelelőbb politikustípus is lesüllyedhet a despotikus moralista szintjére. (És vajmi kevéssé kételkedhetünk abban, hogy általában a jakobinus politikusokra gondolt, különösképp talán épp Robespierre-re.)³⁶ A despotikus moralista beszennyezi maga körül a politika légkörét, és egy *zsarnoki köztársaság* alapító atyjává válik. Kant mégis azt feltételezte, hogy a „morális politikus” megváltozhat, és jó útra térhet. Az ilyen irányú morális reform jellegzetesen kanti előfeltételéről már volt szó: ragaszkodni az igazságossághoz még a zsarnoki, tehát gonosz tett során is; *tiszteletben tartani a jó alapelvet*, ahelyett hogy egy eltévelyedés védelmében a *rossz elvet választanánk*. Ezért védte XVI. Lajos jogát Kant

a konventtal szemben. Ezért követelt abszurditásig elmenő engedelmességet még a zsarnoki (republikánus vagy monarchikus) törvények iránt is. Antropológiájának egy megjegyzésében „a politikai képzelőerőről” beszélve ezért méltányolta a francia konvent által ünnepélyesen meghirdetett, az emberek közti egyenlőségről és kölcsönös tiszteletről szóló elképzeléseket és más magasröptű látomásokat, melyeket maguk a zsarnoki törvényhozók soha nem vettek komolyan.³⁷ Mert csak a jó alapelv választja el a köztársaságot a barbarizmusba való visszaesés szakadékatól.

Kantot azonban összehasonlíthatatlanul jobban érdekelte a köztársaság morálja, mint az államférfiak erkölcsi. Egy bizonyos fokig hajlandó volt elfogadni a „morális politikus” eszméjét (ha fönnáll is annak a veszélye, hogy visszahullik a despotikus moralista szerepébe): *Kant, Robespierre-hez hasonlóan, azt állította, hogy a köztársaság nem létezhet az erény nélkül.* Ilyen tekintetben Kant elfogadta az ókori köztársaságok modelljét, amelyet a démosz szabadság nélküli uralma miatt egyébként élesen kritizált.

Ugyanakkor azt a két fontos elvet, amelyet „erénytanába” Kant beépített, az egyén kötelezettségét saját tökéletesítésére és az egyén kötelezettségét mások (morálisan elfogadott) céljai iránt, megfelelően megújította, és *lényegüket úgy határozta meg, hogy morálfilozófiájában a modernitás szellemét képviselik.* Az első a fizikai és anyagi kultúra fogalma, a Goethe-korszak igazi értelmében vett *Bildung*, az a fogalom, mely fenomenális létezésünk ellentéte, annak az ellentéte, amit Schiller autentikus kantianus leírása önszétforgácsolódásnak és önleértékelésnek nevez. A második lényegi fogalom az egyén kötelezettsége mások (morálisan elfogadható) céljai iránt, *a társulás elve.* Ez annyi teret ad a „boldogságnak” (vagy a társadalmi kérdésnek), amennyi még belefér Kant elméletébe. Kant ugyanis nem volt a korlátok nélküli gazdagodás lehetőségének ideológusa. Épp ellenkezőleg, egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy a szélsőséges egyenlőtlenséget a kormány súlyos hibájának (és „igazságtalanságnak”) tartotta.³⁸ Saint-Just gazdaságról alkotott felfogásával összhangban egyszerűen nem hitt abban, hogy lehetséges közvetlenül a boldogságot célba vevő törvényhozás. A második materiális elv bevezetése, a társulásé, csak arra adott teret a köztársaságon belül, hogy a boldogság népszerű szociális kérdése egyáltalán felvethető legyen.

Súlyos nehézségekbe ütköznénk, ha megpróbálnánk egyértelmű osztályozással Kant politikai filozófiáját konzisztensen liberálisnak vagy radikálisnak nevezni. És ez nem bírálat, sokkal inkább elismerés. A politikai ész kritikája, mely a gyakorlati ész segítségével teljesült ki, teljesen új, *dialogikus* típusú politikaelméletet teremtett, melynek fő témái ma is időszerűek.

Jegyzetek

1. Heinrich Heine: A VALLÁS ÉS FILOZÓFIA NÉMETORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ. In: Heine: VALLÁS ÉS FILOZÓFIA. Magyar Helikon, 1967, 228–230. o.
2. Karl Marx: A TÖRTÉNELMI JOGI ISKOLA FILOZÓFIAI KIÁLTVÁNYA. In: KARL MARX ÉS FRIEDRICH ENGELS MŰVEI, I. kötet, Bp., 1957, 80. o.
3. Kant franciaországi hatásának legjobb filológiai bemutatását lásd Maximilien Vallois: LA FORMATION DE L'INFLUENCE KANTIANNE EN FRANCE, Párizs, 1932. A kérdéstről részletesebben, de Kantnak a „francia ideológiára” gyakorolt hatásának rendszerező történeti bemutatása nélkül: LA PHILOSOPHIE POLITIQUE

DE KANT, Párizs, 1962; A. Philonenko: THÉORIE ET PRAXIS DANS LA PENSÉE MORALE DE KANT ET DE FICHTE, Párizs, 1968; G. Vlachos: LA PHILOSOPHIE POLITIQUE DE KANT, Párizs, 1962.

4. Hannah Arendt: LECTURES ON KANT'S POLITICAL PHILOSOPHY, Chicago, 1982. Kantról, a külső megfigyelőről szóló rész: 44–45. o. Teljesen egyetérték Arendttal a következőkben: „Politikailag a francia forradalom ébresztette föl... álmából (fiatalkorában dogmatikában Hume, az erkölcsstanban Rousseau volt rá hasonló hatásal).” De, mint az a későbbiekből világossá válik, határozottan tagadom Arendt azon véleményét, hogy bár „van” Kantban politikai filozófia, az mégsem „létező” (értsd, megíratlan maradt). 31. o.

5. Grégoire és Phillippe-Jacob Muller, a strasbourgi egyetem professzorának levelezésére Vallois utal (FORMATION, 34. o.). Az egyház forradalmi reformjának fontos és sokat vitatott kérdésében a kanti álláspont a következőképp foglalható össze: az egyháznak nincs joga javai elvesztése miatt panaszt emelni. Ez a vagyoni „közvéleményen” alapult (*Volksmeinung*), amely a forradalom idejére cáfolhatatlanul megváltozott. Korporációknak amúgy sincs létjogosultságuk egy köztársaságban. (Ez az érv megegyezett Sieyès nézetével.) METAPHYSIK DER SITTEN (AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA), RECHTSLEHRE. In: I. Kant: WERKE IN ZWÖLF BANDEN, Frankfurt, 1956, 8. kötet, 444–445. o. De Kant ennél is tovább ment. Az egyházra (*Kirchenwesen*) és vallásra vonatkozó saját megkülönböztetésének szellemében – mely szerint az utóbbi teljes egészében a polgár belső ügye – elismerte, hogy az államnak joga van az egyházi szervezet megreformálására. Azt azonban kijelentette, hogy az állam minden beavatkozása a vallásos hit kérdéseibe elítélendő, mert „az állam méltóságán aluli” cselekedet (447–448. o.). Mindaddig Grégoire lelkesen azonosult volna Kant vallásfilozófiájával. A katolikus demokrácia partizánjaként azonban nem fogadhatta volna el Kant álláspontjában azt, hogy Kant nyílt ellenségességgel viszonyult a vallás minimális mértékű intézményesítéséhez és a „láthatatlan egyházhoz”, a hívők erkölcsi közösségéhez is. VALLÁS A TISZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL című munkájában Kant – természetesen bizonyos fokú protestáns elfogultsággal – kijelentette, hogy az egyházi szervezet minden for-

mája, a pápai abszolutizmus éppúgy, mint a katolikus demokrácia, ugyanegy fetisztikus vallás megjelenési formái, és nevüktől függetlenül ugyanannak a zsarnoki hatalomnak a megnyilvánulásai. Mindez egyébként teljes mértékben beleilleszkedik Kant ama később ismertető elképzelésébe, amely a demokráciát a *respublica noumenon* tökéletlen megvalósulásának tartotta. Erről a későbbiekben még szólok.

6. A *Moniteur* lelkes beszámolójára és Sieyèsnek Kant filozófiája iránt megnyilvánuló érdeklődésére utal Arsenij Gulyga: IMMANUEL KANT, Frankfurt, 1983, 280. o.

7. Kant választát Constant-nak a DES RÉACTIONS POLITIQUES (Párizs, 1797) című könyvében megjelent Kant-kritikájára lásd ÜBER EIN VERMEINTES RECHT AUS MENSCHENLIEBE ZU LÜGEN. WERKE, 8. kötet.

8. Napóleon és Kant „találkozásáról” és az első francia Kant-kutató, Charles Villers Napóleon megtérítésére tett sikertelen kísérletéről lásd Gulyga IMMANUEL KANT, 280–281. o. Vallois (FORMATION, 51–124. o.) részletesen jellemzi Villers Kant-interpretációját. Röviden megemlíti Villers Bonaparténak készített beszámolóját: PHILOSOPHIE DE KANT, APERÇU RAPIDE DES BASES ET DE LA DIRECTION DE CETTE PHILOSOPHIE (Párizs, Fructidor An IX, 1801), 57. o.

9. ÜBER DEN GEMEINSPRUCH... (A KÖZMONDÁS-RÓL...) In: WERKE, 11. kötet, 159. o. Kant itt feltehetőleg Danton igazságügy-miniszteri tevékenységét kritizálja, amely pozíciót 1792 őszén töltötte be, és Dantonnak azt az elharmarkodott kijelentését, amelyben a polgári jogokat és a tulajdont vészhelyzetben, tényszerű megegyezés hiányában érvénytelennek és semmisnek nevezte.

10. Újabbban, Andre Tosel KANT RÉVOLUTIONNAIRE (DROIT ET POLITIQUE) (Párizs, 1988) című munkájában megpróbálta Kant politikai filozófiáját a forradalomra adott reakcióként értelmezni. Bár nagyra becsülöm a probléma illetően metodológiai megközelítését, nem tudom elfogadni Tosel állandó erőfeszítését Kant politikai filozófiájának – a jakobinizmus jegyében történő – homogenizálására.

11. „Hogy királyok filozófáljanak, vagy pedig filozófusok királyok legyenek, azt nem várhatjuk, de nem is kívánhatjuk...”, AZ ÖRÖK BÉKE, ford. Bubits Mihály, Bp., 1985, 51. o.

12. Robespierre egyedülálló álláspontjának

jellemzésére lásd Ferenc Fehér: THE FROZEN REVOLUTION (A MEGFAGYOTT FORRADALOM), Cambridge, 1988. 107. o.

13. Kant a lázadást a következőképp jellemezte: „*A teljes törvénytelenység állapota, amikor – hatását tekintve – mindenfajta jog megszűnt.*” ÜBER DEN GEMEINSPRUCH. In: WERKE, 11. kötet, 158. o.

14. DER STREIT DER FAKULTÄTEN (A FAKULTÁSOK VITÁJA). In: WERKE, 11. kötet, 356–358. o. 15. Kant expliciten utal „*a szabadság hajtóerejének*” létezésére. ANTHROPOLOGIE. In: WERKE, 12. kötet, 604. o.

16. Néhány tipikus példa arra, hogyan utasítja el „*a forradalomra való jogot*” Kant: ÜBER DEN GEMEINSPRUCH. In: WERKE, 11. kötet, 154., 156., 158–159. o. Kant Svájc, Németalföld és Anglia forradalmi vezéreit államellenes bűnözőknek (*Staatsverbrecher*) nevezi. AZ ÖRÖK BÉKE; A FAKULTÁSOK VITÁJA; AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA; A KÖZMONDÁSRÓL.

17. A KÖZMONDÁSRÓL, 160. o.

18. AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, 442. o.

19. E nem túlságosan meggyőző magyarázatnak szentelt egy teljes könyvet D. Losurdo. AUTOCENSURA E COMPROMESSO NEL PENSIERO POLITICO DI KANT, Nápoly, 1985.

20. ANTHROPOLOGIE. In: WERKE, 12. kötet, 686. o.

21. Kant boldogságfelfogásának részletes elemzését nyújtja Heller Ágnes: FREEDOM AND HAPPINESS IN KANT'S POLITICAL PHILOSOPHY, kézirat.

22. A FAKULTÁSOK VITÁJA sokat idézett kijelentése, melyre már utaltam (WERKE, 11. kötet, 358. o.) explicit módon megjósolja *a forradalom összeomlását saját bűneinek súlya alatt*. Ugyanakkor fölveti annak komoly lehetőségét is, hogy minden újrakezdődhet egy javított, „második kiadásban”.

23. Friedrich Schiller: LEVELEK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL. In: F. Schiller: VÁLOGOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK, Bp., 1960.

24. Fehér: FROZEN REVOLUTION, 97–112. o. REVOLUTIONARY JUSTICE (FORRADALMI IGASZÁG). Michael Walzer kritikámra adott válasza: THE KING'S TRIAL AND THE POLITICAL CULTURE OF THE REVOLUTION (A KIRÁLY PERE ÉS A FORRADALOM POLITIKAI KULTÚRÁJA). In: Colin Lucas szerk.: THE POLITICAL CULTURE OF THE FRENCH REVOLUTION, 2. kötet (Oxford, 1988).

25. Kant bizonytalanságát mutatja a kérdésről szóló két kijelentése között feszülő ellentét. AZ ÖRÖK BÉKE-ben a következő álláspontot vallja magáénak: a forradalom győzelme és megszilárdítása után – ami per definitionem a (korábbi) törvény megszegését jelentette, de amely utóbb maga is törvénné vált – az uralkodónak nincs joga (ahogy egyetlen más polgárnak sincs) arra, hogy az új hatalom ellen lázadjon, mely *törvénné változott*. De talán nem is kell mondani, büntetni sem lehet elmult uralkodásáért, hiszen akkor az *törvényes volt*. AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJÁ-ban (WERKE, 8. kötet, 442–443. o.) Kant érvelése összetettebb. Továbbra is fönntartja természetesen, hogy a volt uralkodót egykori uralkodásáért felelősségre vonni logikailag és morálisan is lehetetlen. De ezen a ponton Kantnak kétegye támad, hogy az exuralkodónak nincs-e *joga* fellázadni azok ellen, akik törvénytelenül megbuktatták. Természetesen ez az ideális idézet azok számára, akik szerint Kant öncenzúrát alkalmazott. Nekem azonban meggyőződésem, hogy az érvelés szerkezete azt mutatja, hogy Kant még itt is egyedül az igazságra törekedett.

26. AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJÁ-ban (WERKE, 8. kötet. 465. o.) Kant egyszer egyenesen (és nem indirekten vagy hipotetikusán) beszél a francia forradalomról és nevének említése nélkül XVI. Lajosról. Lajos engedményeit, melyek végül az „uralkodó” (a legfőbb végrehajtó) és a törvényhozó hatalom egyesüléséhez vezettek, a király tragikus hibájának nevezte. A (történelmileg helyes) leírás nem hagy kétséget afelől, hogy Kant hogy érti ezt: a végrehajtó és a törvényhozó hatalom *sub rosa* egyesítése az Alkotmányozó Nemzetgyűlés keretei közt bitorlás és a zsarnoki hatalom megnyilvánulása volt.

27. Kant legátfogóbb megjegyzése e témakörben AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJÁ-nak hosszú lábjegyzetében található, mely I. Károly és XVI. Lajos peréről szól. Érdemes megemlíteni, hogy itt Kant egy olyan évrre tapint rá, amelyet ma Walzer a magáénak tart: „*a politikai igazságéra*” a perek védelmében. Ezt tekintve véve Walzer új érve, ahogy a THE POLITICAL CULTURE OF THE REVOLUTION lapjain megjelenik, kis egyszerűsítéssel a következőképpen tolmácsolható: mindenképp megölték volna, ezért helyesebb, ha e cselekedetnek

törvényes formát adnak, amely „politikai igazsággá” teszi. Erre az előre látható gondolatmenetre Kant éles választ adott: a jogi formák tették a kirakatpereket még nehezebben elviselhetővé. A *Notrecht* (a válságtörvény vagy politikai igazságosság) csak feltételezett, még nem valóságos alkotóeleme az igazságnak. *Necessitas non habet legem* (A szükség nem ismer törvényt) (AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, 343. o.). Kantot elsődlegesen, itt és másutt, a *cselekvés elvi tisztaságának megőrzése* foglalkoztatta, amit ő egyedüli garanciának gondolt arra, hogy a köztársasági törvényesség a jövőben visszatérhet.

28. A politika *eszméjének* kötelezően nyilvános jellegére vonatkozó elv megtalálható AZ ÖRÖK BÉKE függelékében. Azt az elvet, amit nem lehet közzétenni, A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban írja le. (WERKE, 11. kötet, 359. o.)

29. A *res publica noumenon* elvet A FAKULTÁSOK VITÁJA öntötte legegységértelműbb formába. (WERKE, 11. kötet, 364. o.)

30. Az ókori városállamok (potenciális vagy aktuális) despotizmusa iránti averziója legkifejtettebben AZ ÖRÖK BÉKÉ-ben található.

31. Uo.

32. A kifejezések: vagy *Form der Beherrschung* a *Form der Regierung*gal szemben, vagy *Staatsform* a *Regierungsart*tal szemben (AZ ÖRÖK BÉKE). Mindkét esetben az első kifejezés az állam technikai elnevezésére utal, a „kormányformára”. A második kifejezés a *hatalmak* elosztására utal, azokra a meghatározó módokra, amelyeket követve a hatalmat despotikusan vagy köztársasági módon gyakorolják.

33. A KÖZMONDÁSROL, 149. o. Itt Kant az államfőt (*Oberhaupt der Staatsverwaltung*) „megszemélyesített törvénynek” nevezi. Azt hangsúlyozza, hogy az „uralkodó” (az államfő) nem az állam végrehajtója. De AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJÁ-ban a „régens” vagy a „fejedelmet”, tehát a legfőbb végrehajtó hatalmat az állam eszközének mutatja.

34. A három gonosz elv: 1. *fac et excusa* (cselekedj, és talájl mentséget); 2. *si fecisti nega* (ha megtetted, tagadd le); 3. *divide et impera* (oszd meg, és uralkodj). AZ ÖRÖK BÉKE, függelék.

35. Id. mű 240. o.

36. Id. mű 234. o.

37. ANTHROPOLOGIE. In: WERKE, 12. kötet 485. o.

38. AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, 591. o.

Petrányi Ilona

FÜST MILÁN REJTÉLYES MŰZSÁJA

Beszámoló egy irodalomtörténeti nyomozás eredményeiről

„Július 18-án érkezett a házassági értesítés. – Csodálatos, mily izgató hatással volt rám. Úgy látszik, végleg lezárni valamit nem tudok... Folytatódik bennem minden, amit valaha komolyan elkezdtem... S tán azt reméltem, hogy mégis, egyszer valahol még találkozni fogunk. – Hát Isten veled, J. E., ezennel megpróbálom végleg lezárni veled való ügyemet. Hogy mit akartam tőled még most is – mért vitatkoztam veled, még mindig nem tudom. – Sosem fogod tehát megtudni haragom okait – azok igazi mélyeit sem fogod látni soha... nem fogod megtudni, hogy láttalak egyszer fekete köpenyben befordulni a Báthory utca sarkán, s hogy akkor... tíz évvel azután, hogy utoljára láttalak – majd lefordultam a villamosról... mert: ott megyen az én igazi életem, a hazám – éreztem –, úgy vágyódtam utánad – nem is teutánad, egy fantom után, akit a képzelet teremtett, vagy a múltad után – nem tudom, mindegy. Hát Isten veled. And if for ever, still for ever – fare thee Well – A »soha többé« világa e na-

pon kezdődik el...” – Házasságkötéséről értesülve Füst Milán így vesz búcsút nagy szerelmétől, egy közel hatvan éven át tartó szerelmi dráma hősnőjétől NAPLÓ-jában. A FELESÉGEM TÖRTÉNETE (1942) befejező részében a varázslatos asszony, Lizzy halálhíre után így formálódnak át ezek a sorok Störr kapitány megrendítően szép, időtlen vallomását: „Ma már minden bizalmamat abba vetem, hogy egy nap, verőfényes időben megint csak fel fog tűnni valahol, egy néptelen utcában, valami sarkon, s ha nem is fiatalon többé, de éppoly kedvesen tipegve, ismerős lépteivel. S hogy fekete köpenyén keresztül fog sütni a nap. A lelkemet teszem rá, hogy ez így lesz. Különbem minnek élni? Mert én már csak erre várok, és mindaddig várnai fogok, amíg élek.”

Ki volt ez a rejtélyes műzsa, ez a J. E., hogyan derült fény személyére, milyen szerepe volt Füst Milán életében és műveiben? A továbbiakban ezekre a kérdésekre kívánunk választ adni egy irodalomtörténeti nyomozás ismertetésével és eredményeinek részletes analízisével.

„Három ember szeme van rajtam, mint cselekedeteim örök bírójáé – az ő szavuk, ösztönük él tovább bennem, az ő hangjukon beszélek: anyám, O. és E.” – olvashatjuk Füst Milán összegző megállapítását kiadatlan naplójegyzetében 1919-ből. O.-val, vagyis Osvát Ernővel való „halálos barátsága” az 1976-ban nyomtatásban megjelent NAPLÓ-ból, Füst Milán hozzá írott és publikált leveleiből már meglehetősen ismert. Anyja alakját a CATULLUS áldozatkész, de keményszívű és zsarnoki, fiát kizárólag a maga tulajdonának tekintő matrónájában, Flaviában örököltette meg számunkra, de a NAPLÓ hol átkozódó, hol lelkiismeret-furdalástól gyötört, szánó és szeretetteljes sorai is tanúskodnak meghatározó jelenlétéről az író életében. E. szerepéről s arról, hogy a rövidítés valójában kit rejt, eddig semmit sem tudtunk. Radnóti Zsuzsa kutatásai nyomán nemrégiben derült erre fény. Füst Milán drámáiról írott és a közeljövőben megjelenő nagyobb tanulmányában ugyanis abból a feltevésből kiindulva, hogy számos színmű és regény főhősének maszkja mögött maga az író rejtőzik, arra a következtetésre jutott, hogy e művek hasonló típusú hősnői is egy valóságos személyt rejtenek. A drámákra vonatkozó naplójegyzetek áttanulmányozása során a CATULLUS-szal kapcsolatban a következő bejegyzésre figyelt fel: „Lesbia idősebb, mint Catullus, mert E. is idősebb volt, mint én.” Ebből és a NAPLÓ Füst Milánné által kiadásra szánt szövegének vonatkozó részleteiből kitűnt, hogy a rejtélyes E. nemcsak egy a sok közül az író szerelmeinek, hódolóinak sorában, hanem ő *A műzsa*, és a művek örök kiismerhetetlen, varázsos nőalakjainak a *modellje*. A titokzatos és az egyszerű, a jó és a kegyetlen, az ostoba és a bölcs, a jéghideg és az izzó, a kicsinyesen ellenszenves és a káprázatosan gazdag. Ő a CATULLUS Clodiája, de minden bizonnyal számos Füst Milán-kisregény (a NEVETŐK, 1917, a SZAKADÉK, 1929, AMINE EMLÉKEZETE, 1932, SZÍVEK A HÍNÁRBAN, 1959) és főként A FELESÉGEM TÖRTÉNETE, valamint színművek (AGGOK A LAKODALMON, 1910, AZ EZÜST TÜKÖR, 1921, A NÉMA BARÁT, 1929) ihletője, s némiképp hősnőinek modellje, akinek alakja feltűnik HÁBI-SZÁDI KÜZDELMEINEK KÖNYVÉ-ben (1958) is.

Füst Milánné a NAPLÓ általa tervezett kiadásához jegyzeteket is készített. Radnóti Zsuzsa ezek között találta a következőt: „E. = *Jaulusz Erzsébet*... Jaulusz Erzsébet éne-

* A fent idézett jegyzetek a NAPLÓ kiadatlan részéből valók, amelynek a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött teljes kéziratát egy jövőendő kiadás érdekében a Füst Milán Kuratórium megbízásából átnézhettem.

keszűnek készült, Berlinbe is kiment, de tehetségtelen volt. 1914-ben, már ekkor harc volt köztük.” (Itt zárójelben meg kell jegyezni: Füst Milán 1923 júliusától, amikor feleségül vette Helfer Erzsébetet, a NAPLÓ-ban Jaulusz Erzsi nevét E. helyett, amely rövidítést ezután már feleségére alkalmazta, J. E.-vel jelölte.) Ez a feljegyzés volt tehát a módszeres kutatás kiindulópontja, melynek során a kincskeresők megszállottságával kerestük a J. E.-re vonatkozó információkat és tárgyi bizonyítékokat: Radnóti Zsuzsa elsősorban a drámákkal kapcsolatosan Füst Milán NAPLÓ-jában; én – mint a hagyaték gondozója – főként levelezésében, kéziratos feljegyzései és régi fotográfiái között. A közel egy esztendőn át tartó összehangolt munka közben szinte a filológus Umberto Eco regénye, A RÓZSA NEVE középkori szerzeteseinek a titokzatos kódexet nyomozó izgalma, a kutatás fantasztikus, groteszk és drámai fordulatait élhettük át, megtapasztalván az ördög incselkedéseit és kelepceit is, amíg a sors és Füst Milánné jóvoltából fennmaradt, de furfangosan elrejtett és nehezen megközelíthetővé tett dokumentumok előkerültek.

A továbbiakban némileg mellőzve a regényes fordulatokat, ismertetem a kutatás egyes fázisait:

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Füst Milán-hagyaték katalógusából Jaulusz Erzsébet neve eddig nem tűnt elő. Az „ismeretlen levélírók” és a „vegyes levelezés” csoportjában viszont találtam egy Elisabeth Schiller nevű hölgyet, aki 1950 és 1966 között a pennsylvaniai Ambridge-ből küldött leveleket Füst Milánnak. Ezek egyikén az író autográf ceruzairásával a Jaulusz név szerepelt, s mint rövidesen kiderült, Mrs. Schiller Jaulusz Erzsébet asszonyneve. A régi barátságról tanúskodó mintegy húsz levélben azonban szinte szó sincs szerelemről. Egy értelmes és jó íráskészséggel rendelkező idős asszony (1966-ban már túl van a nyolcvanon!) beszámolója ezek az amerikai életformáról, saját élete hétköznapi eseményeiről és helyenként Füst Milán műveinek reá gyakorolt hatásáról. Amire a további nyomozás szempontjából mégis oda kellett figyelnem, az egy 1965 októberében írott levél részlete, amelyben elmondja, hogy rokonai, barátai nagyrészt meghaltak vagy szétszóródtak a világban, és néhány évvel fiatalabb öccsén kívül csak a helybeli „Jewish Congregation”-hoz fűzi szorosabb kapcsolatot: „akik el fognak engem temetni, ha az ideje bekövetkezik”. Ezek a sorok azt sugallták, hogy a Jaulusz Erzsébetnél lévő Füst Milán-levelek az asszony halála után valószínűleg szétszóródtak vagy megsemmisültek, esetleg egy pennsylvaniai kisváros zsidó nőegyletének hagyatéki iratai között rejtőznek, amelynek kezelője sohasem hallott Füst Milánról. Ezen a vonalon a további nyomozás csupán bizonytalan és távoli reménnyel kecsegtetett, annál is inkább, mert Jaulusz Erzsébet élő rokonát vagy közeli ismerősét eddig még nem sikerült felfedezni.

A levelezés felderítésében mindazonáltal volt némi előrelépés. A hagyaték még feldolgozatlan részéből, amely Füst Milánné halála után, 1987 nyarán került a Petőfi Múzeumba, Elisabeth Schillernek újabb Füst Milánhoz írott levelei bukkantak elő az 1945 és 1950 közötti időszakból. (Csekélység ahhoz képest, hogy mint a NAPLÓ-ból kiderül, már 1908-ban ismerték egymást.) Ezeknek a leveleknek van egy izgalmas vonása: az újra fellobbanó szenvedélyes szerelem (Füst Milán ekkor ötvenhét éves, Jaulusz Erzsébet pedig hatvan!), és vannak fontos momentumaik is, olyanok, amelyek harminc-negyven évvel előbbi közös emlékeket idéznek fel. Így például az a megragadóan életszerű, Jaulusz Erzsébet írói tehetségét is megvillantó részlet (az 1950. szeptember 13-i levélben), amelyben a tizennégy éves kamaszlány nyomasztó benyomásait idézi vissza egy Dohány utcai trafik rideg és hajthatatlan üzletasszonyáról és

annak „vézna, halálsápadt, rettegő” és valamiért kétségbeesetten rimánkodó kisfiáról, akik – mint később megtudta – a tizenegy éves Füst Milán és édesanyja voltak.

A kapcsolat jellege, történetének tisztázása szempontjából azonban egyelőre gyömolcsözőbbnek bizonyult a teljes NAPLÓ E.-re, ill. J. E.-re vonatkozó feljegyzéseinek tanulmányozása. Így bukkantam rá arra a hosszabb részletre, amelyben az író az első nagy szakítás után, 1921 decemberében önkínzó őszinteséggel vall Jaulusz Erzsébet iránti vonzalmá okairól, ambivalens érzelmeiről és kapcsolatuk addigi történetéről.

„Hogy is kezdődött Erzsivel? – elcsodálkoztam, hogy ez a kis semmisség, ez a kis, lebecsült intelligencia ilyen titkos, pompás képességeket rejt! – Hohó! Felettem áll talán? – Így kezdődött. – Visszanézve: rosszul érzem magam: – nem akartam vele jót akkor – önző és becstelen, becsmérő, hiú gondolataim voltak – s most én büntessek mindezért? – Hiszen nem is büntetek én! – Ő akar vissza mindenáron. Szemérmetlenül, erőszakosan, félretéve minden finomkodását. – ... Ma éjjel (1921. dec. 8.) eloltván a lámpát, lehunytam a szemem, s először életemben óérette imádkoztam. – Hiába nevetik, hiába kicsinyelik: – hogy ő ki, azt én tudom csak, azt én tudom csak!... (Mint az anyáról) – Valami érthetetlen naivitás van benne: – képes volt vőlegényét, szegény Bergert elküldeni hozzám, hogy hozzon vissza engem. (Ez csak, a Canossa! – egy riválisnak könyörögni, hogy térjen vissza!) S mikor most megkérdeztem tőle, hogy hogyan volt képes ilyesmire, csodálkozó természetességgel felelte, hogy hát: – olyan szomorú voltam, hát elküldtem magához!... S mily érdekes, hogy a legfontosabb dolgokat elfeledte. Fogalma sem volt róla, hogy anyja nyilatkozattételre szólított fel – hogy utána ő kiment a vasúthoz Berger elé stb. – s mit sem akar tudni ezekről. (Ez különben természetes is!) – 1922. február 21. Együtt voltunk a Beck-kiállításon, s úgy szerettem, oly gyengéden, boldogan, hiúság nélkül, mint soha azelőtt! S hogy tetszett nékem! Nékem ő a legszebb most is. – Kiderült, hogy nem a rosszat, a visszautasítást szeretem – szó sincs róla. Másnap az Opera egy páholyában már több volt – s kevésbé szép! (A több nem mindig szebb!) Rám könyökölt, hozzám hajolt, arcát értette arcomhoz... – Kellemetlen volt inkább. S érdekes, hogy itt, miután nagyon védekeztem – nem történt semmi... – Különös napok voltak: – Valaki, egy fiatalember reggel azt mondta a hivatalban: »feleségem« – s erre rosszul lettem a fájdalomtól. – Mily boldogtalan vagyok! ... S mily furcsák az összefüggések! Mintha a sors ujjmutatásai volnának: A nővére odajön hivatalba velem épp egy szobába... A legválságosabb napokon idegenekkel találkozom, akik épp most ismerkedtek meg velem – s nekem dicsérik, hogy mily remek teremtés: – hogy nagyon csinos, sőt szép – roppant kedves, meleg, üde, fiatalos... El akarom kerülni, nem akarok vele semmi áron sem találkozni – lemondok meghívásáról, hogy velem menjek páholyba a Nemzetibe – hogy Osváthoz kell kimennem mindenestre – s tőle hallom, hogy ma Lindberg – este lesz, s el is megyek oda – hát nővérei jönnek, s nekem bukdosnom kell a szék alá, hogy ne lássanak meg. Már átülnék a másik oldalra – nincs hely semmi! Végre elmegyek Lindberggel beszélni... végül otthagynom, s megyek be a terem felé, már régen lecsengettek, hát a buffetban ott a két nővér – egyenesen beléjük szaladok... Úgy tűnt, mintha rendelés volna – most már legyetek egymáséi! A súlyos kényszerneurózis is alábbhagyott, tehát rajta! Rajta! – mondotta ő tekintet nélkül reám. ... Ő most már szeret, »csak most kezdődik – nemhogy vége volna már« – tehát vegyem el, de hamar! S én nem akartam őt többé, mert szerettem ugyan, de nem találtam ezt szükségesnek, olyasminek, ami nélkül már nem lehetek meg... ha néhány napig nem láttam, már semmi szükségét sem éreztem, hogy lássam... S az álmomat féltettem legjobban – ér-

dekes? Hogy ilyen beosztott, rendes életet élhessek, s alhassak kedvem szerint! S amellet irtóztam tőle, hogy bármit is el kelljen döntenem, meg kelljen ítélnem – a saját érzéseim felett akár! Vonakodtam ítéletet tenni – véglegesen meg pláne! – Persze ő most már szegény mindent megkísérelt; az erőszakot éppúgy, mint a könyörgést – s tanácsot is kért most már barátnőjétől – ami ellen úgy kapálózott, mikor én tettem annak idején... – Panaszkodott, hogy én őket lenéztem, mert nem voltak oly gazdagok, mint többi barátaim, s hogy kérkedtem volna vele, mily gazdag emberek társaságába járok! – S ha elvettem volna: – íme mindent szellőztettem már – s ezt mégiscsak hiba volt tennem. Hiszen elég közel áll még mindig ahhoz, hogy megkíméljem s hogy ki ne szolgáltassam... amit velem a szegyenkezéstől nyomorultan közöl... Hiszen elég szerencsétlen! – Az érdekesség kedvéért hajlandó vagyok rögtön mindent kitalálni. – S mily nagy naturalista a sors... – a telefon csenget – erősen, le kell emelni a kagylót, s belehallik talán az óbégatás is – s én lihegve veszem a kagylót aztán... Micsoda nyomorult tükörkép – íme, akit szerettem s ahogyan élek! – Talán észre is vett valamit! – Töprengő tünődés – így kezdtem az életet, s azt gondoltam róla, hogy hát egyelőre ilyen vagyok. No de a határtalan lehetőségek kora lejárt. Int a változhatatlan! S én még mindig a régi gyerekekességben leledzem, hogy még tudja Isten mi nem jön... – Azelőtt azt gondoltam: mily jó egy nőtől megszabadulni – egy másikkal mást kezd az ember utána... S ma azt gondolom: – mihez foghat egy ember, aki már egy életre összeemelegedett valakivel? – Adódik ez még egyszer? – S mily tehetetlen egyedül! Csak a fiatalkor buzgó boldogságkereső! S mily gyönyörű lett volna; – mindeged valaki!"

Jaulusz Erzsí arcképe Füst Milán segítségével lassan kezdett kirajzolódni, de lényeges vonások még hiányoztak az azonosításhoz, kettejük kapcsolatának pontosabb jellemzéséhez, az író hozzá való ambivalens érzelmi viszonyulásának, az „odi et amo”-nak a magyarázatához. Ehhez segített volna a megismerkedésüktől véglegesnek tűnő szakításukig, 1922-ig, tartó levelezés, melynek előkerülésére azonban, úgy látszott, semmi remény nincsen. Majd félévi szünet után Budai Katalin cikkének (MIKOR KEZDŐDIK A HALÁL? *Film, Színház, Muzsika*, 1988. július 16.) megjelenése váratlan fordulatot eredményezett a nyomozásban. A cikk szerint Füst Milán részben széthordásra ítélt Hankóczy Jenő utcai lakásában még értékes kéziratok hevernek gazdátlanul. A hír nyomán az Irodalmi Múzeumból néhány kollégámmal kimentünk a helyszínre, hogy még egyszer átfésüljük a különféle leltárakat készítő muzeológusok seregétől már eléggé fölforgatott „terepet”. Füst Miláné egykori szobájában váratlan és megdöbbentő kép fogadott bennünket. Az ő nemrég legszemélyesebb tárgyai, most közszemlének kitett intim holmijai között, az ágyon, a szekrények polcain és fiókjában, a földön, a székeken és asztalokon mindenütt iratok, levelek, fényképek, újságkivágatok tömege hevert. Köztük azok a Füst Milán-kéziratok és levelek is, amelyeket az özvegy értékük vagy személyes vonatkozásaik miatt élete utolsó napjait a maga közelében akart tartani. Így férjével való teljes levelezése, Füst Milán hevenyészve megfogalmazott napi feljegyzéseit tartalmazó noteszek, naptárak, melyeknek anyagát az író később átdolgozva felvette NAPLÓ-jába. Ami azonban a legjobban izgatott, Jaulusz Erzsébet leveleire nem találtam rá, csupán két fényképét leltem meg egy láda mélyén. Előkerült ugyan néhány tucatnyi szerelmes levél, de ezeket nem ő, hanem egy Weisz Margit nevet használó, Miskolcon élő asszony, valójában Fried Margit – aki *Ego* álnéven cikkeket és novellákat publikált kassai és budapesti lapokban – küldte Füst Milánnak. A leveleket tartalmazó nagy borítékra Füst Miláné saját kezűleg írta rá: „Weisz Margit levelei”. Némiképp csalódottan toltam félre a csomagokat, és

csak hónapokkal később pörgettem át eléggé felületesen Fried Margit leveleit, amikor már az Irodalmi Múzeumba került a hagyatéknak ez a sokáig rejtőző része is. Nem kis meglepetésemre egyszer csak Jaulusz Erzsí nevére bukkantam. A magyarázat: Fried Margit 1927 januárjában véletlenül megismerkedett a miskolci rokonaihoz látogató Jaulusz Erzsível, és egy levélben rögvest beszámolt az írónak a „közös ismerőssel” való érdekes találkozásról: „Jaulus (sic!) ... Erzsí nagyon kellemes, okos, idősebb, nyugodt életű és egyszerű polgárasszonynak látszik, a megtestesült munkás tisztesség.” (Íme A FELESÉGEM TÖRTÉNETE rejtélyes és varázsos Lizzyje, a CATULLUS szeszélyes és vezetes Clodiája női szemmel!)

Ez a néhány sor készítetett arra, hogy most már alaposabban megnézzem ezeket a leveleket. Am ekkor, egészen váratlanul, az egyik Weisz Margit feliratú nagyobb borítékból kék selyemszalaggal átkötött, régóta érintetlennek látszó levélköteg hullott előm. Tetején Füst Milán jellegzetes, kalligrafikus betűivel a címzés: „Nagyságos Jaulusz Erzsí úrleánynak Bpest V. Nádor u. 13. II.” Percekig azt hittem, káprázik a szemem, de amit láttam, valóság volt: Füst Milán és Jaulusz Erzsébet levelezését tartottam a kezemben, 1905-től, megismerkedésüktől 1922-ig, valamint Jaulusz Erzsébet egy sor levelét 1945–46-ból (szerencsére kapcsolatuk válságos időszakaiban az aszszony visszaküldte Füst Milánnak hozzá írott leveleit, és ezek így maradtak meg hagyatékában).

Mit árulnak el az izzóan szenvedélyes, hidegen kacér, meghatóan érzelmes, gyilkosan kegyetlen és önkínzóan megalázkodó, a teljes őszinteség látszatát keltő és ugyanakkor ravaszul kiszámított, a problémákat agyonbonyolító, az igazi szembenézés elől tánclelésben kitérő és az 1945 utáni periódusban szeretetteljessé, megbocsátóvá, majd szomorkásan bölcsé váló levelek Jaulusz Erzsébet és a több mint hatvan éven át tartó kapcsolat *külső* történetéről?

Füst Milán 1905-ben, tizenhét éves korában ismerte meg a nála három évvel idősebb Jaulusz Erzsébetet, aki gimnáziumi osztálytársa és barátja, Jaulusz István nővére volt. Az ekkor még nem túlságosan gazdag, de népes Jaulusz család – Erzsinek két leány- és négy fiútestvére volt – szinte családtagnak tekintette a magányos fiút, aki rövidesen heves szerelemre lobbant a húszéves Erzsébet iránt. A lány már akkor önálló, dolgozó nő, és korához, társadalmi körülményeihez képest rendkívül művelt és okos. Németül és franciául jól beszél, zongorázni, énekelni, táncolni tanul, és művészi ambíciókat dédelget magában, énekesnőnek készül. Szereti az érdekes embereket és a művészársaságot, baráti köréhez tartozik a későbbi világhírű karmester, Reiner Frigyes, a szintén énekesnőnek készülő Guthi Böske (később Devecseriné), Mannheim Károlyné Láng Juliska, Erdős Renée és Karinthyné Böhm Aranka. Számos férfi forgolódik körülötte, az idősödő Bródy Sándor és az újságíró Szász Zoltán udvarol neki, és Füst Milán révén a fiatal Kosztolányit, Karinthyt, Nagy Zoltánt, Peterdi Istvánt, sőt a valamivel idősebb, nagy tekintélyű szerkesztőt, Osvát Ernőt is ismeri.

Füst Milán naplófeljegyzései alapján határozott és amellet könnyed, vidám, játékos, vonzó egyéniség lehetett, akár A FELESÉGEM TÖRTÉNETE Lizzyje, akire oda kellett figyelni: „Igazi kedély volt! Ha bejött a szobába, sugárzása sugárzást indított a lelkekben... vibrálni kezdtek.” Vagyis látszatra mindenben ellentéte az ifjú költőnek, akit okos társalgónak és tehetséges embernek tartott, és akivel nagyon szívesen barátkozott ugyan, de állandó szerelmes gyötrődését és gyanakvó féltékenységét unalmasnak és néha terhesnek is találta. Ezenkívül Füst Milánnak nem volt semmiféle biztos egzisztenciája, viszont volt egy érte robotoló, rideg, zsarnoki és Erzsit nem túl-

ságosan kedvelő özvegy édesanyja, vagyis mint parti nemigen jöhetett számításba. De ezt a lányt különben sem a férjhez menés izgatta még ekkor elsősorban, hanem az énekesnői karrier, s hogy hangját módszeresebben képezhesse, 1910-ben kiment Berlinbe éneket tanulni. A berlini tartózkodás kisebb-nagyobb szünetekkel három évig tartott, és kettejük kapcsolata először ez időszakban romlott el igazán. Jaulusz Erzsi az itthoni szürke hivatalnokélet után valósággal lubickolt a berlini konzervatóristák és ifjú művészek szabadabb, színesebb világában. Füst Milán szenvedélyes, gyötrődő és gyanakvó szerelmes leveleire egyre ritkábban, kelletlenebbül vagy könnyelműbben válaszolgat, noha megjelent munkáit mindig nagy elismeréssel fogadja és lelkesen elemzi. Az író leveleiből az is kitűnik, hogy Erzsi közölte: lekötni, kisajátítani nem hagyja magát, rá csak azután formálhat jogokat valaki, ha már feleségül vette. Füst Milán 1912. január 25-én kelt levélfogalmazványa egyértelműen erre utal, és jól jellemzi kapcsolatuk első korszakában Jaulusz Erzsébetnek írott levelei alaphangját, ismétlődő motívumait: „Ha azt mondhatnám – szeretem, legyen holnap a feleségem – valóban, akkor ennyit gyötrődni és szenvedni kár volna – akkor kár volna egyáltalában gyötrődni... akkor inkább boldognak kellene lenni. – És én nem is azért írok ilyen bántó leveleket, mintha ma ezt mondhatnám Önnek, hanem éppen azért, mert nem mondhatom, és ez nekem igen fáj – jobban, mint valaha elhittem volna... Nem akartam e levélben semmit mondani, csak annyit... lásson belém: a szívem véres, gyötrődöm, örült körforgásokat tesz az agyam céltalan egy téma körül – megvádolom, szavalok Önről, *művészi terveimbe foglalom*, patetikus mondatokat szerkesztek... szidom, kínzom gondolatban, féltékeny, gyanakvó vagyok, átkozom – folyton Önnel foglalkozom – rettenetesen szeretem! Ezt akartam megmutatni.”

Ez idő tájt már feltűnik a láthatáron az idősebb, később ember, Berger Géza, a későbbi vőlegény, aki hajlandó követni Erzsit Berlinbe is, és ott megfelelő életfeltételeket teremteni számára. Bár Füst Milán az érdekesebb, a fontosabb, amint azt a lány a tízes évek elején leveleiben is érezteti, az író a vőlegény megjelenésekor lovagiasan visszavonul. „Egyszer valaki azt írta egy fiatal lánynak: »Arra kérem, becsüljön meg engem szívbéli jó emberét – akinek, örvendetes: a testéhez soha semmi köze sem lesz... És más fog örülni a világnak, a szerelemnek... és másé lesz az öröm, amit én a tisztább bizalomra felváltottam!«

A fiatal lányt ez az ajánlat rendkívül elkedvetlenítette, mert ő *nem ezt* akarta – és... megkísérelte a fiatalembert más elhatározásra bírni, és kérte: ne legyen ilyen szerény vele szemben! Egypár hét múlva kapott egy hosszabb levelet, amelyben a következő mondat feltűnően nagy betűkkel volt írva: »a szerénységre való biztatást vissza kell utasítanom, és teljes energiámmal vissza is utasítom.«

Erre a fiatal lány pár hónap múlva... elígérkezett egy másik tisztelőjének. – Így történt!” – állítja Jaulusz Erzsébet harminc év múltán, a régi „félreértéseket” tisztáznai akaró levelében. (Ezzel a történettel Füst Milánnál is találkozunk majd, meglehetősen más értelmezésben!)

A testi kapcsolat, az érzéki odaadás problémája hol rejtve és szemérmesen, hol nyersebb és őszintébb megfogalmazásban, de többször is szóba kerül levelezésükben. Mindketten vágnak rá, de mindketten titkolják is ezt a vágyat. Jaulusz Erzsi talán inkább józan számításból, taktikázásból (nem akarván rontani férjhez menési esélyein), Füst Milán a neveltetése gátjai miatti túlzott szemérmességéből és a kudarctól vagy a kiábrándulástól való félelmében. Amikor végre az egyik fél mégis feladná tartózkodását, a másik azonnal hárit, vagy a menekülést választja. Mivel alapvetően intel-

lektuális lények, akiknél az érzés is „az agyból indul ki”, számukra az intellektusban rejlik az az erő, amely mindig felül tud kerekedni, és az érzékiség a gyenge pontjuk: úgy vélik, aki enged a testi vágnak, az marad alul a harcban. Ettől pedig mind a ketten félnek, különösen Füst Milán, mert a legyőzetés az ő fogalmaik szerint egyenlő a másíknak való teljes alárendeltséggel.

Nem sokkal a Jaulusz Erzsi fenti levelében visszaidézett eltávolodásuk után, 1914-ben kitör a világháború, és a vőlegény, Berger Géza eltűnik a harcok forgatagában – sokáig elesettnek hiszik, hogy majd több mint egy évtized múltán, Füst Milán legváltóságosabb korszakában bukkanjon fel újra. Az ily módon szabaddá vált, vagy inkább hoppon maradt, és az énekesnői pályán sem igazán tehetségesnek bizonyult Jaulusz Erzsi hazatér Berlinből, és igyekszik felújítani a megszakadt „barátságot” a még nőtlen Füst Milánnal. Egy évvel később pedig, amikor az író anyja meghal (1916), ismét megkísérli régi varázsával visszahódítani a férfit. Ez nem teljesen hatástalan Füst Milánra, de az elszenvedett sérelmek még túlságosan frissek, s így a kísérlet kudarcot vall: „Gyűlölöm ezt a nyomorult, piszok, számító teremtést, aki nem volt kegyelmes legalább – és tönkretette azt, ami az életben csak egyszer adódik mindenkinek” – jegyzi be a NAPLÓ-ba. Már készül a bosszú csapdája, de Erzsi ezúttal még nem sétál bele, az író levélbeli burkolt visszautasítására hasonlóval válaszol, és ő szakítja meg több mint négy évre a kapcsolatot és a levelezést. Ezzel a szerelmi dráma második felvonása is lezárul.

1919 és 1921 között Füst Milán megpróbálja végképp befejezni és művészi élményként feldolgozni az „E.-ügyet”. Ekkor készülnek a CATULLUS-dráma első változatai, és egy időben vívja küzdelmét az újra és újra feltolakodó érzelmekkel, a megcsalottság kínzó gyanújával és az Osvát kedvszegő bírálatától felerősödő művészi kételeyeivel. Magánéletében pedig egy végső döntés felelősségét kell vállalnia: házastársául fogadja-e a remények nélkül mellészegődött, érte minden áldozatra kész Helfer Erzsébetet, egykori tanítványát, akibe, úgy érzi, nem szerelmes, vagy válassza a végső magányt, esetleg az öngyilkosságot. 1921 januárjában bejegyzí ugyan a NAPLÓ-ba, hogy „E.-vel végleg szakítottam!”, s nem sokkal később azt, hogy „március 4-én éjjel két órakor Isten segítségével befejeztem a Catullust”, 1921 nyarán azonban már az öngyilkosság gondolata foglalkoztatja („az öngyilkosság már biztos, ki van próbálva minden”), és novemberben ő hívja fel telefonon a régóta visszavonult Jaulusz Erzsit, hogy bejelentse neki a tervezett végső megoldást. Ezzel veszi kezdetét levelezésük harmadik, legdrámaibb felvonása.

Füst Milán a hidegen kitervelt „nagy leszámolásra” készül, a bosszúra, hogy elégtételt vegyen minden múltbeli sérelméért. De előbb egy megrázóan kegyetlen levélben (1921. december 10.) tombolja ki évek óta lefojtva perzselő pokoli fájdalmát, és zúdítja rá panaszait és vádjait a fiatalsága szeretetvágyát és szenvedéseit semmibe vevő, de hozzá most igazán baráti érzésekkel közeledő asszonyra. Jaulusz Erzsit azonban – válaszának tanúsága szerint – nemhogy elriasztaná, hanem talán először lobbantja valódi lángra ez az iszonyú indulat és szenvedély, amely a régi sérelmek felidézéséből kicsap. Most ő a büntudatos, a könyörgő és az aláztatlan szerelmet valló: „De hát megalázhatom én eléggé magamat, hogy jóvátehessem azt a sok szenvedést, amit Magának okoztam? – Legyen jobb, mint én, Milán, nyújtsa felém a kezét... hűséges kuttyája leszek, amíg akarja, szolgálja, titkára, társa, amit Maga akar, próbálja meg még egyszer velem” – írja 1922. január 9-én. Erre Füst Milán lesz a mértéktartó, határozatlan, óvatos és „kacér”. Most ő az „örökké kisikló” – amivel Erzsit vádol-

ta –, a munkájában elmerülő, a meddő vitákat provokáló és a testi közeledés minden jelét elutasító. És Jaulusz Erzsí, akinek vágyait „az utolsó lehetőség” és a vetélytárs, Helfer Erzsébet felbukkanása is tüzei, ész nélkül rohan bele a tudatosan kitervelt csapdába, hogy aztán Füst Milán végigkergesse őt saját régi gyötrelmei minden stációján. Az asszony lassan megérti, miről van szó, és igyekszik szépen, elegánsan vesztíteni: „Talán így kellett ennek történni, talán természetesen meg kellett magamat Maga előtt alázni, hogy Maga bizonyos mértékben elégtételt érezhessen sok, önkéntelenül okozott szenvedésért.” De Füst Milán ismét provokál: „minden csak egy hajszálon múlt” – állítja, azon, hogy Erzsí nem tudott őszintén megnyilatkozó és érzékileg is odaadó asszony lenni. Erre az a válasz, hogy ő nemcsak úgy vonzódik Milánhoz. „mint nő férfihez, hanem valahogy úgy is... mintha fivérem volna, meg valahogy úgy is, mintha a gyeregem volna – De hát ez nem kell, izgalom, harc, szexuális idegesség mindennap előlről, újra. Ez hiányzik, igen. Valami olyan Salome-féle, aki megkívánja az útjába vetődő férfi száját, haját, szemét, hogy aztán a halálba kergesse. Mindennap előlről, újra, mint Karinthyné az urát.” Sok igazság van e megállapításban, csak a megelőző szép vallomás nem egészen őszinte. Jaulusz Erzsébet ugyanis tíz évvel korábbi levelei szerint éppúgy a választott férfi leigázásán és térdre kényszerítésén „munkálkodott”, mint Böhm Aranka. Legfeljebb képmutatóbb, mondhatni keresztényibb módon. A büszke, hideg, de kacér „köszü”-et alakította (Füst Milán elnevezése), és a költő volt a kínzó próbáknak alávetett, vágtyól agyoncsigázott kereszties lovas, aki csak a házasság szentségében egyesülhet addig távolról imádott hölgyével. „Ha megmutatná, hogy szeret, akkor elmúlna a szeretet (játszogat velem, színt játszik, egyszer igen, egyszer nem – inkább kínlódjak, dögöljek utána, inkább nem mutatja)” – jegyzi fel noteszéban Füst Milán 1912-ben az erről árulkodó sorokat. Harminc évvel később viszont A FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-ben J. E.-ből varázsos regényfigurát formálva így idézi fel játékos kacérságát: „Mert hogy hű is volt, erre az életemet teszem, olyan volt néha, mint akinek a lelke csupa hűség. Ezen kívül pedig csalt... S ettől kívántam én állhatatosságot vagy ilyesmit? Mikor ezt csodáltam legjobban benne: gyűlölködve, irigyen, sóváran és mégis elkeseredve: a könnyedségét, igen, ezt a kétes játékot, a bújócskát, amelyet ő üzött mindennel a világon.”

Az áldozatos feleség, nővér és anya szerepe viszont, amelyet a húszas évek elején írott leveleiben Jaulusz Erzsí magáénak vall, Füst Milán életében már másra van kiosztva, az emberfeletten önzetlen szeretetű Helfer Erzsébetre. De még nincs vége a játéknak, csak fordult a kocka, most a nő kezdeményez, és a férfi menekül: „Gondolkozom, mi lehet az, amitől Milán nálam fél... nem igaz, hogy nem szeret, s tudja, én mennyire szeretem, mégis fél... Mitől, az Istenért? Hogy ismét belém szeret?!... maga gyáva, fél az élettől, én vagyok a bátor, aki semmitől sem félek, aki mindent kockázat nélkül mernék vállalni... fordítottak a szerepek” – állapítja meg Jaulusz Erzsébet 1922. március 9-én írott levelében, és itt bukik ki belőle először a Berger Gézával való ügye is, mellyel Füst Milán régi sebei közül a legfájóbbat érinti: „Mégis ő volt az, aki engem életemben legjobban szeretett, aki értem nem riadt vissza semmi nehézségtől. – Úgy volt velem, mint én vagyok Magával... de én méltányoltam őt, hálsán elfogadtam a felém nyújtott kezét, abban a nagy hajótörésben, amely akkor életemben bekövetkezett.” Erre válasz 1922. március 15-én Füst Milán véglegesnek tűnő leszámoló levele, amely maga is egy külön dráma, és vezérmotívuma, hogy vannak jóvételhetetlen bűnök, amelyekre nincs, nem lehet megbocsátás:

„Le kellett tudnom mondani Magáról – nehéz volt – s most tíz év után magának is

hasonlót kell elszenvednie. ... Volt valaha egyetlen bensőségteljes szava hozzám? (És azt hiszi, hogy én azt ma már elfelejthettem volna?) Levele? Mosolya? Kéz a kézben? Akármí! – Támolyogtam, s maga egy naiva csodálkozásával nézte pokoli kínjaimat, s volt mersze Isten előtt ama bizonyos kirándulás után megint azt kérdezni tőlem, hogy hát mi bajom voltaképpen – mikor mindenem megvan, ami kell? (Szegény Milán – túl korán kelt ma fel – mondta egy naiva ártatlanságával, azután, miután a legnagyobb szívtelenséggel egész nap egy másikkal foglalkozott. Csak éppen hogy a kisujját nem dugta a szájába.) Azt hiszi, hogy ezek után jóhiszeműen, mint egy ökör, újra lehet kezdeni az egészet, mintha mi sem történt volna – mert Maga most tíz év után felébredt? – Arra kér, hogy bocsássak meg. Már nagyobb dolgokat is megbocsátottak! – Hiszen épp ezekért öltem ki magamból. Ma már nem tudok megbocsátani. Isten-nél odafent a bocsánat. Halott anyámnál a bocsánat, akihez talán azért is rosszabb voltam, mert oly pokolian kínlódtam Maga miatt. – Nő volt? Szív volt? Tűz volt? Értem élő lélek volt? Értem égő test volt? Akármí – volt értem? Énekesnő? Hogy ordítsam a fülébe? Semmi sem volt. És ha öngyilkos lettem volna, akkor sem. Süket volt, és naivul csodálkozott, mint aki most pottyan e földi világba. És nem komikus, hogy most Maga mondja nekem, hogy a boldogtalan szerelemben el lehet pusztulni? – Dein altes Kleid und dein neues Kleid! – ezt én írhattam volna akkoriban, ha elég könnyű lett volna a szívem. – Hiszem, most már felébredt: – nézzen körül, lát-e a világban még egy olyan naivát, akinek még a kezét sem foghatta meg szerelme – akinek a szerelemtől még csak beszélni sem lehetett – csak éppen a házasságról? »Ha azt írhatnám, hogy igen – a felesége leszek... Hiszen nem kívánhat tőlem így több melegséget, Milán« – nézze, ezt előttem fekvő berlini leveléből írom ki szóról szóra –, és ne mondja nekem, kérem, hogy én neveltem arra, hogy hozzám ne beszélhessen melegebben – mert ettől megfulladok. A naivitásnak ettől a reneszánszától. Hogy én arra tanítottam, hogy jelenlétemben mások udvarlását elfogadja – hogy én arra oktattam, hogy ne sétálhasson velem úgy, mint most a Beck-kiállításon? Mondja, olyan érzéki fityfenét óhajtottam séta közben? És még ezt sem kívánhattam, mert Magán bébé-kalap volt akkor – és mert Magának, mint monda, »nem kenyerre karonfogva menni«. Vagyis csak az anyakönyvvezető után? – Egy emlékem sincs – érti már?

És mondja csak – mikor kezdődött ez a nagy szenvedély Magában? Ama bizonyos kiránduláson talán? Vagy amikor azt kérdezte, hogy mi bajom voltaképpen? Vagy mikor eljegyezte magát Berlinben? Vagy amikor hónapokon át nem válaszolt leveleimre Berlinben? Mikor külföldre akart szerződni? Vagy amikor kiment a vasúthoz B. G. elé? Vagy amikor kinn suttogott vele a balkonjukon, és én benn pokolkínok között kártyáztam Bélával? Vagy amikor családja felszólított nyilatkozásra? Vagy amikor kérleltem, hogy csak egy szót is mondjon – boldog leszek vele? (Csupa ocsmány emlék! – ilyen emlékei vannak a Maga Milánjának!) Vagy talán mikor elküldte B. G.-t hozzám, hogy mégiscsak jöjjenek vissza? (A legkegyetlenebb szívtelenség *iránta*, amit nő valaha elkövethetett. – S nékem: odadobott rongy – ezek után!) Vagy akkor, mikor 1916-ban elmesélte, hogy Nord úr még nem nyilatkozott, de maga elügyetlenkedte? Ó, rejtélyes naivitás!

Kérem, ne zúdítsa rám megint ezt a régi poklot – mert nem tudom, mit teszek! Elég sokáig volt megmérgezve az életem. – Most már régen csend van; – és senkinek sem tanácsolom, hogy megbolygasson benne. Csend van végre – az én jó Istenem küldte reám szomorúságaim után –, és az lesz ezentúl, ha belehalok is!

És most: megmondom Magának még ezt is! Ezek, amiket itt hallott: panaszok. De

van az egésznek egy objektívebb formája is – és ezzel az objektív formával – gyerekes igazságosságomban – majdnem megöltem magam – akkor! És ez a formula így hangzik: – Én, tudja, éretlen fiú voltam még akkor – Maga érettebb volt nálam – s bizonyára még bízni sem lehetett az érzéseimben («Fiatalkori bolondság» – mondta Béla az édesanyjuknak). Azután: volt itt valaki, aki mégiscsak nagyon szerette, aki szimpatikus is volt, idősebb és megbízhatóbb nálam, jobban el is volt már helyezkedve az anyagi világban – Maga tehát habozott, nem tudta, mit tegyen? A szíve talán inkább felém vonzotta, de nyilatkozni nem mert, félt – nem akarta a másik odaadó lényt megsebezni – attól is félt, hogy mihelyt igent mond vagy mutat, már nem oly vonzó számomra – bizonytalan volt tehát a dolgában. Mindez érthető – haragudni ezért, ha örökre fáj is, nem emberséges dolog – meg kell bocsátani – és el kell tűnni. Ezt tettem. – Igaz, hogy itt még nagy hibák is történtek: – az a kétes, könnyed, bizonytalan játék például, amellyel engem mégiscsak fogva tartott – s a másikat is tartotta. Ez egy kicsit embertelen, tudja. Mert azt, akit az ember elenged, nem szabad sokáig kínozni – ebben döntenem kell – muszáj! (Ezt teszem most.) De hát végül is értsen meg, kedves, jó Erzszi! Hogy már most – miután valakinek erre a habozásra, erre a kétes játékra ráment egész szép fiatal élete (s talán az egész is) – hogy most Maga tíz év után, meggyötrött, halálra kínozott lelkéhez *s erre* a múltra hivatkozva visszatérjen, avval a meglepő, hihetetlenül hangzó vallomással, hogy: mindig szerettelek! Nem abszurdum ez? – Követelőzve? – Csodálkozva, hogy gyáva lett, s hogy már nem lángol?

S végül: – volt egyszer egy növendékem – nem éppen szép lány – aki azt mondta nékem, hogy szeret. Csodálkozva néztem rá, azt mondtam neki, hogy én nem. Azt felelte, hogy ez nem baj – engedjem meg, hogy élete legfőbb gondja, gondolata én lehessen. – Sokáig visszautasítottam. – Ma sem barátnőm, s nem is lesz soha, mert nem akarom. De: a szíve vérét ontja elém – és annak él, hogy ellesi gondolataimat, hogy kibékítsen, ha csak egy percre is... Sokszor könnyeztem már miatta is, és kértem, hogy próbáljon valaki más iránt érdeklődni. A fejét rázta. – Egyszer aztán azt mondtam neki, hogy én nem nőülök ugyan meg soha, az életem el van rontva – de ha meggondolnám...

És: most mondja, Erzszi, mi a kegyetlenség, mi a gyávaság, és mi az erkölcs? Maga iránt ne legyek kegyetlen – Maga iránt, aki, nem keresem most már, miért – de mégis, annyi fájdalmat okozott nekem – s Ő iránta, a Jóság, a reménytelen jóság, a hallgató, kívánság nélküli, igénytelen, önzetlen szeretet iránt igen? –

Mondja – mi kötelez e földön, Erzszi – ha nem a jóság?”

Ezzel a CATULLUS számos motívumát is magában rejtő levéllel, úgy tűnik, lezárult a szerelmi dráma, de a NAPLÓ tanúsága szerint korántsem végleg. „Ó, ha tudtam volna, hogy öngyilkos leszek, sokkal bátrabban élhettem volna... J. E.-t elvehettem volna – s elküldhettem volna, akit el kell!” – jegyzi fel már ugyanez év augusztusában Füst Milán. Fél évvel később viszont már nem tudja elviselni „konok, túl okos lényét, hangos, fiatalodó viselkedését – világfiás életszemléletét s... kellemetlenül korlátolt intelligenciáját... most már múltbeli képe sem tetszik nekem... miután a szenvedély... megszűnt”. 1923. július 21-én feleségül veszi Helfer Erzsébetet, de újból és újból felmerül benne J. E. képe, álmodik vele, fantazál róla, lelkiismeret-furdalás gyötri, hogy rossz volt hozzá, és „emlékét megkönnyezi”. 1924-ben egy MONTE CRISTO-film látán arról elmélkedik a NAPLÓ-ban, vajon adhat-e elégtételt a bosszúállás a múltban elszenvedett sérelmekért, s Dantésszal azonosítva magát arra a végkövetkeztetésre jut, hogy valójában nem, mert akit büntetne, az már nem ugyanaz a személy, mint

aki a bűnöket elkövette ellene: „Ő – mai alakjában egy közönyös, idegen lény nekem, akire nem vágyom, akit nem kívánok büntetni... Hanem az a régi kép bennem! – az él, az pusztít bennem, az sajog – arra szükségem van... ő a neheztelésem, a haragom, az élettapasztalatom, a fájdalمام – az egész életem!”

Ezután már egyre ritkulnak a Jaulusz Erzsire vonatkozó naplóbejegyzések, levelek sem maradtak fenn a következő évekből, de a „Jaulusz-ügy” Füst Milán számára még mindig lezárhatatlan. Valószínűleg ez az egyik magyarázata annak a hétéves küzdelemnek és kínlódásnak 1921 és 1928 között, amelyet e probléma művészi élménnyé alakításával és megoldásával folytat a CATULLUS-ban, továbbá annak is, hogy a NAPLÓ tanúsága szerint 1927–28-ban házassága válságba kerül. Feleségével való kapcsolata diszharmonikussá válik, kínozza az asszonyt, és vádolja önmagát, több ízben el akar válni, és ismét öngyilkossági terveket forgat magában. A NAPLÓ-ban néha nőgyűlölő „kirohanásai” vannak: „Hiúk... kicsinyesek, korlátoltak, felismerésképtelenek, egy alsóbbrendű fajta – no!... Barátaimat szeretem – barátaim feleségeitől pedig borsózik a hátam. – Mi ez? Homoszexualitás? Ha ez az – vállalom. Bájukon, érzéseket felcsigázó szépségükön kívül én más gyönyörűséget nem várok a nőktől... – Jóságuk unalmas bágyadság, s hiányzik belőle az értelem szépsége.” Máskor viszont szinte A FELESÉGEM TÖRTÉNETE írójának bölcsességével állapítja meg: „Nagyon megváltoztam az utóbbi időben... Ma már senkinek sem adnám azt a tanácsot, hogy akár dachból vagy akármiért forduljon el attól, akit szeret! Ne forduljon el, semmiért se tegye!... – Ha avval élhet, akit szeret, az minden áldozatot megér!”

1928 tavaszától több mint fél évet tölt el a kiváló pszichoanalitikus orvos, Georg Groddeck baden-badeni szanatóriumában, és segítségével lassan kilábal a súlyos lelki és művészi válságból. Azután eltelik ismét öt év, 1932-t írunk, s az akkor már negyvenhét éves Jaulusz Erzsébet a maga részéről lezárja az ügyet, feleségül megy egy régi hódolójához, Schiller Ignác fakereskedőhöz, akivel az észak-amerikai Pennsylvaniában települnek le. Hogy Füst Milán az előzmények után milyen megrendült gyásszal és milyen líraian reagál NAPLÓ-jában a házasság hírére, azt a bevezetőben idézett sorokból már ismerjük. A sors azonban A FELESÉGEM TÖRTÉNETE befejezésében megfogalmazott költői vágyaknak engedelmességet, s tíz év múltán újra összesodorta őket. Vége a háborúnak, az ország, a lelkek tele romokkal, halottakkal, sebekkel, s Jaulusz Erzsébet amerikai állampolgár és üzletasszony 1945 májusában összetalálkozik Budapesten Füst Milánnal. Az író Vércse utcai villáját lebombázták, most társbérletben lakik valahol Pesten, kifőzdékben ebédel, s értékes kéziratának egy része – így NAPLÓ-ja is –, úgy látszik, elveszett. Jaulusz Erzszi, aki már a háború elején visszatért Amerikából, majdnem nyolc hónapig internálva volt, most két testvérét gyászolja: öccse munkaszolgálatosként a harctéren esett el, egyik bátyját a nyilasok lőtték a Dunába. És a két idősödő, sok megpróbáltatáson átesett ember között újból fellobban a végre egymást boldogító, segítő és megértő szerelem. Titokban találkoznak egyik ismerősük lakásán, „bizalmasok” közvetítésével váltanak leveleket, üzeneteket, hiszen egyik oldalon ott a féltékeny férj, a másikon a sorsa ellen lázadó, gyanakvó feleség. Jaulusz Erzsébet pedig ismét fiatalos hévvel és lendülettel írja hosszú, elragadtatott leveleit Füst Milánnak. Ezek külön érdekessége, hogy sorra felidézi bennük ifjúkoruk közös epizódjait, emlékeit, s így képzeletben kapcsolatuk azon szakaszai is rekonstruálhatók, melyekből nem maradtak fenn levelek a hagyatékban.

Jaulusz Erzszi sejtette a maga szerepét Füst Milán műveiben, tudta, az író mely hősnőinek volt modellje, de – talán nem véletlenül – a CATULLUS-t leveleiben soha nem

említette, pedig valószínűleg hallott róla, és a *Nyugat*-ban olvashatta is a drámát: Pontosan érzékeli, és A CICISBEO (1945) című novellája kapcsán egyik levelében meg is fogalmazza azt a szemléletbeli és formai változást is, amely az író kései műveit jellemzi: „Nem tudom, mikor írtad, Milán – talán sok évvel ezelőtt? Mert ha most írtad, úgy az a csoda történik veled, hogy a fiatalkori művek komorabbak, nehezkesebbek, túltömöttek ehhez képest – ez viszont szenvedélyesen tüzes, lángolóan fiatal, művésziiesen könnyed, folyik »hóharmatqsan«, mint a Fiatala forrás vize!”

A szerelem kései, harmonikus, beteljesült szakasza 1947-ben véget ér, Jaulusz Erzsébet, hogy állampolgárságát megőrizze, visszatelepül férjével az Egyesült Államokba. De szinte élete végéig abban reménykedik, hogy egyszer még együtt élhet Füst Milánnal. 1950-ben meghal a férje, és István öccse, az író ifjúkori barátja, odaköltözik hozzá Ambridge-be. Ez időből fennmaradt levelei érdekesen számolnak be az ottani életről, utazásairól (Mexikóban), olvasmányairól (Kafkáról, Huxleyről, Julien Greenről, Paszternakról, Edgar Lee Mastersről), álmairól, és nem múló érzelmekről vallanak. „Ez a mi kettőnk dolga ötven év alatt sem veszített semmit melegségéből, lelki összetartozandóságából... még most sem múlt el közöttünk minden – mint ahogy nem is fog soha elmúlni, amíg ez a földi csontvázunk képes lesz gondolni – és főképpen érezni! És még ez a szörnyű távolság, ez a nagy idegen világ itt körülöttem – sem tudott semmit elrontani, semmit kipusztítani!” – írja, túl hatvanadik életévén, Füst Milánnak.

Aztán hetvenhét évesen, 1962-ben, egyszer csak fogja magát, és a Queen Elisabeth tengerjárón áthajózik az óceán túlsó partjára, hogy imádott Milánját még egyszer láthassa. Az író később groteszk, tragikomikus jelenetként idézi fel néhány barátjának utolsó találkozásukat. Egyik oldalon a százféle betegségtől gyötört „aggastyán”, aki toloszékét is alig tudja már elhagyni, a másikon az elegáns, dédnagymamakorú amerikai hölgy, aki arra igyekszik őt rávenni, hogy hagyjon ott csapot-papot, feleséget, és menjen ki hozzá Amerikába. És amikor látja, hogy minden törekvése hiába, az agg „Henrik” képtelen, de nem is akar mozdulni, megvetően jelenti ki – a tiszteletére különleges ebédet készítő feleségre utalva –, hogy „most már tudom, kiért hagytál el, egy szakácsnőért!”.

A végső lezárás azonban még hátravan. Jaulusz Erzsébet – immár örökre – visszatér Amerikába, és a levelek, ha kissé fáradtabban, de továbbra is szorgalmasan íródnak Füst Milánnak. Bár most már több bennük a megöregedést és betegségeket panaszlás, meg a közelgő elmúláson való elmélkedés, a régi érzelmek nem hunytak ki teljesen. Megható példa erre, amikor némi öniróniával arról beszél, hogy egy Richard nevű fiatal színészművészt, aki ottani elszigeteltségében szellemileg legközelebb áll hozzá, önkéntelenül sokszor Milánnak szólítja.

Füst Milánnak csupán egyetlen levele maradt ránk az 1945 utáni időszakból, másolatban. Ezt már nagybeteg, kórházban fekvő Füst Milán diktálta feleségének 1966. január 20-án, s benne arról tudósít, hogy másodszor jelölték a Nobel-díjra, hiába. „De ha nem volna hiába, akkor is mit kezdek vele 78 éves koromban, amikor egy lépést nem tudok már tenni támogatás nélkül.” Jaulusz Erzsébet válasza 1966. március 2-i keltezésű, s ez egyúttal a hagyatékban megtalált utolsó levele is. Alig egy évvel később, 1967. július 28-án meghalt Füst Milán. Hogy Jaulusz Erzsébet túlélte-e, s mikor, milyen körülmények között hunyt el, hogy mi történt a hagyatékával, s közte talán Füst Milán leveleivel, egyelőre még homály fedi.

Az eddig összegyűjtött adatok és dokumentumok alapján azonban már kibontakozik

előttünk e majd hatvan éven át tartó kapcsolat jellege és szerepe Füst Milán életében és életművében. Összegezve megállapíthatjuk: az író számára ez a kapcsolat vált a férfi–nő viszony, a szerelem alapmodelljévé, s ezen túl világszemléletének, a világról, az életről, az emberi lélekről kialakított felfogásának egyik meghatározójává. „Szerelem – ... egy központi gondolat, amelyhez az ember mindig visszatér – melyre az egész életét, összes gondolatait vonatkoztatja... Az egyetlen megnyugvás a szétszóródott világban... – Központosított nagy szenvedés: – bármiért szenvedsz, azt hiszed, hogy tőle szenvedsz” – vallja NAPLÓ-jában, 1919-ben, s nem sokkal később ugyanott: „Úgy van, hogy az embert valaki egyszer megtanítja valamilyen módon szeretni – s úgy látszik, ez egy életre szól – nem tud többé másként.” J. E.-vel való kapcsolata jellegét, különösen annak első periódusában (1905-től 1922-ig) megint csak egy NAPLÓ-beli vallomása világítja meg legpontosabban: „Én mindig kicsinyesnek találtam, hogy egy férfi azért éljen, hogy egy nőnek adja magát oda egészen – egész életét arra adja. S mikor szerelmes voltam is – a nővel való intellektuális harc volt minde-nem.” (1919) Jaulusz Erzsí ehhez a harchoz tökéletesen megfelelő partnernak bizonyult: ő is elsődlegesen szellemi lény volt, vagy legalábbis olyan nő, akinek érzelmeit és vágyait főként intellektuális vonzódások fűtötték. „Ha azt akartam mondani, én, azt mondtam, Erzsí” – jegyzi fel 1912-ben a szemléleti, alkati hasonlóságukról is árulkodó sort egyik noteszében Füst Milán. Szerelmük lényege az állandó harc és az elszakadások időszakaiban sem szűnő belső vita. „Jobb nélküle, mint vele – de ehhez az érzéshez az is kell, hogy ő – legyen” – írja Füst Milán 1923-ban a NAPLÓ-ban. Egy másik, kapcsolatukra nagyon jellemző részlet – még ha nem is lehet egészen komolyan venni –, 1927 februárjából: „J. Erzsí is biztosan nagyon csodálkoznék, ha tudomására jutna, hogy legfőképpen azért szakítottam vele mindörökre, mert hetike, arrogánsan bátor nyilatkozataira nem tudtam azonnal válaszolni. A helyes válasz mindig csak később jutott eszembe, néha csak egy-két év múltán. S akkor ő már elfelejtette, amit mondott, s nem is lehetett volna előhozakodnom vele többé. Magamban hordtam tehát a válaszokat, reménytelenül – egy nap pedig végleg otthagytam. – Ha alkalmas pillanatokban megvan a lélekjelenlétem, hogy az orrára koppintsak, s ami ennél fontosabb lett volna, hogy kidühöngjem magam – talán elvettem volna.”

Jaulusz Erzsí megismerkedésük után húsz-harminc évvel is megfajtásra váró rejtély, megoldhatatlan probléma Füst Milán számára: „Még mindig úgy vagyok vele, mint a talmudista: minden nap egy fejezetet jól megrágni a J. E. körüli megdagadt anyagból. S aztán újra elővenni a már ismert fejezetet és újra megrágni.” (1931)

A NAPLÓ tanúsága szerint a kezdetben önmagában és a világban rendet teremteni vágyó fiatalembernek ez a szerelem a rendetlenséget, az örök bizonytalanságot és zűrzavart jelenti. „Örült gomolyag” (mindenki mással „parázna”, mint aki őt szereti), olyan irracionális, mint a világ, az élet, amely hol tisztítja, hol vonzza a költőt, akár Jaulusz Erzsí az egyik Füst-levél furcsa hintázásvíziójában: „Csak azért húzom el magam tőle, hogy annál nagyobb erővel visszalendüljek hozzá.”

A szerelemtől egyikük sem mindennapi, szürke, meghitt házastársi viszonyt várt, inkább folytonos csodát, varázslatot, titkot, nagy kalandot, a számukra kínálkozó életnél izgalmasabb, teljesebb létformát. Füst Milán olyan boldogságot, amely mindenért kárpótolja, amit nyomorúságos gyermekkorában és sikertelen ifjúságában nem kapott meg az élettől, Jaulusz Erzsí, a költő műsájának a hétköznapi polgárasszonysorsnál szabadabb, magasabb röptét és a művészelet változatosságát. A teljes odaadásra, önátadásra azonban egyikük sem képes a szerelemben. Mindketten túl-

ságosan szuverén egyéniségek ahhoz, hogy csupán egymásnak, egymásért éljenek. Kezdetben művészi ambícióik sem teszik ezt lehetővé. „Aki szeret... odaadja az életét és mindenét, az egész világot. Csalja magát, és odaad mindent. – Szomorú, ha erre gondol” – jegyzi fel Füst Milán 1912-ben Jaulusz Erzsinek mindkettőjükre jellemző mondását. De harmonikus kapcsolatra, egymás megértésére is sokáig képtelenek, annyira a saját érzelmeikkel és képzelgéseikkel vannak elfoglalva, hogy a másik gondjait, problémáit szinte észre sem veszik. Érzelmeik, vágyaik hőfokában is folyton fáziskésésben vannak egymáshoz képest. Szerelmük így meddő küzdelem a másik tartós meghódításáért és teljes kisajátításáért.

Kapcsolatuk jellegét hasonló irodalmi, zenei műveltségük, ízlésirányuk és némi-képp a kordivat is meghatározta. Levelezésükből kitűnik, hogy mindketten ismerték a századvég és a XX. század első negyedének modern drámairodalmát (Ibsen, Hofmannsthal, Strindberg, Wedekind színműveit), és szerették az operákat, leginkább a Wagner-dalművek teatrális pátozát, nagy mitikus szimbólumait, Saint-Saëns SÁMSON ÉS DELILÁ-ját és talán Richard Strauss SALOME-ját. Nyilván e művek tragikus atmoszférája, hőstípusai, férfi–nő konfliktusai is hatottak nagy „színjátékukra”, az „élő példák” közül pedig valószínűleg az Ady–Léda vagy még inkább a Karinthy–Böhm Aranka kapcsolat. S ehhez mindketten kellő fantáziával és színészi képességgel is rendelkeztek. A levelezésükben megjelenő többfelvonásos játékban vagy játsz-mában azonban őszinte érzelmeik is megnyilatkoztak, valódi sebeket is ejtettek, bár jelen van a póz és hamisság is, amely a másik megtévesztésére, csapdába ejtésére szolgál. Az őszinteséget ugyan többször számon kéri egymáson, de Jaulusz Erzsébet már azt is megfogalmazza, hogy az őszinteség is lehet póz: „Talán az a póz, amikor leg-őszintébbnek, legnyíltabbnak érzem” – írja egyik alkalommal Füst Milánnak, és ezzel a levelezés teljes őszinteségét illetően is kételyeket támaszt, annak műalkotás jellegére is utal.

Füst Milán maga a híres emberek s különösen írók naplói, levelezése kiadásának, tanulmányozásának fontosságát illetően némileg szkeptikus volt: „Vajmi ritka dolog az, ha valakit intim közleményei jobban jellemeznek, mint a művei, hogy ezekből tehát csak ritkán ismerjük meg valakinek legfőbb lényegét jobban, mint műveiből... egész más az eset, ha az író leveleiben vagy naplójában éppolyan vagy hasonló jó művészek bizonyul, mint egyéb műveiben. Ha leveleit vagy naplóját műfajjává nemesíti. S magam én épp erre törekedtem” – állapítja meg A NAPLÓIRODALOMRÓL ÉS ELPUSZTULT NAPLÓMRÓL (1945) című írásában. Ez a törekvése a Jaulusz Erzsébettel foglalkozó naplójegyzeteire és levelezésére is érvényes. A hevenyészve papírra vetett feljegyzéseit megrostálva és átdolgozva vette át NAPLÓ-jába, és a fennmaradt változatok, fogalmazványok tanúsága szerint az asszonynak szánt leveleit is többször átírta. Jaulusz Erzsébet is mindig csaknem írói igényességgel fogalmazta meg gondolatait, talán sejtve – mert jól ismerte a címzettet és alkotásmódját –, hogy Füst Milán ezeket majd felhasználja műveiben, és talán azt is előre érezve, hogy egykor levelezésük maga is önálló művé szerveződik.

Valószínű tehát, hogy nemcsak a kapcsolatukban gyakori konfliktusok és szakítások miatt küldte vissza időszakonként Füst Milán leveleit, hanem azért is, mert tudta, ő fogja legjobban „hasznosítani” őket. „Neked elveszett a Naplód, de nálam itt vannak a leveleid” – vigasztalja 1945. szeptember 24-én, ezzel is utalva arra, hogy levelezésüket fontosságában majdnem egyenrangúnak tekinti a NAPLÓ-val.

Rába György

TILL EULENSPIEGEL ÚJABB CSÍNYE

Rászedtem már azzal a lapleosztót
így gondolták bajtársaim
hogy én apám kockás kiránduló
öltönyében a szögesdrót mögött
azonosíthatatlan klasszikus
ritmust nappal vacogtató fogoly
bújtam egy bekecses társ tartalék
katonaköpenyébe éjszakára
lám bukfencezve mutat orrot
a csúfondáros kuncogtak magukban
de aztán hajnalban trombitaszó
hívott sorakozóra négyesével
minden egyes mundért viselőt
s a kijáratnál cigánybanda húzta
amikor tovamenetelt
mássága felé a madárijesztők
háromszázig leszámolt csapata
előttem épp betelt a létszám
elzavartak a maradékkal együtt
nahát ez már a tréfa netovábbja
holott még pukkant egyszer az a rejtett
csattanó hiszen nyomban visszaadtam
nicsak a kincstárit ez a bohóc
nevetséges haha nevetséges haha
kióvakodva a torz látományból
kristálygömbömben együvé tekintem
a lőszeres vonathoz vonulókat
a fölrobbanó háromszázakat
a csatorna száján kibukkanó
egyenkint lepuffantott osonókat
s a varázslat szemközti héjfalára
a hahotázókat ám az nevet
igazán ki csínyeibe rekeszti
a fúrt agyút s nézőjét s önmagát is
minthogy végül mindig akad egy ingyen
vígasságra vágó a kívülálló
Till hallgat és többé nem is szeret
szolgalmását a történetbe lopta
kényszerzubbony az már nem is a zsávolý
s a pajkos némán egy lajstromozatlan
térbe surranva messzire fülel
fölhangzik-e ott másik nevetés

HÁTSÓ ABLAK

Esőpötytös üvegre sirályok
éhenkórász csatangolók írnak
nyirkos föld mennyországába vágóok
pörgő lombok rendelkező úrnak

Vetemedett pattogzó keretben
ez a kép a lét alamizsnája
kirekeszti ami lehetetlen
óriás konc egy halandó szájba

Vagy jólelkű gazdag ajándéka
hangyájának egy abrosznyi síkon
hadd jusson egy morzsa reménység a
holnapomra hahotáznom sírnom

FIGYELŐ

FELJEGYZÉS A MAGYAROK ISTENÉHEZ

*Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond
Szépirodalmi, 1989. 396 oldal, 80 Ft*

Mert bizony van abban valami rezignáción túli heroizmus: egy könyvet kiadni, most, Keményről. És hozzá – mert annak jó ideje híján vagyunk – káprázatos poétikai apparátussal regényelméletet mellékelni, csak úgy, bevezetéként; míg a kötet második felében a klasszikus szabadelvűség professzionális anatómiája és akut hatástalanságának szép leírása található; persze szigorú elhatárolódások között: történészekre tartozna ez inkább, akik hivatásosai a kornak.

Melyik kornak is? Hiszen éppen a szerző győz meg minket rövidesen az olvasás, a megértés történetiségéről, a nyelvben őrzött hagyományok befogadásának időben minduntalan változó készségéről vagy pusztán képességéről, a nyelv közegében zajló tanulás és felejtés pulzálásáról, s hogy minden mű aktuális olvasójával folytatna dialógust. S meggyőző erejét áradó elokvenciáján és káprázatos teoretikus vértettségén túl mintha egyetlen mozzanat hevítene tovább. Hogy ő maga voltaképpen nincs meggyőződve erről. Így nincs. Vagy csak elméletileg van. S ha nem is éppen erről szól a könyv – de bizony azért született.

És éppen ebben van valami nagyon „keményes”, a történelem megértésének és megértésének efféle imperatívusában, amellyel a mindig meghasadt időn keresztül nemcsak rá lehet, de rá is kell pillantani a jelenből eredő múltra, mely itt sohasem kút, és ritkán mélyes mély. És zajolják bár az utcákon forradalom, áradjanak el új eszmék a táguló horizontokon, s sodorjon magával a habzó folyam régi rendszert, egy világszép romjaival és összeomlott értékek törmelékével, a megértés

efféle rezignált bajnokai mindig csak állni fognak a parton, mely akkor is szilárd és százados, ha elborítja épp az áradás, a mélybe pillantanak, túl tehát habon, tajtékon, hordalékon; tudván pedig, hogy ekkor mi sem érdektelesebb, mint ez a régmúlt, mi sem elleneszenesebb, mint a gondolkodtatás, s lehangelőbb, mint ez a kataton, bölcs, szabadelvű rezignáció.

Szívszorító heroizmusuk mitizálódásra is alkalmatlan. Mert míg Kemény két fontos kor- és pályatársa: az ibolyaszemű epikus vagy az oktatásügyi báró hagyott maga után valami lelkesítően irracionálisat, hőstettet, nimbuszt, illúziót, mely nemcsak beragyogja a mindebben vélt nagyepikát, de mintha velük azonos fényből eredne is; köztudatunkban Kemény hült helye nagyon is vallomásos. Mert – szemben a másik kettővel – az ő igaza nélkülözötte az illúziók kegyelmét. Mert nagy, nagyon nagy íróvá is ez a keserű és kínos kötelessége avatta: hogy józan maradjon, mintha ennek súlya nehezült volna bibliai mértékegységgé: tálentommá, s ezért követte hűség végzete lezárulatlan utóéletében is, az igazságtalanság ítélete, a könyörületes feledés alakjában. És ennek lett alkalmá a megfajthatatlan nyelv. Nagyságának periodikusan feltámadó fanatikusai úri becsületszavával pedig nemcsak felér a közöny, de tudjuk, el is nyomja azt. Így lesz Keményből gyermektelen szellemi pátriárka. Ami több, mint paradox. És ez a paradoxia ihleti most Szegedy-Maszák könyvét: hogy őrizze azt a hagyományt, melyről bizonyosan ő tudja legjobban, hogy nem hagyomány, ha őrizetre szorul. Emlék. Adat. Szakdolgozati téma. Archeológiai lelet.

És ez így, persze, elfogadhatatlan, képtelenség, botrány.

Am a hősiesség képtelenséghez rövidesen biztatóan merész öncsonkítás társul, s ez ismét nem több, mint tudomásulvétele az egyébként örömmel feledhetőnek: hogy bármely mű csak azonos nyelv, vagyis hagyományrendszer

horizontján belül fogadható be igazán. Ha nem: egyáltalán. Hogy például Flaubert és Dosztojevskij megértésének látszata helyett Kemény valóságos befogadása minőségileg lehet magasabb rendű ott, ahol a regények minőségéről természetesen másként vélekednénk. S ez is vitathatatlan. Míg a köztudatban eleven elutasítás, a közöny alakját választó ellenszenv s ekként Kemény nyelvi megközelíthetetlenységének pszichózisa éppenséggel történeti emlékezetünk hézagairól vall, elfogultságaink természetéről, gyenge illúzióinkról. Ekként pedig újra rendkívül beszédes. Azt kell látnunk tehát, sejteti a szerző: mivel nem kívánunk szembenézni, hátha rádöbbenésünk nyomán lesz a mindedig öntudattal feledett végre megkívánhatóvá. És ez persze, mint tudjuk, így nem működhet, soha. Ám éppen ez: a felismerés és a tudomásul nem vétel egyidejű reflexe hogyan is ne volna komplementer s történetileg is nagyívűen meghatározott.

Nyelvünk hagyományrendszerén belül azonban mindannak megértésére, ami a magyarsággal Kemény által történhetett, Szegedy-Maszák szerint szinte nincsen eszközünk. Semmi vagy majdnem semmi abból, ami költészettan, műelmélet, kultúrtörténet, nyelvészet, bölcsélet vagy épp szemiotika területén ebben a nyelvi tradícióban létrejött, nem tud segíteni abban, hogy gazdátlanná ne váljék valamiként ez a nyelvi műalkotásokban elmerült hagyomány. Legfeljebb és később néhány idős Kemény-kutató kap csak kegyelmet majd, az analízis könnyelműbb lapjain, s az egyetlen, aki a káprázatos szellemi mérkőzés során mégiscsak ringbe léphetne: Lukács György is egy jobbegyenessel szőnyegre kerül, s az egyébként nagyvonalú szerzőt nem feszélyezi, hogy episztemológiai dogmáik különbségéből adódott főként az ütés ereje.

De hát ez is heroikus, ez a regényelmélet-gründolás, melyből majd a szövegelemzés fogalomrendszere bomlik ki szépen, s amelynek végeztével az olvasó előtt pátosszá nő, amit póznak vélhetett: a szerző nem szeszélyből és hiúságból választott légüres teret – idáig csak ugyan kevesen jutottak el. Csakhogy feloldható-e egyik paradoxon a másikkal?

A történeti irányzatnak tekintett realizmus természetrajzával közeledne a paradoxonok

felé Szegedy-Maszák, mely érvelésének szép íve nyomán akként mutatkozik meg, mint ami e romantikának következménye volna főként, nem pedig ellenhatása; hiszen a – Foucault-tól leírt – nyugati kultúrát jellemző episztémé egyik nagy szakadása éppen a XIX. század elejére datálható, melyben tehát a kanti kritizmus, a romantikus metafizika s a pozitivizmus azonos összefüggésrendszer részeként mutatkozott meg, míg a nyelvszemlélet vagy a leírhatóságba vetett hit a klasszicizmustól eredő folytonosságra vall. Így bontja fel a látszólagos ellentéteket a megértés történetisége. Melynek nyomán nyilvánvalóvá lesz, hogy a realizmus főképpen olvasási mód, s ekként is sokszorosan meghatározott; történetileg például – hiszen ami egykor empirikus volt, könnyen lett konvencionálissá –, ám ennek nyomán ismeretelméletileg is: mert ugyan nem kellene-e tudnunk ehhez, voltaképpen mi a valóságos; s éppen a valóság fogalma állna ellen a telő időben módosuló értelmezéseinek? És így tovább.

Így hát a realizmusban, vallja Szegedy-Maszák, mindezeket túl annak a fejlődésnek a csírái is megpillanthatók, melyek másféle regényírás kialakulását sejtetik; míg folyamatos párbeszédet folytat itt az elbeszélő a történetbefogadóval, s mi más volna a dialógus tárgya, mint a közösségi hiedelmek elfogadása, kérdésessége, módosulása: ekként pedig a saját történetiségének tudatából erőt merítő – mint írja – nyelvjáték?

Ennek alkalmaként és valóságaként pedig az elbeszélő művek jelentésrétegein keresztül a szövegelemzés fogalomrendszerét alakítja ki a szerző, s ez az angyali dedukció, mely által a legmodernebb szöveg-, nyelv- és közlélméleti iskolák Steinmannjai mögött bizony századunk zseniális irracionalistái tágitják végtelenre a horizontot, feledtetni tudja majdan az analízisnél szükséges indukció meg-megdöccenéseit, miként azt a dilemmánkat is, hogy ez a horizont persze Szegedy-Maszáké, s vajon nem kellene-e szembenézniünk Kéményével is, az ő valamikori dedukcióinak hőseivel: Schlegellel, Schellinggel és Schillerrel is például?

Az analízis meghatározó kategóriáinak magaslati pontjairól a regények világa azonban tágasan áttekinthetőnek tűnik: a műfaj, az idő

s tér, nézőpont és elbeszélőhelyzet, valamint a cselekmény négy(hat)szögébe ez az oly sok meghatározásnak ellenszegülő nyelvi formáció beleilleni látszik. A kérdés mindezek mögött persze nem az, hogy mi volna az irodalom, hanem mindössze annyi, hogy egy szöveg mikor számíthat irodalomnak egyáltalán. Hiszen ez a szöveg – s ez Szegedy-Maszák hitvallásának sarkpontja – csakis értelmezésében élhet, amelyben pedig maga a megértés nem lehet más, mint tanulás és felejtés tanulságos processzusa, így pedig múlt és jelen, ismert és ismeretlen dialógusa a nyelv közegében. És éppen az időben – és idővel – zajló párbeszédnek alkalma, az időben megdermedt dialógus lehet példaszerűen és természetesen: a regény, mely pedig különböző nyelvek párbeszédszerű kölcsönhatásának feltételezésével ragadható meg legmaradéktalanabban, legátfogóbban és „legbahtyinosabbul”.

Rendkívül termékeny ezeknek a dialógusoknak felismerése, elkülönítése és egymásra vetítése, majd pedig alapvetően meghatározatlanná tétele: csakis a beszédhelyzet lehet determináns, sugallja a szerző, mely felület formalizálásnak megint csak ellenszegül: a beszédművelet anatómiája során ugyanis a művek nagyvonalú vivíszekciójával Szegedy-Maszák nemcsak az elbeszélőt és írókat választja el, de a befogadók között is szigorú különbségeket tesz: teremtett olvasó, történetbefogadó és tényleges olvasó között; s a rezignált recenzens attól tarthat, hogy a dialógusoknak ez a bámulatos sokszorozódása végül is nem fenyeget-e keserves monológok sorozatával csupán, melyet a skizofrén megértő folytat majd saját megértésével, műértelmezése lát-szatában?

De hát vállalni kell ezt a veszélyt is. Mert csakis a meghatározásoknak ez a kockázatosan sok szempontú kollíziója vezetheti túl a szerzőt tetszetős irodalmi dogmákon és természetlen normativitáson, hogy felismerhesse ekként: tény és fikció a regényen belül nem tagadhatja egymást; az epikus művek cselekménye nyelvi természetű; s ekként szerkezete eredendően tér el bármiféle egyéb aktivitástól; hogy a regények idő- és térbelisége akarva-akaratlanul bölcséletileg súlyosan meghatározott; míg a nézőpont és elbeszélőhelyzet mindezek nyomán nemcsak tér- és időbeli szí-

tuációt érzekeltet, hanem mindannyiszor értékelést is jelent: a beállításban elválaszthatatlan tehát térelmény és értékrend – melynek következményei egyként időbeliek és nyelvi-ek. Mindezek mélyén pedig egy adott kulturális összefüggésrendszer húzódik meg – úgy is mondhatnánk: a szöveg mélyszerkezetében –, s az író dolga nem más, mint ennek megerősítése vagy cáfolata, az általa tárgyiasított érték- és hiedelemrendszer révén.

No és ennek a szép és nagyvonalú elgondolásnak lesznek rövidesen súlyos következményei.

Például az, hogy ennek a végre koherens rendszeralkotásnak nyomán Szegedy-Maszák magányosabb, mint hitvalló bevezetésének elején volt, vagy regényelemzéseinek nyomán lenni kényszerül: nemcsak a hazai műelméleti és regényelemzési tradícióktól oldotta el magát merészen és következetesen, de ezzel mintha a hazai irodalom hagyományaitól is, és ez már nem paradoxia, hanem hogy egy nagyon távoli kategóriával írjam körül: irodalommetafizikai csőd, a vállalkozás eredendő reménytelenségének rezignációja, s talán ezért is kellett megelőznie ennek a teoretizálásnak az analízist; ahogy majd az elemzések során, Kemény művein haladva végig, Szegedy-Maszák is feledni próbálja többször saját felismeréseit, melyek pedig éppen nem feledhetőek, hiszen nem az elmében vagy pusztán a memóriában történt volna végre változás, hanem abban, ami mindennél több lehet: a tekintetben. Mellyel szemlélve azonban Kemény regényei mégsem válhatnak méltóképpen a választás alkalmává. A szerző szempontrendszerénél, úgy látszik, csak az szigorúbb, amit Keményvel fátumnak mondanánk.

Hét átfogó mű hét fejezetére bontja az elemzésre választott életművet Szegedy-Maszák, s világgépére, irodalomfelfogására, eszményeire utal, hogy mindezekben a szövegen túl semmi egyebet nem kíván látni, a biográfiától éppoly távolra húzódik, mint a filológiától vagy a történelemtől, meghatározó voltukat nem vitatja, valóságuk feltétele azonban csakis a textusban szemlélhető. Az analizált művek szép időrendjében azonban evolúciós sort remél, ez pedig a romantikától a realizmuson át a lélektani regények purgatóriuma felé vezet: s ekként ha a normativitás éppen nem is, de

némi ízlés meghatározta progresszió utáni nosztalgia tetten érhető.

Összegző műfajnak tekintvén a regényt, Keményt követi Szegedy-Maszák ebben is, aki úgy vélte: miként az eposz a görögöknél, úgy áll valamennyi műfaj fölött a regény; vagy miként az opál tartalmazza valamennyi drágakő tulajdonságát, metaforázik Kemény, úgy ragyogtatná hát fel magában a lét egészét kifejező költészet egyetemes jellegét ez a különös – önálló műfajnak talán mégsem tekinthető – forma. S ennek már a legelső teljes mű: a GYULAI PÁL egyetemes dokumentuma volna, ahol az író éppen a műfajon keresztül vetheti fel már minden alapkérdését: öröklés és választás, sors és végzet, a létezés eredendő és boldogtalan történetisége követel helyet ebben az első összegzésben – ekként sejthető hát mindaz, ami következik: az opál egyébként efféle homály tartalmazásáról is nevezetes.

Am az ezt követő néhány, művé vált summázattal a sorshoz méltón az elemző is kellőképp mostoha: az időrend romantikus bonyolítását véli meghatározó erejűnek legfőképp a következő regényben (A SZÍV ÖRVÉNYEI), kevesebb figyelmet szentelve annak, hogy a romantika avagy éppen az emberi megismerés határai sejlenek fel itt rémesen, vallomásosan. És mintha a szöveghez való konok hűség az epiztemológiai kérdés mögött nem tenné fel a történetbölcseleti érvényűt: hogy vajon a „negyvennyolcas események” konklúziója ezekben a dilemmákban nem mutatkozik-e meg. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály hite szerint a FÉRJ ÉS NŐ-ben is a romantikán és írónián lassan érlelődő realizmus hozná mozgásba nemes és polgár, romantika és biedermeier eredendő ellentmondásait; miként a következő mű késő romantikus, kifordított pátosza (KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN) is főként azt sejtetné, hogy a romantikus írónia feltétele egyféle történetbölcseleti érzékenység, mely majd ugyanebbe az irányba fog vezetni – s hogy ez miféle következményekkel jár, nos azt a bevezetésben, realizmusról szólva, Szegedy-Maszák már kiemelte volt. És ezt a következmények művei követik már tehát: a realizmusig és tovább.

Előtanulmányok, novellák és irodalomtörténeti stúdiumok nyomán tehet kísérletet a romantika „meghaladására” hát Kemény, sikerrel, mint Szegedy-Maszák sejteti: az

ÖZVEGY ÉS LEÁNYA már lélektani regényként ennek első summázata, s a tagadólagos példázat rokonaként végre realista igényű alkotás – így hát még a mindeddig ítélkező Isten is kegyelemmel teli arcát fordítja a regényhősök felé. S így a regényíró felé is, aki ezt követően, A RAJONGÓK-ban már legjelentősebb alkotását kész létrehozni: nagyszabásúan, merészen és összetetten követvén végig a közepszerű hős tragikumát s központi dilemmáját: hogy vakon hinni csakugyan több-e, mint gondolkodni és megérteni; s ha nem, mert persze nem, hát lehet-e még remény a közösségi mozgalmakban, melyek a társadalmi kiszolgáltatottság megszüntetését ígérik minduntalan, s számolják fel rendre az egyéniség jogait. S az efféle értelmezésben ugye már ott a válasz.

És innen már csak egy lépés a könnyű konklúzió: a közösségi lét tragikumáé. A végző könyv, a ZORD IDŐ szava. Amelyben egymásra rétegzetten bomlik ki leigázó és leigázott kölcsönös, közös, visszavonhatatlanul egyirányú tragédiája. Amelyben a nemzeti lét fenyegetettsége már rég nem politikai s még csak nem is léthelyzet, de ami ennél több: lelkiállapot. Ahol a realizmus ezek között a dilemmák között szinte önmagától bomlik fel. És ekként születik meg, csíráiban és a reményvesztettség kontextusában az, ami romantikán és realizmuson túl van: a lélektani regény. És ahonnan már nincs tovább.

Az összegzések összegzése azonban – talán a szerző szigorából következően? – elmarad; általánosításoknak mindezeket túl már nem lehet helye, a konklúziók, ha vannak, elmaradnak – vagy csak másféle regiszterben csendülhetnek meg halkán, abban éppen, amelynek tiszta hangzásában joggal és olyannyira teoretikus alapossággal kételkedik Szegedy-Maszák. Az írás dilemmái nyomán ugyanis az alkalmazott történetbölcselet – vagyis inkább a politizáló gondolkodó analízise tölti ki a következtetések terét, s ez az értekező kompozíciójában mégiscsak elfogultságairól, reményeiről vall szépen, szabatosan, szabadelvűen. Arról a Keményről tehát, akit nem kíván vizsgálni, mert túlmutat, mint mondja, az írói alkotások értelmezésén, s történévén után kiált. De ezt a kiáltást megfogalmazná még, legalább egy rövidke fejezetben.

Az értekező művek eszmetörténeti s irodalmi vonatkozásairól szólva Szegedy-Maszák Mihály tehát mintha nem tartaná magát saját elszántságához, s éppen ez az értekezői függelimsértés avatná ezt a könyvet vallomássá, fontossá, széppé – mely a bölcsességen és eredetiségen nemcsak túl van, de – Európának ezen a felén – magasabban is. Hogy Kemény liberalizmusának mérlegét megvonva ekként, azonos történelmi összefüggésrendszerben mutatja meg a felvilágosodást és a romantikát, a liberalizmust és a pozitívizmust. Az utóbbi kettőt a felvilágosodás – kétségbeeséstől sem mentes – következményének tekintve éppen. Miként az, vallástalan ismeretelméletével, racionalizmus és empirizmus olyannyira süket párbeszédével ugyanakkor szinte kényszerítette mindazt, ami irracionális és fantázia és vallásos ismeretelmélet: romantika. Amely nélkül csonka lenne az eredendő ellentmondások szerkezete. És mindezek lenyomata ott van a politikai praxisban és a társadalmi bölcséletben, ahogy ott van sorsban és karakterben. És hogye volna a művekben is.

Hiszen Kemény politikai realizmusa sem eredhet másból, mint éppen ebből a romantikából oly kínálkozóan. Politikai jellemrajzai – Széchenyiről s a két Wesselényiről – ennek az ellentmondásnak nemcsak dokumentumai, de példái és műfaji bravúrrjai is: a szövegelemzés itt eszmetörténeti következtetésekhez vezet, s voltaképpen az esztétikai és történeti igény együttese sem utal másra. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy bizonyosan zsenivel van dolgunk – melyről pedig regényeit olvasva nem győződhattünk meg mindig.

És ennek a realizmusnak a gyökerénél ott van – miként a bírálatokról és irodalomelméleti kísérletekről szóló Szegedy-Maszák utal rá – a levert forradalom utáni kor romantikaellenessége: s innen éppoly idegen Bach és Schwarzenberg, mint Kossuth, mert a történeti tudat folyamatosságát egyként megtörik. Mert a kultúra, tehát a nemzeti azonosság záloga itt a folytonosság. Az időben megnyilvánuló „súlygyen”. Idegen minták tehát éppúgy nem kényszeríthetők erre a népre, miként – sajnálatosan – az európaiság sem. S a rezignációját realizmusával álcázó gondolatmenet elvezet a kínos felismeréshez: a németek és szlávok között mégiscsak a Monarchia számunkra az egyetlen remény. És a mégoly

édes szabadelvűségéből is végiggondolható annak csődje, s Kemény végiggondolja: a Trianon. És hogy ez az álláspont inkább vált ki ellenszenvet, mint megértést, azt sejteti, hogy a magyarság – írja – egyáltalán nincs tisztában saját földrajzi helyzetével.

Azóta sincs.

Ellenszenves aktualitása elleni tiltakozásunk legtökéletesebb alakja ekként lehet tehát megértésének elutasítása: a büszkén hangoztatott kommunikációs csőd. Hiszen éppen ez – nyelvének történetisége, telítettsége, a benne megtestesülő história, amely már régen nem atmoszféra, médium vagy minőség! – volna életművének lényege. Amit tett, ezzel a nyelvvel tette, így hát a nemzeti örökség egy részének – ennek a részének – idegenné válása több, mint szemléleti súlyú. Katasztrófáinkból egyébként ismerős. Hiszen ha éppen ez, a nyelvben megtestesülő történelmi tapasztalat marad megközelíthetetlen, úgy minden hiba és bűn lehetségessé válik. Akkor ennek a politikai realizmusnak ismét nem lehet jövője. Akkor történelmi amnéziánk minduntalan ismétlésekre kényszerít.

Mert Kemény ideje még egyszer sem jött el. Rezignált fanatikuskai ébreszthetik rendre, napja mégsem virradhat fel, s ez azt sejtetné talán, hogy nem az idő, hanem a tér alkalmatlan itt számára. Az, melynek tudomásulvétele – szerinte – a magyarságból egységesen hiányzik. Belőle nem hiányzott: így rekedt kívül. S nem lehet másként ez örökségével sem; melyet Szegedy-Maszák mégoly nagyívű kísérlete szükségképpen aligha szegezhet szembe ezzel a kollektív emlékezetkieséssel.

És éppen ezért heroikus és nagyszabású munka a Szegedy-Maszáké, mert ezt tette nyilvánvalóvá. És így arról is, hogy mi a regény, másként lehet gondolkoznunk. S hogy Kemény alkalmaként lett erre módunk: hát őrá is. És ekként lesz több, mint alkalom. Az Isten adja, hogy a bevezetésben kívánt hatást ezáltal érhesse el. De az Isten, legalábbis a magyarok Istene, ha következetes, úgy ezt nem fogja adni. Mert ennyit a történelemből már volt alkalmunk megtanulni. És hogyan ne tudná éppen ezt Szegedy-Maszák Mihály.

KALANDOZÁSOK A KÁRTYÁBAN

Géza Ottlik–Hugh Kelsey: *Adventures in
Card Play*
Victor Gollancz Ltd. London, 1979, 1983.
286 oldal

Aventures au jeu de la carte
Pierre Belford. Paris, 1988. 356 oldal

Utószezon egy tóparti üdülőhelyen. Langyos, verőfényes, meghitt hangulatú vénasszonyok nyara, a nagy vizet még vitorlások szelik, de a szálloda teraszán már véget nem érő kártyacsatákkal ütök el az időt a kései vendégek. Egy várakozó fiatalember cselleng körülöttük, kibicel, időnként beül játszani, míg végre megérkeznek barátai a hajóval. A Cormorant elindul utolsó portyájára, s a vízen különösen fogas bridzsp problémák kerülnek szóba. Partik és játékosok emléke idéződik fel, köztük két csodálatosan bridzsező nagy-nagynénié meg egy bogaras agglegény nagybácsié, akik a fiatalembert annak idején, a birtokon töltött nyári szünidőben bevezették a játék rejtelmeibe. Mire beáll az ősz, és a Cormorant téli pihenőre tér, a fedélzeti beszélgetésekből a bridzsirodalom egyedülálló alkotása kerekedik ki.

Nem a keretjáték a fontos ebben a könyvben sem, de azért kíváncsi lennék rá, milyennek érzi a közegét egy angol olvasó: Mainak? „Békebeli”-nek? Európainak? Vagy egyenesen „brit”-nek? Engem mindenesetre Agatha Christie világára emlékeztet, és ennyiben ismerős is. Timothy bácsi éppúgy lehetne Indiából hazatért őrnagy, mint tudományos szaktekintély („miben is? ékírásban? szimbolikus logikában? netán paleoázsiai nyelvészetben? sosem tudtam meg pontosan”), épp ezért kételkedve győzködöm magam, hogy a főszereplő vitorlás neve igazából Kormorán, hiszen emlékszem, hogy arra szállt fel egy ízben Lellén Both Benedek, vagyis Bébé, és hogy Clara néni és Alice néni alkalmasint ugyanazok a dámák, akiknél Bébé – vagy Medve? – a boldog nyarait szokta tölteni a határ menti katonaiskola nehéz éveiben. Be kell látnom, nem Angliában, hanem itthon vagyunk, a nagy háború előestéjén. Azon töprengék, mennyire

ellentétben van ennek a rég letűnt világnak ódon bája mindazzal, amiről a könyv tulajdonképpen szól. Mert a tárgy, legalábbis látszólag, a legmodernebb bridzstechnika, mégpedig nem is a jelenkoré, hanem a jövő századé.

„A bridzs – írja Ottlik – bizonyos értelemben olyan, mint a szerethezés: a gyönyöreit meg kell tapasztalni.” Lehetetlen olyanoknak beszámolni róla, akik nem ismerik. Hogyan próbáljam mégis érzékeltetni, mit ad ez a könyv a kártya szerelmeseinek? Megtévesztő lenne a bridzset például a sakkhoz hasonlítani. Merőben másféle gondolkodást kíván az a játék, amelyben vannak ugyan hihetetlenül bonyolult helyzetek, de nincsenek titkok és valószínűségek, és egy olyan játék, amelynek a helyzetei talán kevésbé összetettek, de amely tele van rejtélyekkel és – többnyire kellemetlen – meglepetésekkel. Amott a harcmező egy nyílt tábla; emitt eleinte négy, majd – a tulajdonképpeni játék stádiumában – három játékos rejtegeti egymás elől a lapjait. Amott a tét mindig ugyanaz: mattot kell adni; itt változó, mert válalkozhatsz a maximális tizenhárom ütés megszerzésére, de beérheted héttel vagy nyolccal is, attól függően, hogy a „licitálás” során te és a partnered mekkorának ítéltetek a lapotok közös erejét. Ami a sakkot illeti, belesétálhatsz ugyan egy úgynevezett csapdába, ezzel elvesztheted a tisztedet, sőt a játszmát is; de azt nem mondhatod, hogy nem tudtad, hol áll a sötét vezér. A bridzsben természetes, hogy nem tudod, a jobb vagy a bal oldali ellenfelednél van-e a kőr király, és azt sem tudod, hogy a hiányzó öt aduból melyikük hányat és melyeket tart a kezében. Ez a varázsa. Amikor a partnered leteríti a lapját az asztalra, és te megpróbálsz eltervezni, miképp fogod a játszma tizenhárom ütéséből a vállalt számút megszerezni, többféle lehetőséggel kell számolnod. Ezek egyike majd valóságnak bizonyul, de nem mindig az, amelyik matematikailag a legvalószínűbb volt. Elvben örülsz ennek, hiszen tudod, hogy a játék különben unalmas volna; az asztalnál mégis bosszankodsz, amikor kiderül, hogy az összes hiányzó adut a mögötted ülő ellenfél szorongatja, holott – magyarázod később a partnerednek, amikor elbukta a vállalt felvételt – ennek a valószínűsége nem volt több egy-két százalékánál. Egyszóval mások a gondjaid, mint a sakk-

tábla előtt, és bizonyára nem véletlen, hogy a mai számítógépek kitűnően sakkoznak ugyan, de a bridzsjátékuk egyelőre csapnivaló.

Ha a sikert tekintjük elsődlegesnek, a bridzs fontosabbik ága kétségkívül a „licitálás” elmélete. Világversenyeken helytállni csak olyan pár képes, amelynek tagjai a laperejüket a lehető legpontosabban tudják közölni egymással, következőképp képesek arra, hogy mindig a megfelelő számú – nem túl sok és nem túl kevés – ütés „hazavitelére” vállalkozzanak. Ez végeredményben információelméleti probléma, és minél igényesebben tárgyalják, annál riasztóbb a laikus számára. A profi versenyzőket kivéve minden játékos a voltaképpen játéktechnikát, a „lejátszás”-t találja izgalmasabbnak; a játszmának azt a részét, amelyben a vállalt bemozdást a lapok kijátszása során teljesíteni kell. Ekkor szembesül ugyanis az elképzelt valósággal. Ha a bridzsjátszmat egy ütközethez hasonlítjuk, akkor a licit még csak haditerv; hogy beválik-e, az a támadás megindulása után, a lejátszásban dől el, annak is legtöbbször csak a végén.

Az ötvenkét kártya oly sokféleképpen osztható ki, hogy életünk minden leosztása eleve különbözik a többbitől. Gondoljuk el azt is, hogy ugyanazt az ötvenkét lapot három játékos – a negyedik a lejátszásban már nem vesz részt – hányféle sorrendben tudja kijátszani, még akkor is, ha kikötjük, hogy „színre színt” kell tennie. Belátható, hogy a lejátszható játszmák és így az előálló helyzetek száma is szinte végtelen. Ennek ellenére a bridzsjáték technikai lehetőségei hosszú időn át végesnek látszottak. Bármilyen óriási volt elméletileg a várható játékproblémák száma, a gyakorlatban ezek leszűkültek bizonyos véges számú alaphelyzetre. Azok a technikai fogások pedig, amelyekkel kezelni lehetett őket, évtizedekkel ezelőtt, még a whistjáték korában megszülettek, és azóta minden bridzskönyv lényegében ezeket ismételte. Igaz, voltak e fogások között viszonylag bonyolultak, mint például az ellenfél „beszorítása”, rákényszerítése arra, hogy ütőlapjai valamelyikét eldobja. Az ilyesmit nem volt könnyű megtanulni, és aki először találkozott vele a zöld asztalnál, azt hitte, bűvészműtatványt lát. Végeredményben azonban elég korlátozott fegyvertárról volt szó, és legalább a mesterjátékosok bizto-

sak lehettek benne, hogy nekik már nemigen lehet e téren újat mondani.

Ez így is volt tíz évvel ezelőttig, amikor Ottlik könyve először megjelent. (Azóta volt még egy angol kiadása, az idén pedig kiadták franciául is.) Ekkor derült ki, hogy a bridzstechnikának még jócskán vannak fehér foltjai. Fehér foltok? Azt hiszem, a kifejezés az eredeti értelemben nem is igazán találó. A térképen, amíg volt rajta, olyasmit jelölt ez, aminek a létezése ismert, csak a tartalma nem. Ottlik ellenben egy tucat olyan műfogást tárt az ámuló bridzsvilág elé, amelynek a létezését sem sejtette senki. Nos, ha így van, felfedezte-e őket avagy feltalálta? Azt hiszem, a kérdés eldöntése már a bridzsfilozófia területére vezet, ezért most, kivált a mai ideológiai zűrzavarban, nem szívesen időznék el rajta. Elég annyi: ezek a trükkök korábban nem voltak (bár, gondolom, a bridzsmaterialisták szerint „objektíve” léteztek), most pedig vannak. Ottlik rendre el is keresztelte őket, mert a név, úgy mond, „nemcsak arra tesz képessé, hogy folyékonyabban beszéljünk vagy írjunk egy dologról, hanem arra is, hogy világosabban gondolkozzunk róla”.

Ennek pedig, ahogy nézem, itt valóban helye van. A könyv nem könnyű olvasmány még azoknak sem, akikhez szól, nevezetesen „a meglehetősen haladó technikával bíró, tapasztalt játékosoknak”. Van ebben, ahogy illik is egy angol bridzskönyvhöz, némi *understatement*. Ugyanis, hogy minden illúziót eloszlassak, a szerző azokat érti e meghatározáson, akiket egy magamfajta bridzsező inkább mesterjátékosnak nevezne. Aki tehát úgy érzi, a legcsekélyebb gondoljai vannak a kétoldali kényszerdobással, az bele se fogjon a kötetbe. Ám az se számítson sétagaloppra, aki úgy hiszi, megüti a megkívánt szintet. Megjósolhatom, hamar el fog csüggedni, amikor majd hosszas töprengésbe merül egy „egyszerű”-nek minősített helyzet fölött, és minden haja szála az égnek fog állni, amikor azt olvassa, hogy „a következő kéz egy kicsit nehezebb”. Mindezen magam is átestem. Közben a ragyogóbbnál ragyogóbb partikat és a fanyar humorú kommentárokat ízelgettem, az élvezet mögött mindvégig ott leselkedett a felismerés, hogy a komoly bridzsről eddig sejtelmem sem volt. A végén, immár szellemi törpévé silányulva, azt is elhittem Ottliknak, hogy mindez „nem olyan nehéz”, és rezignáltan tudomásul vettem, hogy az új fogások bizo-

nyára tényleg megtanulhatók, ha nem is a számomra; a jövő század bridzsezői pedig már úgy élnek majd velük, mint mi a „közönséges” beszorítással.

Aztán mégis támadt egy vigasztaló ötletem. Ráeszméltem, hogy ezúttal nem kell Ottlikot komolyan venni. „Ahhoz, hogy felfogjuk ezeket a dolgokat, némi gyakorlatra van szükség” – írja ugyan, de ez nyilván csak tréfa. Közönséges emberfia nem szerezhethet soha ekkora gyakorlatot, ezt neki is tudnia kell, egy maroknyi lángésznek meg mi szükség volt könyvet írnia? Igazából nem egy új bridzstechnika tan-könyve tehát ez a mű, hanem az, aminek a címében hirdeti magát: egy kivételes képességű, metszően éles elme magányos kalandozása – a hétköznapi ismereteinken túli világban. Már nem is bridzs a szó köznapi értelmében, hanem valamiféle *metabridzs*. Meg persze fölényes, kicsit gonoszkodó fricska a magamfajta elbizakodottak orrára, akik azt mertük hinni, hogy értünk valamit ebből a játékból.

Engel Pál

ANDRASSEW IVÁN KÉT KÖNYVE

Csapdalakó

Holnap Kiadó, 1989. 146 oldal, 32 Ft

Végrend

Magvető, 1989. (JAK füzetek, 47. sz.) 72 oldal, 40 Ft

Az „új” Holnap füzetkéje, a CSAPDALAKÓ megzavart és lesújtott; offenzívának láttam a semmibe. Volt benne valami az elvakult Héraklész őrzöngéséből, ahogy irtalmatlan naturalizmusával tüntetett – persze a szó köznapi értelmében, hiszen az eredeti naturalizmus biológizálását kerülni látszott; Darwin szakállából annyi sem jutott a kötetbe, mint Petrovics hájából a szibériai sárba – annál több a hatásvadász kaszapengetésből és málnaszörplocsolásból. Stílusa is merészségével kérkedett, a provokációig szecessziós és expresszionista mondatok: „a mellekben apró navanások nőttek súlyos és illatos rohadássá... Pedig a sikongva lecsapó reg-

geli fények zöld szemű kölyköket találtak a macskákban” agresszív-szépen villantak elő a puritán szövegből, jól álcázott vers-anya hajót sejtetve a háttérben. Mégis, ennyi újtókedv és lendület ellenére is avítottak, a hatvanas évekből itt felejtettnek hatott hősie hősei, a szubjektum gőgös felnagyítása, egyszóval byronizmusa miatt. Épp ebben nem újított, itt vett át kliséket: egyik hős az élet specialistája, másik a halálé; van köztük a keleti művészet letéteményese és az előítélet-mentesség virtuóza... Andrassew erőssége, a nyomasztó látomás így megfakul – a pusztaságot, a katonák sorfalát elhiszem, a halottat már nem. A részvét hiányzik a vízióból, az átérezhetővé kódolt részvét – ez formai követelmény, *nem* morális. Merőben technikai probléma: ha úgy fölfújuk az alanyt, hogy eltakarja a tárgyat, akkor hitelét veszti az állítmány. A fantáziajátékok és fantasztikus halálmódok kedvelőinek, a Biercerajongóknak tetszeni fog – gondoltam –, de meg kellene szabadulnia a romantikától és szerénységet tanulnia: régiesebbé és japánosabbá válnia, hogy frissebb és európaibb lehessen.

Mindezek után kellemes meglepetés a VÉGREND című JAK-füzet. Andrassew rátalált a testére szabott műfajra: keresztezte a novellát a modernizált, olykor szinte cselekmény nélküli népmesével és csúfondáros *fabliau*-val. Harmadik személyben sokkal ügyesebben ír, mint elsőben – legjobbak a szellemes és perverz, édes és undorító mesék, különösen ott, ahol nem törekszik erővel filozófiára, pl. A BÉKA, A BÁNYALÓ vagy az egyetlen szóval („a mocskok”) atmoszférát teremtő DALNOKVERSENY. Nem hiányzik a szenvtelenségbe csomagolt részvét sem, de ha megsérül a csomagolás, a hivalkodva mutogatott részvétet azonnal beszennyezi a byronizmus: ez az UR-SULA. A VÉGREND besúgni vágyó hősében is mintha Hintáss Gyula született volna újjá. Akad még zavaró mozzanat: a túlzásba vitt kentaurmitológia olykor harmadrangú német romantikusokra emlékeztet, és vannak már saját, kedvelt közhelyei – mint a patológikus vonzódás a szurokhoz. A finom borzongásokat ne Andrassewnél keressük, ő az egész vödör jeges vizekre esküszik... – de mindennek ellenére a VÉGREND-be több sikerült novella jutott. Ha ezek újabbak, ha nemcsak a jobb-rosszabb szerkesztésnek köszönhetjük a

gyűjtemények különbségét, akkor a fehér és a vörös kötet polgárháborújában az utóbbi áll gőzölem.re.

Hajdú Gergely

CSENGEY DÉNES: TALÁLKOZÁSOK AZ ANGYALLAL

Szépirodalmi, 1989. 138 oldal, 39 Ft

Csengey igen kiváló férfiú, öblös hangú szónok, a leghőbb barát, nemes lélek, nagy-jó indulatok. Remekül fogalmaz, amit kimond, az ki van mondva, igazi politikus véna, az Isten is a nemzetnek teremtette őt, valamint neki ezt a nemzetet. Ám mindezekről, sőt mindentől függetlenül regényt is ír, nézzük tehát a regényt. Azt látjuk, ha nézzük, hogy ez a regény csak úgy süt a buzgalomtól és a legjobbat-akarástól. Azt, hogy nagy, életes szenvedélyek kívánatnak itt ábrázolni, hogy azok hogyan is torzulnak el a *rendszerben*. Viszont mi jelenik meg? Viszont megjelenik egy regényes férfiú, aki állandóan remeg-reszket-vecog, folyvást dül, csapkod, valamint falhoz-vág, tör-zúz, törrik-zúzzák, azonkívül iszik és hány, mivel nem bírja, hogy iszik, de azért minden italfajta több ízben felsoroltatik általa. Ide-oda jön-megy, rohan és utazik, pénzt-költ vagy pénzt-fogad-el, pofoz, ill. a pofozással szorosan kapcsolatos ügyek, üt és üttetik, folyvást vérzik, vagy ő vagy körülötte valami – valaki, legyen az férfi, nő vagy egy nyulacska akár, s persze nőzik, sőt vérnősz is. Ezekén kívül is minden ún. állúrt bemutat, ahogy azt a Móricz-ka el bírja képviselni a dzsentiről. Mely dzsentri amolyan igazi első generációs dzsentri, akinek láthatóan minden kunsztot bé kell mutatni, mint amaz állatorvosi lónak. Vagy mégis inkább nép-nemzetibe oltott dzsentribe oltott nép-nemzeti, mert népfőiskolázik, lapszerkeszt, egyetemi-tanárkodik, cigányokat-szeret, Erdélyt-véd, '56-ot-tanítja-ügy-ahogy-volt-de-ezért-zaklatja-a-rendőrség, aztán kisfiút-vezet-át-a-forgalomban, valamint alaposan meg van hatva attól, hogy szereti tulajdon gyermekeit, és attól is, hogy apjával szeretetteli-ámde-férfias konfliktusa van, viszont anyja imádatlani ag-

gódással bír iránta. A nagypapa pedig ásott valaha egy kutat, ami itten metaforaként szerepel. Nos, hát ez a férfiú egyszer csak vásárolt 12 db fűrészlapot. S bár a nagy rohángálásban minden egyebet elszór vagy tönkretesz, eme fűrészlapokhoz ragaszkodik minden dorbéz és leütetés közepette is, jöllehet nem tudja, miért vette, és azt sem tudja, miért ragaszkodik. Ami nem baj, viszont a szerző sem tudja, hogy a szereplő miért, és az olvasó sem tudja, hogy a szerző miért nem tudja, hogy a szereplő miért. Ez meg mi célból szorongat fűrészlapokat. Az embernek aztán *hirtelen* jut eszébe, nem ama csehovi lőfegyverről volna-é szó? Ami, ha egyszer megjelenik, majd rendesen el is sül? És tényleg, végül elsülnek a fűrészlapok, de nem akarom megmondani, hogyan.

De azt meg nem *tudom* megmondani, miért ez az *egész*.

A dülás-fúlás.

Mert azzal van megindokolva, hogy hőst elhagyta a felesége, mivel trippert kapott tőle. Mégis, mintha mindez, *minden* csak azért volna fősorakoztatva, hogy aztán, szeretve-megértve ugyan, de alaposan el lehessen szerzőileg ítélni.

Vagy nem?

Mert egyáltalán: szabad valamit *így* előkészíteni?

Kérdezem magam magamtól?

Nos, hát tulajdonképpen szabad.

Ezt azért le lehet szögezni.

„*Vajon nem úgy áll-e a dolog, hogy az egyenlőtlen ütközetre kényszerült környezet keresi bennem a védőt, a vigasztaló férfigesztusok halhatatlan egér-ütjtát?*”

Kérdezi Csengey Dénes magától.

Hacsak nem úgy.

*Morusus,
alias Kukorelly Endre*

A TEREMTÉS MINT A VALÓSÁG KITALÁLÁSA

Christoph Ransmayr: Die letzte Welt (Az utolsó világ)

Gruno Verlag, Nördlingen, 1988. 320 oldal

A regény vezető motívuma az átváltozás. Ovidius ÁTVÁLTOZÁSOK-jának népszerű regény-

változatát írta meg a fiatal osztrák szerző (1954). A kritikusok és recenzensek valóságos csodáról beszélnek, ami egyrészt a klasszikus szerző művének adaptációs bravúráját, másrészt pedig a már mintegy százötvenezer vásárló és tucatnyi ország kiadójának érdeklődését illeti. Szó szerint és nem pejoratíván értendő a „népszerű” minősítés: a klasszikus műveltségünk egyik alapját jelentő, ám iskolai tananyagként fogcsikorgató műnek olyan változata készült Ransmayr írói műhelyében, amely feltehetőleg számtalan első vagy másodolvasót jelent Ovidiusnak. (Hogy Magyarországon sokan olvassák-e az eposz regényváltozatát, nem tudnám biztonsággal megjósolni a jelenleg erősen változó olvasói és vásárlói szokások láttán, az azonban biztos, hogy az esetleg magyarul is kiadandó művel egy időben feltétlenül újra kellene nyomtatni a sok éve hiányzó ÁTVÁLTOZÁSOK-at.

Az eposz regénnyé változásában kezdeményező szerepe egy kiadói gesztusnak volt. Hans Magnus Enzensbergertől, a Greno Kiadó klasszikusokat ápoló DIE ANDERE BIBLIOTHEK nevű könyvsorozatának gazdájától származott a felkérés (a kiadó regényt rendel!); de nem hiányzott a pénz sem: az Elias Canetti-alapítvány folyósította három évre az írónak. A többi, mint tudjuk, már csak tehetség és szorgalom dolga.

Ransmayr regénye éppúgy tizenöt fejezetből áll, miként ennyi Ovidius művében is a könyvek száma. A történet azonban már szűkebbre szabott, nem a világmindenség, hanem a klasszikus szerző utolsó életszakaszának a leírása. Az időpont pontosabban nem adható meg, hiszen Ovidius tapintatosan és személyesen nem jelenik meg a regényben, csupán alakjai vannak jelen. A főszerep egyrészt a költő és szónok Cottának, Ovidius barátjának jutott, aki valódi személy volt, másrészt... Másrészt a dolog nem ilyen egyszerű, mert mint Ransmayrnak a könyve végére illesztett „ovidiusi repertoár”-jából megtudjuk, szereplői „kettős életet” élnek. Egyrészt az ő regényében, vagyis AZ UTOLSÓ VILÁG-ban, másrészt az antik világban Ovidiusnál mint mitológiai alakok, s ráadásul kis részben a valóságban is, mint például Augustus vagy Nero. Az „ovidiusi repertoár” lényegében névmutato, amelyben a mitológiai alakoknak regényhősökké változása figyelhető meg. Nos, az általunk

megismert Cotta egyike azon rómaiaknak, akik a császárság kezdetének vérzivataros éveit során a centrifugális történelmi erők hatására, a feltörekvők mozgásával ellentétes irányban, a középpontból a birodalom rothadó, rojtosodó, süllyedő széle felé sodródnak. Okuk van rá: az apparátus mindenütt érezhető ellenőrzése, a kötelező katonáskodás, a zászlóerdők és a hazafias szólamok elől menekülnek. Ürügyük is: mint például Cottának az unalom; mindenesetre elhatározza, hogy felkutatja Ovidiust, akit egy illojális beszéde miatt Tomiba száműzött a császári apparátus önkénye, és most eltűnésének vagy halálának híre a fővárosban izgatott találgatásokra ad okot. Nemcsak a költőt, hanem annak híres, de megjelenése előtt állítólag megsemmisített művét, a METAMORPHOSES-t is szeretné megtalálni. A két éve tartó tél (!) végén, a farsang utolsó napjára egy trieszti matróz papírjaival érkezik a vasrozda színétől színezett városba (ma Konstanz), de a költő hollétére vonatkozó kérdéseivel kezdetben csak falba ütközik, jöllehet ez a fal omladozik, miként Tomi házaie is.

Különös emberek élnek itt, élnek még itt, már tudniillik azok, akik rejtélyes módon még nem alakultak át vagy nem tűntek el. Ransmayr varázsolta ide őket az orras Ovidius könyvéből. Echóból, a Narcissusba reménytelenül szerelmes nimfából így lesz birkapásztorok és ércolvasztók titkos-szép szeretője, akiknek testén pikkelyes folt vándorol, s ha arcára kerül, nemcsak az érintés, hanem a férfiak pillantása is őrzítő fájdalmat okoz neki. Fama, a szóbeszéd istennője Tomiban szatócsboltot vezet, de koloniálbútorokkal is kereskedik, és mint ilyen, Cottának bemutatja a város lakóit. Pythagorast, a Samosról származó tudóst, aki hisz a lélekvándorlásban, és a tehének szemeiben átváltoztatott emberek tekintetét ismeri föl, Ransmayr Naso bolondos szolgájává teszi. A húsevés ellen agítál, amiért Tereus – amott trák király, itt hentes – az állatok belsősegeivel dobálja meg. Tereus, a hentes ugyanazza! a vad ösztönnel erőszakolja meg Philomelát, mint névrokona, a király, s ő is búbos bankává változik. Ovidius felesége a regényben egy nimfa, Cyane nevét viseli. Arachne a regényben is csodálatos szőnyegeket sző, süketnéma, s a szőnyegábrázolásokon Cotta a költő történeteit ismeri föl.

A helyiek gyanakodva fogadják a fővárosból érkezettet, és ellenségesen, hiszen nem tudnak elszámolni a gondjaikra bízott számúzóttal. Cotta borzongva bolyong az omladozó falak, üres házak között, a főváros pompája után itt sötétséget és a hideg miatt állatbőrbe burkolózott embereket talál. Lycaonnál, a kötéilverőnél bérel szobát (aki télen is meztláb jár, és a páncélszekrényében egy régi pisztoly mellett természetesen egy molyette farkasirhát is őriz), itt ismerkedik meg Echóval, a szolgálólánnyal, aki egy éjszakára szeretője, később adatközlő bizalmasa lesz. Ő mondja el neki, hogy Ovidius a tűzből olvasta ki csodálatos történeteit életről, halálról, a káoszról, a világ pusztulásáról. E történetek foglalata A kövek könyve, amelyet Cotta megpróbál rekonstruálni. Később Echónak nyoma vész, mint rejtélyesen és rendszeresen másoknak is. Cotta keresésére indul, de a sziklás völgykatlanban csak saját hangját hallja vissza: Echo! A süketnéma Arachnéhoz ezért már csak kísérő nélkül érkezik, megnézi remek szőnyegeit, amelyek – Ovidius történeteit és egy milánói magazin képei nyomán – kizárólag a repülést, a madárakat, az égboltot és a zuhanást ábrázolják. Cotta rájön, hogy Ovidius mindenkinek személyre szóló történeteket mesélt, és hogy a METAMORPHOSES nem egyéb, mint a természet története a kövektől az égboltig. A költő és műve keresése lassan a keresettbe torlik, és Cotta magát a METAMORPHOSES-t éli meg.

Az enyészettől lassan elpusztuló Tomi egyhangú életét csak kevés esemény zavarja meg. A nagyhét előtti farsangbúcsúztaton a helybeliek maskarákban vonulnak végig a kivilágított városban. Jelmezben vagy anélkül Ovidius alakjai ők, sőt egy maszk nagy orra magát Publius Ovidius Nasót idézi (Naso – Nase). Elvéve hajó érkezik a kikötőbe, és ilyenkor a helyi vasolvasztók a távoli civilizáció portékáira cserélik alacsony feldolgozottsági szintű szegényes termékeiket; híreket, újságokat kapnak, vagy éppen a megrendelt episzkópot hozza a hajó. A tavaszi hónapok visszatérő vendége az ekhós szekéren érkező kaukázusi vándorfilm, a törpe növésű Cyparis (nem tévesztendő össze Apolló kedvesével, Cyparissusszal), aki a mézárszék fehérre meszelt falára mitológiai tárgyú kisfilmeket vetít, például Ceyx és Alcýone történetét (I. METAMORPHOSES XI.

könyv). A Cyparis ponyvás kocsijára festett jelenet a Diana által szarvassá változtatott Actaeont ábrázolja, amint saját vérebe széttepik (egy kép leírása). Ez, de különösen a vándorfilm motívum regényírói telitalalat: a valóság fikciós alakulása és a fikció visszahatása a valóságra finom szövésű láncolatot képez, amelyben minden elemnek több funkciója van. Az események túlszűfolt előtéréből mintegy díszletként a háttérbe vonul néhány mitológiai jelenet.

Cottát egyre kevésbé érdeklik már a császári udvar hírei. Tespedtség és az időtlenség érzése lesz úrrá rajta; lassú átalakulása olyan, mint a vasajtók, ablakok és kerítésdíszek állapot- és színváltozása. A közeli hegyi faluban, a csak keselyűk által látogatott Trachilában keresi a költőt, de már csak a kőlavina által elsodort település látványa fogadja. Kövekre, rongydarabokra írt szavakat talál: Pythagoras, a hű szolga Ovidius minden szavát följegyezte. Augustus halála és istenné nyilvánítása (metamorfózis), majd Nero császársága semmi jóval nem kecsegteti Cottát, sem kegyelemmel az esetleg mégis élő Ovidiust. És amikor Róma egyik képeslapjában megjelenik a költő halálhíre, majd nekrológia, neve az ellenállás, a függetlenség szimbóluma lesz, és a Szicília elszakadásáért küzdők az ő nevét tűzik a zászlójukra. A hatalom tehetetlen, a házat előbb kisöprik, életművét agyonhallgatják, majd a diktatúrák jó szokása szerint kisajátítják.

Ransmayr regényének helyszínét és idejét tehát Cottának Ovidius felkutatására irányuló próbálkozásai jelentik. Bajban lennénk azonban, ha pontosabban meg kellene határoznunk ezeket a koordinátákat. Belehelyezhetők-e AZ UTOLSÓ VILÁG-ban olvasottak egy (ál)történelmi regény keretébe, ha annak majd minden eleme kilóg onnan. Ransmayr nem történelmet rekonstruál irodalmi eszközökkel, hiszen Tomiban egyetlen történelmi személy sem fordul elő az erősen „átírt” Cottán kívül. Ez a Cotta olyan művet keres, amely a „valóságban” nem vezett el, a valódiról meg nem tudni, hogy járt-e Tomiban. A történelmi keret célja a mitológiai elemek „valóságosabbá” tétele, amennyiben a mitológia nem valóságos. Csak hihető. Tomi létező település volt, de Trachila, Ogycssa, Szebasztopol, Trieszt városnevek nem. S bár a történet ideje nem lehet más, mint az Ovidius halála körüli, számta-

lan „technikai csoda” rántja a mába és a realitásban az eseményeket. De tekinthetjük úgy is Ransmayr működését, hogy a technikai eszközöket exportálja a múltba. S minthogy nem csúcstechnológiáról van szó, semmiféle tilalmi lista nem akadályozza a kivitelt. Így aztán Ovidius csillogó mikrofonok előtt mondhatja el stadionavató beszédét. Említettük már Cyparist, aki aggregátos vándorfilmvetőjével évente megjelenik Tomiban. Farsangkor izólámpák füzerei világítják meg az utcát, s elektromosságra van szükség Fama epizskóp-jához is, amelyet gyógyításra használ. Cotta újságban is látta Ovidius képét, s Arachne színes magazinok képeiről csinálja csodálatos szönyegeit. Találkozunk távolsági busszal, gőzgéppel, konzervekkel, antennával és könnygázzal szétkergetett tüntetőkkel is. Mindezt szinte észrevétlenül és ízléssel adagolja az író, és oly elhíthető erővel, hogy az olvasó elbizonytalanodik: ha telefon nem is, de újság talán létezhetett a kétezzer év előtti Rómában. Ebben a városban az áramfejlesztő nem furcsább, mint a mozielőadások közönsége: (a valóság által) kitaláltak, tehát a valóság részei. Fordított tudományos-fantasztikus regényében Ransmayr találta ki, hogy Tomi lakói és cselekedeteik Ovidius kitalációi: a kettős áttétel áttétel nélküli valóságként hat. S ekkor még nem szóltunk a szó és valóság, a tükör és a tükörkép áttételéről – ha ugyan nem erről beszélünk folyton. A könyv végére Cotta rájön, hogy amit könyvként keres, az valóságként veszi körül. Ez Naso műve, ez Naso útja. Ez Naso.

Ransmayr rejtjelezett nyelven ír, amely azonban kulcs nélkül is érthető. Elhisszük neki a táj, a tenger, a klíma lassú változását, de a belső feszültség maximumán lezajló hirtelen átváltozásokat is: Batus kövé válását, Tereus búbos bankává alakulását, hiszen valóságos körülmények között történik. Ezek valóságosak kell legyenek, hiszen van egy mitológiai (nem reális) sík is: például Hektor, Hercules vagy Orpheus történetei a filmvásznon, vagy az Ovidiustól származó és Echo által visszadott történet az özönvizet túlélő párról, Pyrrháról és Deucalionról. Ugyanakkor vannak a regénynek túlzásai is, ahol Ransmayr nem tudja a csodaszerűen valószerűtlenről elhíthető, hogy valóságos: a dezertált német katonából lett sírásó, Thies (Dis – az alvilág királya) álmában elgázósított hullahegyek jelen-

nek meg; nem illik a képbe az egyik sorsfordító hajnalon a tengerparton égbe emelkedő hegycsúcs, az Olümposz sem. Ennek negatív értelemben ugyanaz lehet az oka, mint a többi, sikeres megoldásnak: ha Ransmayr kordában tudja tartani fantáziáját, ott stílusa képe: becsalogatni olvasóit az Ovidiustól kölcsönzött, de mégis maga költötte világba.

A diktatúrában járatos máj olvasónak azt sugallja a regény, hogy despotikus viszonyok között a kegyeltből könnyen lesz száműzött, és a szellem embere különösen pengeélen tancol, ha törleszkedni próbál a hatalomhoz. Így tehát politikai parabolának is felfoghatnánk a mindenható, dicsőségének megörökítésére áhítozó hatalom és a renitens költő száműzetéssel végződő konfliktusát, még ha Ovidiusnak vezető ellenzékiként történő bemutatása enyhén szólva történelmi torzítás is. Szerencsére a politikai parabola jegyei nincsenek túlhangsúlyozva, de ez is azzal a következménnyel jár, hogy az ovidiusi életmű erotikus vagy ironikus vonásai elhalványulnak a regényben.

Ransmayr nyelvileg nem archaizál, és különösebb történelmi kutatás nyomát sem fedezhetjük fel. Az író „múltba fordulása” huszadik századi nyelven valósul meg. Keveset tudunk meg a korabeli társadalmi, vallási szokásokról, sőt az oly élethűen leírt helysínnek is több köze van az író érzelmeit és emberi kapcsolatokat természeti képekben és hangulatokban kifejezni képes tehetségéhez, mint a korabeli valósághoz. Ransmayr inkább kitalál növényfajtákat és halneveket (a valóság kitalálása mint teremtés), mintsem a meglévőt írja le tudományos pontossággal.

A regénynek a történelmi valósághoz vagy az ÁTVÁLTOZÁSOK-hoz viszonyított hangsúlyeltolódásai és az Idő általi átjárhatósága arra hívják fel a figyelmet, hogy az örökkévalóságra berendezkedő és a maga tökéletességét hirdető császárságnak is szembe kell néznie a világ mulandóságával. Ovidius tűzből kiolvasott üzenetei a hanyatlásról szólnak. Miközben romlik és elenyészik az egyik, egyik pillanatról a másikra kövé dermed a másik. Így tölti be – felemelő? nyomásztó? – hivatását minden. Mindent átadván, Naso eltűnt egy ember nélküli képben, miként a gazdája minden szavát följegyző Pythagoras is. Ezen az úton követi őket Cotta, hisz már csak egyetlen nevet vissz-

hangoztak a hegyek, egy kéttagú nevet. Kie ez a név? A keresetté? a keresőé? a kerestetőé? Nem tudni. Mindenesetre több feljegyzésre már nincs szükség a valóság kitalálásához.

Rácz Péter

BOVARYNÉ FÉRJE MINT ÍRÓ ÉS MINT FILOLÓGUS

Julian Barnes: *Flaubert papagája*

Fordította: Czine Erzsébet

Magvető, 1989. 248 oldal, 60 Ft

Érdekes, élvezetes könyvet olvastam, amely a megbízható, szakszerű lektúr és a valóságos életproblémákat megjelenítő jó irodalom közötti, aligha meghatározható területen lépdel. Szó szerint értem a lépegetést (sasszézást?), mert az értékelés bizonytalansága Julian Barnes-nak regény és biográfia közötti habozásából, illetve csevegés és fájdalom olykor igen szellemes eldöntetlenségéből ered. Nem pusztán az nehezíti meg az egyértelmű értékelést, hogy a műfaji és a szemléleti-hangulati kettősség fennáll, hanem az, hogy az író nem döntött: keveredjenek-e ezek, ha igen, milyen arányban, melyikük javára-rovására, vagy netán ütközzenek, egyáltalán milyen viszonyba lépjenek egymással. Ehelyett „ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit” alapon, *tétjében bizonytalan írásműről van szó*, amelyet, s ez az irodalomértés és -olvasás mindenkori, csilámló sokféleségére vall, mégis jó olvasni, érdemes megismerni. Mit olvastam és miről? Maga az elbeszélő megmondja: „*Három történet birkózik bennem. Az egyik Flaubert-ről szól, az egyik Ellenről, az egyik pedig saját magamról.*”

Kik ezek? A könyv egyik tematikus szála valóban Gustave Flaubert, múlt századi francia regényíró és polgárember életrajzának homályos vagy éppen titokzatos pontjaival foglalkozik; egy angol amatőr irodalomtudós és biográfus, az elbeszélő Geoffrey Braithwaite adja közre ez irányú nyomozásait, kutatásait. Először csak az EGY JÁMBOR LÉLEK című mese egyik főszereplőjének, a papagájnak a mintáját, kitömött, hiteles változatát keresi Rouen-

ban és környékén, majd Flaubert unokahúga rejtélyes nevelőnőjének? az író barátjának? levelezőtársának?, Juliet Herbertnek a nyomait, amelyek talán több felvilágosítással szolgálhatnak a nagy normandiai belső életéről, mindennapjairól. Végül a régen kanonizált életrajz tényei, adatai, hitelessége és egyértelműsége válik kétségessé, bizonytalansága, homályos és sokértelműsége annál markánsabbá. Flaubert pedig hősiesség és szörnyetegség között homályló nagyemberré. A hitelesség, az eredeti és a másolat közötti vibrálás: a nyomozás és kutatás a problémája a *másik* szálnak is, amely a TISZTA TÖRTÉNET című fejezetben jelenik meg, sejtető előkészítés után összefoglalva, és mondhatni túl egyértelműen. Ez nem más, mint az irodalomdetektív elbeszélőnek a problémája, helyesebben kérdése az étellel szemben: reménytelen szerelmet érez saját, időközben elhunyt hitvese iránt, akiről azonban mindig sejtette, sőt tudta, hogy végig hűtlen volt, noha ragaszkodott hozzá a maga módján. Az Ellennek hívott feleség megidézett alakjából arra következtethetünk, hogy afféle XX. századi, angol Madame Bovary lehetett, házasságának története pedig halvány másolata az eredeti opus magnumnak, a Flaubert-ének, de sajátos módon elbeszélve: Charles Bovary, alias Geoffrey Braithwaite szemszögéből. Az elbeszélő érdeklődése tehát a két szál találkozási pontján azonos: az irodalomnak, pontosabban az író biográfiájában is, miként saját életében, a titok mibenlétét, természetét, az igazság szó jelentését kutatja. Ahogyan azonban ezt teszi – az elbeszélő hang –, maga is demonstrálja, hogy beigért *harmadik* szál, saját történet egyszerűen nem létezik, *ennek* a férfinak nem lehet története, pontosabban a félrevezetettnek nem lehet ilyen birtoka, hiszen az félrevezetőinek lépéseiből, történetéből áll össze, nem az övé; mégis ennek a nem létező szálnak a főszereplője egyben a könyv is. Kár. Az elbeszélő hang továbbá olyannyira a másik két szál aláztos, szomorkás, félénk, amatőr szolgálja, hogy a valódi és mindig újra feltehető kérdéseket (az igazságra, a hitelességre, az eredetiségre vonatkozóan), vagyis hát a mű tétjét letompítja, elszegényíti, erejét minduntalan lefelé srófolja. A tét megfogalmazásmódja szűkös, és ez bizony az igazságra vonatkozó eredetileg mély kérdést közhellyé

degradálja. Lehet, hogy egy másik olvasat vagy ízlés felől ez a szerénység éppenséggel a biográfusi helyzetnek és a hűséges férj értékének, sztoikus önfegyelmének a bizonyítéka, dicsérete, jelen kritika szerzője azonban éppen ezt nem érzékeli: a jelentékeny probléma elbeszélőjének (a főszereplőnek) a jelentékenységet. Csak Flaubert alakjának jelentősége felől nem marad kétség. Mert ha akár biográfusi alázatból, akár a detektív szerénységéből, akár a lehangoló házassági tapasztalatok miatt éppen Charles Bovary maszkját vagy legalábbis helyzetit, hangvételbeli, alkati reminiscenciáját helyezzük a középpontba, akkor a felvetett élet- és igazságkérdés azáltal lesz kisebb és jelentéktelenebb, akit felvetésére kiválasztottak. A problémát hordozó főalak és a probléma valódi lehetősége közötti formátumkülönbség valami bizonytalanságot, eldöntetlenséget, charlesbovaryzmust tartósít a regény egészében, és éppen ezzel, Bovaryné férjével mint elbeszélővel szemben nem tartott távolságot az írói szemlélet, nem érzekelte az írói és az elbeszélői hang ezúttal nemkívánatos azonosságát, minden egyéb irányú iróniája, józan szkepszise, sőt kitűnő, angolos humora és filológiai kalandérzéke ellenére sem. Ezen az alapvető kifogáson, a tét erőtlenségének szóló hiányérzeten belül, sőt sokszor készséggel eltekintve tőle, helyenként bravúros, szellemes és főleg a figyelmet Flaubert vizsgálmas és rejtélyes világa felé fordító könyvez, nem utolsósorban *anyaggazdagsága* miatt. Lássuk közelebbről.

Háló és tiszta történet. „Egy hálót kétféleképpen határozhatunk meg, nézőpontunktól függően. Többnyire azt mondanánk, hogy az egy halfogás céljára szerkesztett lyukacsos eszköz. De... visszájára is fordíthatnánk a képet, és definiálhatnánk a hálót úgy, ahogyan azt egy tréfás kedvű lexikonszerkesztő tette valamikor: zsinéggel egymáshoz fűzött lyukak együttesének nevezte. Ugyanezt meg lehet tenni az életrajzokkal is... képzeljük el, mi minden tűnt tova, mi minden szállt el az életrajz alanyának végső leheletével.” A háló mindenekelőtt Flaubert életének mozzanataira vetetik ki, a befoghatatlan múlt, amelyet egy helyen a zsírral bekent malachoz hasonlít az író, illetve a barlangba húzódo medvéhez, illetve egy papagáj két szeméhez (a papagáj a könyv homlokzati főszereplője, a szemmotívum pedig az egyik feje-

zet témája lesz: BOVARYNÉ SZEME SZÍNE). A múlt kutatása, különösen egy valaha eleven, alkotó emberi alakkal a közepén, a legbizonytalanabb vállalkozások közé tartozik, hiszen „nem hiszünk eléggé a szavaknak”, olvassuk mindjárt az első oldalakon, továbbá azt is, hogy a ma Rouenban álló Flaubert-szobor már nem az eredeti. Az sem eldönthető igazán, éppen a regényszöveg következtetlenségei miatt, mi volt Bovaryné szeme színe, milyen volt Flaubert szökecsége; és nehezen megmondható, illetve nincs válasz arra sem, hogy melyik papagáj volt az írói leírás mintája, az-é, amelyik a roueni városi múzeumban ötvenedmagával található, vagy az, amelyik a Flaubert-múzeumban van stb. A háló tehát a második definíció szerint működik, sőt e meghatározás érvényességét emeli ki: a lyukak tartják össze, nem a kötélzet.

A szerkesztés finomságára és gondosságára vall, hogy az életrajz lyukait és bizonytalan pontjait jelölő motívumok minduntalan megjelennek az elbeszélő idősikjának és történetrétegének a horizontján is. Egymásba játszik állatmotívika és szemszín, ételfajta és emberi habitus itt és ott. Különösen jó példája ennek a Juliet Herbert szerepe, életútja utáni kutatás szála, amely alkalmat ad arra, hogy az elbeszélő intelligensen, gyakorlatiasan és szabatosan elmélkedjék arról, miképpen halmozódnak az akadályok a tényigazság és az életigazság hiteles változatának felderítése előtt akkor, ha az irodalomnyomozó ráadásul más nyelvű, mint amit/akit nyomoz. Az angol és a francia civilizáció józan és informatív szembeállítás, megkülönböztetése nemcsak a bizonyossággal szembeni szkepszist célozza, hanem még mélyebbre kérdez (ha a kérdezés módja, mint említettem, sajnálatosan nem is eléggé mély): lehetséges-e hűség, a szó filológiai és életvezetési értelmében? Rekonstruálható-e a múlt, ahhoz, hogy integrálhassuk a jelenbe, vagy pedig minden ilyen törekvés tartalmaz valami hamisan jelenbelit, ami a visszaépítést csupán konstrukcióvá teszi? Van-e egy és oszthatatlan válasz a hűség, az eredetiség és a hamisítvány problémájára, vagy pedig az egyetlen feleletre irányuló vágyban is mintha lenne valami amatőrizmus, sőt balekség (lásd Bovaryné férje...)? Nem is annyira az ember lény csalóka, hanem a látószögek? Mindenesetre Juliet Herbert és a pa-

pagáj, a szemszín és Ellen sorsa, a Flaubert-életrajz különböző, egymásnak ellentmondó adatai analogikus sorokat hoznak létre; nemcsak egymásba játszanak, egymásra mutatnak, hanem valójában ugyanazt jelentik a maguk párhuzamosságában. Az „ugyanaz” tartalma azonban nem egyszerűen a „végső” tudással szembeni szellemes, praktikus, de nem kétségbeesett kételkedés, hanem az, hogy ha a múlt vagy a közvetlen életünk rejtőzködőnek, sőt alakoskodónak bizonyul, akkor van-e, s ha igen, miféle értelme a haladás szónak. A haladásra vonatkozó kérdések és kétségek teszik a 7. (ÁTKELŐHAJÓ) és a 8. (VONATLESEN: FLAUBERT-KALAUZ) fejezetet a hajó- és vasútmetafora révén oly erőssé, már-már jelentékennyé. „Vajon ugyanolyan színű volt-e a ribizlilekvár 1853-ban Normandiában, mint most?” „A napot kormozott üvegen át szoktuk nézni; a múltat színes üvegen át ajánlatos.” „Halad-e a világ? Vagy csak jár előre-hátra, mint a komp?” (Mely, tegyük hozzá, az angol s a francia part között ingáz...) Mozgunk ugyan, de vajon változunk-e egyúttal? S a haladéskérdés természetesen módon átkerül a könyvek tartományába is: „Számítanak azok a könyvek, amelyeket írójuk nem írt meg?” (Kiemelés tőlem – B. P.) A töredékek, a tervek és vázlatok, amelyek oly nagy szerepet játszanak Flaubert életművében is (erről tanúskodik egy frissen megjelent francia filológiai remek: FLAUBERT: CARNETS DE TRAVAIL, Pierre-Marc de Biasi munkája), nem emlékeztetnek-e a háló lyukaira? Nem a hiányok és fragmentumok hordozzák-e olykor az igazi mozgást, a haladást (lásd a 9. fejezet élén álló szép és tömör versrészletet)?

A nagy francia író életrajzára kivetett háló egyúttal fátyol: elfedésére szolgál annak, amit aztán a TISZTA TÖRTÉNET című fejezet elbeszél, napvilágra hoz. Hogy a feleség ugyan hűten, de amikor depressziójában öngyilkos lesz, és éppen hogy megmentik, noha nemigen reanimálható többé („újjaéleszthető-e a múlt?”), akkor orvosi tanácsra maga a férj kapcsolja ki a lélegeztetőgépet. „Tehát mondhatnák... hogy megöltém őt. Éppen mondhatnák. Kikapcsoltam. Én vettem véget az életének. Igen. Ellen. A feleségem: valaki, akiről úgy érzem, hogy kevésbé értem, mint egy száz esztendeje halott író.” Ha felütjük a BOVARYNÉ végén azt a híres részletet, amely Emma kínos haldoklását írja le, férjének viselkedése (orvos!) meghökkenítően

– vagy csak szellemesen? – hasonlatos Ellen férjéhez. A TISZTA TÖRTÉNET tehát tematikus idézet, egy amatőr Flaubert-kutató tollából, aki ugyanezzel az íróeszközt tartó kézzel vetett véget szerelme életének, mielőtt bármi keveset megtudhatott volna annak sorsáról. Amennyiben tehát a hasonlatszerepet játszó élettörténetből, asszonytörténetből sem tud meg semmi bizonyosat a férj, akkor bizvást mondható – a történet egyáltalán nem tiszta (nem világos), hanem a sors szelíd, halovány és szomorkás betörése egy szelíd, halovány és szomorkás elbeszélő életébe. A megismerő és megismerendő, az esszé és fikció „*démoni hermeneutikájának*” lehetősége itt vész el igazán. Ennyiben ugyanis a történetidézet nem új integráció, hanem egyenesen – bár jó szándékúan – hamisítvány, hiszen Emmának, bármilyen ironikus, sőt groteszk hangsúlyokkal is – vad, éles, tragikus sorsa van. Olyan valamivel bír ez a vidéki nő, ami kérlelhetetlenségében – „*épp így és nem másként kellett lennie*” – megérthető, azaz sorsába *beleállhatunk*. Az itteni idézetten viszont kívül maradunk (a sors szelíd, halovány és szomorkás képe miatt), annak ellenére, hogy funkciója szerint ez volna a mű csúcса, kisülési pontja. Tehát a háló, melyet amúgy is, eleve a lyukak felől definiáltunk, továbbra is fátyol marad. A baleség kezén a sorsidézis is átlagossá szűrül. A BOVARYNÉ írójának műve hiába kezd eleven életdrámaként működni a kutató történetében, valami jól nevelt mélabúvá szelídül és sápad. A három életrajz találkozik, de *nem* csap össze.

Adatok és állatok. A könyv értékei fiktív és valószínűségi filológiájában keresendők, az életrajz fikciós megvilágításában, ez egyértelmű élvezetet nyújt a szélesebb értelemben irodalomkedvelő és értő olvasónak. *Ne becsüljük le ezeket az értékeket:* hiszen alapvető bírálatom sem erre, hanem a mű önmagával szemben támasztott aránytalannak bizonyuló igényeire vonatkozott.

A filológiai kaland szempontjából a könyv egyik legjobb részlete az IDŐREND című fejezet, mely Flaubert életrajzát két, egymásnak jócskán ellentmondó változatban tekinti át, a lexikoncikkre modorát imitálva. Hozzájuk csatlakozik egy harmadik szöveg, amely azonos évi beosztásban közli az író akkori naplóbemjegyzéseit, reflexióit, levélbekezdéseit.

Ugyanazok az események és történések háromféle szögből, de különösen a harmadik, autentikus oldalról egy vibráló, nagyszabású személyiséget rajzolnak ki. Néhány példa a naplóíró Flaubert-től: „1846. Már egészen kicsiny koromban tökéletes előérzetem volt az életről. Olyan volt, mint a szellőzőnyíláson kiszívárgó émeletítő ételszag. Az embernek nem kell ennie az ételből ahhoz, hogy tudja, kihányná.” „1846. Olyan vagyok, mint a szívár: a végét kell szivogatni, ha az ember azt akarja, hogy jól égjén.” „1846... Én a névtelen és türelmes gyöngyhalász vagyok, aki alászáll a legmélyebb vizekbe, és üres kézzel, kékre vált arccal bukkan fel.” „1846. Mélyen a bensőmben valami alapvető, mélységes mély, keserű és szünni nem akaró unalom honol...” (Vesd össze Baudelaire felkiáltásával A ROMLÁS VIRÁGAI beköszöntőjében.) „1847. Az emberek ételekre hasonlítanak. Sok polgár olyanok tünik nekem, mint a párolt marhahús: csupa gőz, semmi zafst és semmi íz... Én olyan vagyok, mint a nyúlós, bűdös sajtos makaróni, amit jó párszor meg kell kóstolnod... Végül meg fogod kedvelni, de csak miután már számtalanszor felfordult tőle a gyomrod.” „1852. Micsoda szörnyű dolog az élet, nemdebár? Mint a leves, melynek színén számtalan hajszál úszik. Mindazonáltal muszáj megenni.” „1853. Nálam a barátság olyan, mint a teve: ha egyszer nekiered, megállítani többé nincs mód.” „1854... Én olyan vagyok, mint a tigris, amely himtagja végén sertét nevel, hogy azzal is gyötörje a nőstényt.” „1857. A könyvet nem úgy kell csinálni, mint a gyereket: hanem mint a piramist... A piramis csak áll a sivatagban, ennyi az egész. De egyszerű, ahogyan kimagaslik belőle. A tövét letisztelik a sakálók, és a csúcsára kisemberek kapaszkodnak stb. Folytasd a hasonlatot.” „1867. Az igaz, hogy sok mindentől méregbe gurulok. Amely napon majd nem haragszom többé, arca bukom, mint egy bábu, ha támasztékát vesztí.” „1872... Mindig igyekeztem elefántcsonttoronyban élni, de falait immár a szarnak árja csapkodja, és alámosással fenyegeti.” „1873. Csak ontom egyre a mondataimat, mint a polgár, aki háza padlásán mindig újabb szalvétagyűrűket esztergál munkapadján. Így van mit csinálnom, s némi személyes gyönyörűséghez is jutok... Tudd meg hát, hogy az igen öreg gránit olykor réteges agyaggá változik... Gyökértelenség érzem magam, mint egy nyáláb kitépett hínár, amely ide-oda hanyódik a hullámokon... akadnak pillanatok, amikor annyira fáradt vagyok, hogy úgy érzem, szétolvadok, mint egy túlérett camembert.” Nem kell kommentár hozza, ki volt ez...

Ugyanez, a rejtélyt megfejteni nem, csak körüljárni képes technika működik a 11. fejezetben: az elbeszélő és Flaubert író szeretője, Louise Colet fiktív találkozása során az irodalomtörténetből ismert kígyótermészetű asszony elmondja nekünk, miképpen látta partnerét, nagyjából azzal a féloldalas kíméletlenséggel, ahogyan saját kulcsregényéből, a LUI címűből ismerik a Flaubert-specialisták (a könyv rossz). Ehhez csatlakozik a VÁDAK című fejezet, melyben pontokba szedve olvassuk mindazt, ami előítéletként, félreértésként az író személyéhez az idők során (különösen barátai révén) hozzátapadt, és itt olvassuk Barnes felmentő kommentárjait is. Mint például ezt az éretten igaz Braithwaite-gondolutfutatot: „Az irodalom politika is, fordítva azonban nem igaz. Ez a vélemény nincsen divatban, de ezt önök bizonyára meg fogják bocsátani nekem. Azok a regényírók, akik az írást politikai fegyvernek tekintik, nézetem szerint lefokozzák az írást, és balga módon felmagasztalják a politikát. Nem, nem azt akarom mondani, hogy meg kellene tiltani nekik, hogy véleményt formáljanak vagy véleményt mondjanak a politikáról. Annyi az egész, hogy munkásságuknak ezt a részét zsumalizmusnak kellene nevezniük. Az az író, aki a regényírást hiszi a politikában való részvétel leghatékonyabb módszerének, rendszerint rossz regényíró, rossz újságíró és rossz politikus.” Illetve: „A legnagyobb hazafiság az, ha megmondod hazádnak, ha becstelenül, ostobán, bűnös módon viselkedik. Az írónak egyetemesnek kell lennie a megértésben, és természetfölg fogva számkivetettnek: csak akkor láthat tisztán.” Ezek a mondatok Flaubert mély megértéséről tanúskodnak.

Barnes tehát mindig akkor erőteljes, amikor a Flaubert-filológiát kell fikciós eszközökkel bemutatni, illetve amikor az adatok véletlen vagy rejtélyes rímjeiről van szó; ilyenkor derül ki, hogy az író felvillanyozóan élénk ésszel, gördülékeny okossággal van megáldva. Ez érzékelhető akkor is, amikor végigkíséri a Flaubert-szövegekben az állatok szerepét, helyenként hajmeresztő összefüggésekre lelve. Különösen azokra az esetekre érdemes figyelni, amelyekben Flaubert önmagát állatfajta mögé rejtí (ahogyan az emberfajtaat előbb éltekezze hasonlította). Három fő visszatérő állathasonlítója a papagáj, a medve és a teve: eléggé vegyes társaság, ha meggondoljuk... A papagájmotívum a híres meséből már ismerős, de Barnes megtézi azzal az

adattal, hogy az író saját imádott unokahúgát (aki férjével később kifosztotta nagybátyját, majd ingyenélőnek nevezte azt...) Lulunak becézte (olykor meg „kis patkányom”-nak), s innen Félicité papagájának a neve. Felveti továbbá, hogy „a papagáj, a különösebb értelem nélküli ügyes hangadás képviseli az Abszolút Szót... Lulu a Logos szimbóluma... Vajon sokkal több-e az író, mint egy körmönfont észjárású papagáj?” Fel is sorolja akkurátusan a regényíró és a papagájok között esett négy megtörtént, ismert találkozást. Való igaz az is, hogy a SZALAMBÓ-ban a karthágói tolmácsok ismertetőjele a mellükre tetovált papagáj, az állatka pedig Flaubert leveleiben mint saját, kiirtandó „metaforizmusra való hajlamának” a hasonlítója szerepel. A papagájfilológiának e Barnes által megcsillantott kalandját, sőt kétségtelen erotikáját azzal toldanám meg, hogy a páros papagájt, mely a törpepapagájok (Agaporsin) egyik fajtája, a franciák *inséparables* néven ismerik, és a hitvesi hűség mintaképeként szokták emlegetni...

Flaubert-rel, a papagájjal Flaubert, a medve, szorosabban a jegesmedve áll szemben (tekintsünk most el attól, hogy olvasmányunkból megtudható, a jószágos George Sand, az író kései, hú barátnéja, Gustave-nak keresztelte el házikosát). A medve az elrejtőző, begubózó, az esetlenül nagydarab, védtelenül védekező normandiai mutatja és fedi. „A művész – írja magáról egy levélben – szörnyeteg, természetén kívüli lény.” „1845 szeptemberében Gustave határozottan kijelenti, hogy ő »fehér medve.«” A flaubert-i állatfarmot és én-bestiáriumot felvonultató remek 4. fejezet kiszemelgeti regényeiből a medvés szövegeket (Bovaryné: „az emberi beszéd csak afféle repedt üst, amelyből jó, ha medvétáncoltató melódiákat tudunk kicsalni...”), továbbá idézi a KÉSZEN KAPOTT FOGALMAK SZÓTÁRÁ-ból (maga is eszme-bestiárium) a medve címszót: „Általában Dömötör nevezetű...”, sőt maga gyártotta szójátékkal is megvendégel a filológiai kalandban az életkalandnál sokkal jártasabb és élvezetesebb angol: *Gourstave*, így vonja össze a keresztnevet a medve (ours) szóval. Megtudjuk, hogy 1852-ben konok medve, 1853-ban olyan medve, kit korának ostobasága mind mélyebbre taszít a medveségbe, ám 54-ben már vedlett medvének, 69-ben viszont kitömött medvének nevezi magát (vesd össze Félicité kitömött papagájával). Végül mintegy klasszicizálódik a medve-önkép, mert a fehér

medvét, vagyis jegesmedvét választja, amely fajtáján belül is a legarisztokratikusabb. „Zárkózott, távoli, elegánsan merül alá a halakért, hanyagul üt rajta a levegőért felszínre bukkanó fókákon. Tengeri medve. Nagy távolságokat megtesz az úszó jégtáblákon utazva.” Egy korabeli szótárból pedig ezt idézi Barnes (hátha olvasta a mindenevő medve-Flaubert is): „Mikor a szibériai jakutok medvével találkoznak, sapkájukat levéve üdvözlik, úrnak szólítják, öregnek vagy nagyapónak... De ha úgy látszik, mintha a medve rájuk akarná vetni magát, akkor rálőnek, és ha megölik, felaprítják, megsütik, és nagy lakomát csapnak, miközben egyre ismételtetik: »Az oroszok esznek meg téged, nem mi.«” Ide tartozik, hogy az ours elvont jelentésében goromba, vad fickó, az argó pedig börtöncellát értett rajta. Végül a papagáj-medve ellentétpárt és összefüggést így fejezi ki egy levelében: „Egoizmus? Am legyen. De Hiúság? Nem. Egy dolog a Büszkeség: olyan vad, amely pusztában bolyong, és barlangban rejtezik; a Hiúság viszont papagáj...”

Az előző kettőhöz képest a teve-Flaubert szerényebb helyet kap ebben a sokatmondó alakoskodásban: az unalom, a depresszió és az aszketikus kitartás állati énje ő. „Testi és lelki tevékenységemet tekintve egyaránt olyan vagyok, mint az egy púpú teve, amelyet nagyon nehéz mozgásra bírni, ha pedig egyszer nekiindult, nagyon nehéz megállítani.” Kairói beszámolójában pedig ez áll: „Egyik legnagyobb dolog a teve. Sosem fáradok bele, hogy ezt az erős jószágot figyeljem, billeg, mint a pulyka, és himbálja a nyakát, mint a hatykyú. A bögése olyan, hogy végkimerülésig igyekszem utánacsinalni – remélem, otthon be tudom majd mutatni...”

Adatok és állatok együttállása, filológiai karneválja természetesen Flaubert egyik mélyebb törekvésére mutat: az írói és emberi fedőmozdulatokra, az adatoknak: a személyeknek a tudatos eltüntetéseire, megváltoztatására, miközben felragyogtatja rendkívüli, olykor feltörő, olykor megfegyelmezett humorát, gyilkos, szatirikus kvalitásait, jövőt előlegező groteszk hajlamát (mellyel elsősorban önmagát nem kíméli). „Ha bárki megkérdezné valaha, miről szóltak a leveleim, vagy milyen volt az életem, kérlek, hazudj neki. Vagy inkább, mivel nem kérhetlek hazugságra éppen Téged, egyszerűen csak mondd azt, amit szerinted az illető hallani szeretne.” A második mondat nemcsak az aktuális levelezőpartner megbecsüléséről szól, hanem a jö-

vendő filológusait is előre kicsúfoló grimasz. Hogy az első mondat nagyon rejtett, szemérmes heroizmusáról ne is beszéljünk.

*

Feltétlenül meg kell emlékezni *Czine Erzsébet* fordításáról. Könnyed, lendületes és nagyon elegáns magyar textust hozott létre, vissza tudta adni az angolos szellemességet és a szárazságba rejtőző humort, amely nem idegenkedik olykor az életerős nyerseségtől sem. Kitűnő, gondos és invenciózus munka.

*

Barnes könyve, mondhatni, a filológia fikciós kalandjában van igazán elemében, mert nemcsak szétszórta adatokat rakosgat egymás mellé, hanem egy, a szélesebb közönség előtt kevéssé ismert, hatalmas és izgalmas személyiséget tár elénk; *Gustave Flaubert ebben a műben az igazi regényalak*. Élő, tehát ellentmondásos, élvező és szenvedő, megcsömörlött és kiállhatatlan, mániákusan dolgozó és rendkívülien okos. Mert Flaubert elsősorban a nagy, modern tömegtársadalmak rejtélyes *elbutulási folyamataira* volt érzékeny. Az okosság nagyemberében a tisztánlátás heroikus, hideg szenvedélye oly spontán, egyszersmind kötelező erejű volt, hogy már a késői részvétet és különleges aurájú kibékülést termő bölcsességet is elutasította magától – a butaságot egyedüli kivételként a papagájtulajdonos Félicité alakjában láttatta szent együgyűségnek. Mégis birtokolta a bölcsök legnagyobb képességét (volt okossága hozzá, hogy tudjon arról, ahová nem érkezhét igazán): a személyesről való lemondást, megfeledezést, a fontosságtudat lenézését-kinevetését. Ezért lehetett sokatmondó egyik késői önmegnevezése (Szent Polykárp), amellyel pontosan az anachorétára mutat, meg egyúttal arra a sivatagi kiszáradásra is, ami a „*mondatok utáni hajsza*” (anyja szemrehányása ez) elkerülhetetlen ára volt. A kiengesztelődés bölcsességét nem ismerte ugyan, de a tisztánlátását feltétlenül. Így hát mindig mérgesen okosnak kellett maradnia. Alighanem igaza van a Bovary maszkjába bújó Barnesnak, aki filológiájával élvezetet és tanulságot nyújtott nekünk, middle class fikciójával pedig bágyadtságot okozott, amikor ezt írja: „*Ha ismert volna, nem szeretett volna bennünket.*”

Balassa Péter

WILHELM WORRINGER: ABSZTRAKCIÓ ÉS BELEÉRZÉS

Tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Radnóti Sándor
Fordította Kocziszky Éva
Gondolat, 1989. 263 oldal, 80 Ft

Amilyen hasznos vállalkozás a Worringeréhez hasonló, klasszikus művészettörténeti szövegek magyarra fordítása, ugyanannyira ellentmondásos az eredmény. Itt van mindjárt a kötetnek címét adó tanulmány címe is: az ABSTRAKTION UND EINFÜHLUNG a „bele (hova is?) -érzés”-től nem lett magyarabb, csak most már számon kell tartanunk egy kompromisszummal többet. Azt tudniillik, hogy egy németül jól érthető terminus technicust magyarul majd ezzel helyettesítünk. Nem baj: ugyanígy lett „művészetakarás” Riegl (és Worringer) *Kunstwollenja* is. Pszeudo-szavak; magyarul nincs eleven jelentésmezejük, tartalmuk épp annyi, mint az adott kontextusban azé, amit helyettesítenek. Voltaképp ilyen az absztrakció is, amely – eltekintve filozófiai jelentésétől – az ötvenes-hatvanas évek művészettörténeti és műkritikai irodalmában nagyon is határozott – s kevésbé elméleti, mint „operatív” – jelentést („absztrakt művészet”) kapott. Ehhez a jelentésárnyalathoz nagyon erősen hozzájárult Worringer műve, és különösen ennek utóhatása is. Ő, aki az első világháborút követő forradalmak idején ugyanúgy megadta a végtisztességet az expresszionizmusnak, ahogyan 1907-ben (tudtán kívül, de érzelmileg nagyon is éberem) ott volt a keresztelőjén is, nem sejtette még az absztrakt expresszionizmusnak (az ő fogalomalkotása felől nézve haszontalan tautológia!), sem a hetvenesnyolcvanas évek posztmodern értelemben historizáló új vadságának történeti fejleményeit.

Kinek válhatik hasznára ez a fordítás? A művészi gyakorlatnak bizonyosan nem, épp azért, amit a fenti gondolatmenet is sejtet: Worringer művészettörténeti disszertációja úgyszólván véletlenszerűen vált az expresszionizmus manifesztumává, amelynek későbbi sorsa már elvált ettől a szövegtől: re-

ménytelen lenne különösebb aktualitást keresni számára. Túlságosan (rég) korához kötött mint művészettörténeti rendszer is ahhoz, hogy ma termékenyítő hatását remélhetnénk. A mai művészettörténet-írás aligha békülne ki egy olyan művel, amely jól kijön egyetlen konkrét műelemzés nélkül. Worringer művészettörténetének *anyaga* az a művészettörténeti példa- és jelenségyanyag, amelyet a XIX. század vége idéz és értelmez, Sempertől Rieglig: „a” görög templom, „a” gótikus katedrális, „a” krétai, mükénéi és geometrikus vázafestészet, az akantusz és a palmetta, a római Pantheon és a Constantinus-ív reliefjei. Egy műveltség alkotórészeként valamennyi eléggé közismert ahhoz, hogy olvasatunk eltérő hangsúlyai a kortársak szemében valóban hangsúlyként érvényesüljenek. S ezek a hangsúlyok a kreatív látás, a művészi ihlet területére esnek. A GÓTIKA FORMAPROBLÉMÁI egyik fejtegetése AZ ÉSZAKI VONAL VÉGTÉLEN MELÓDIÁJA alcím alatt felettébb merész és sokszorosan kétségbe vonható azonosságot bizonygat az északi vonalornamentika önmagába visszatérő (s ezért végtelen) formarendszere, illetve a gótikus építészet egyoldalú vertikalizmusa között: „*E minden oldalról áramló, fölfelé menekülő [a verflüchtigen sich nem menekülést, hanem légiessé válást jelent] mozgással szemben nem számít a mozgásnak a toronysúcs legvégső hegyével történő tényleges lezárása: a mozgás továbbhatol a végtelenbe. A vertikális hangsúlyozás közvetlenül teremt meg a végtelenségnek azt a szimbólumát, ami az ornamentikában közvetlenül adott volt a vonal önmagába való visszatérése révén.*” – Nem lenne egészen jogtalan eljárás alkotóelemeire szedni ezt a két mondatot: hogyan mérhető össze egymással a VI–IX. századi és a XIII–XV. századi? – az ornamentés és az épület? – a kicsi és a nagy? – az önmagában lezárt és a magasba törő? Lezár, koronáz-e a toronysúcs hegye, vagy túlmutat önmagán? – Mindez azonban hasztalan gáncsokkodás: a lényeg az, hogy Worringer 1911-es elemzése utóbb talán a legközvetlenebb módon Feininger gótikus toronyinterpretációiban, a *Gläserne Kette* építészeti utópiáiban öltött testet. S a fenti elemzés kritikusnak szánt, tragikus színrevezető ellentétele 1919-ből („...vajon lehet-e látható képeket festeni egy láthatatlan katedrális számára?”) kizárja a Worringer által lezárt gondolat folytathatóságát, felmelegíthetőségét.

Worringer műveinek magyar fordítását tehát mindenekelőtt a tudománytörténeti érdeklődés hívta életre. Amíg a szöveg eleven volt, olvasták, használták eredeti nyelvén. Megvoltak ezek a művek a közkönyvtárakban; budapesti antikváriumokban, hagyatékokban máig feltűnő példányaik tanúskodnak olvasásukról, hatásuk és szidalmazásuk a rájuk irányuló figyelemről. A fordítással – melyre a kortársak nemcsak vélhetően a mai-nál jobb német olvasáskészségük miatt nem tartottak igényt – a szöveg elsajátítása következett be. Mióta a *Ding an sich* is „magánvaló”, a szövegelemzés útja a fordítás: ekként a magyar művészettudományi gondolkodás egyik fontos forrása, anyanyelvének egyik eleme öltött (posztumusz) (köz-)anyanyelvi formát. A művészettudományi források könyvtárába igazán illetékes szerző illesztette be: Radnóti Sándor, aki tanulmányok egész sorát szentelte a művészettörténet-írás nagy elméleti filozófiatörténeti felfedezésének. A paradoxon azonban paradoxon marad: Worringer (is) csak haló poraiban szólal meg magyarul, mint Vitruvius, (részben) Vasari vagy Goethe.

Helyét, jelentőségét tehát történeti szerepének jellemzésével mérhetjük fel. Hatottak a címadó disszertációra a századfordulón jelentős nagy művészettörténeti teóriák szerzői. A „beleérzés” kulcsfogalmának eredete nemcsak Lippshez vezet, hanem Wölfflin disszertációjához, a PROLEGOMENÁ-hoz is, amely az építészeti élményt és kifejezést vezeti vissza erre a fogalomra. Meghatározó jelentőségű, példaanyagában és ornamentikatörténeti szempontjával is, Riegl művészettörténetének a hatása. Felbukkan, főként Riegl evolúcionizmusával szembeni hivatkozásaként, Strzygowski neve is, a bizánci művészetnek „a Kelettől átölelt Hellász”-ként való értékelésében. Worringernek a pozitíviztikus törekvésekkel szembeni legjelentősebb gondolata, a történeti megismerés szubjektivitásának („mindig a mi énkünk marad a történelmi megismerés hordozója”: 1911) és intuitív jellegének felismerése Dilthey, Karl Lamprecht hatására utal. Éppen ezzel az intuitív megismerési módszerrel indokolja a *Kunstwollen* irányulására vonatkozó riegli kérdés megoldásának létjogosultságát: „egy nép abszolút művészetakarása... lelki felépítésének közvetlen lenyomata” (1917). Worringer *Kunstwollen*-értelmezési

kísérlete hosszú sor elején áll: megelőzi a fontosabbak közül Panofskyét, Sedlmayrét is. A történeti megismerés intuitív jellegére utaló felismerése, valamint a *Kunstwollen* és a világnézet megfelelésére vonatkozó tézise időben és felfogásban legközelebb Max Dvorák művészettörténet-írásához áll. Ezt – IDEALIZMUS ÉS NATURALIZMUS A GÓTIKUS SZOBRÁSZATBAN ÉS FESTÉSZETBEN című nagy tanulmányában – a bécsi mester is regisztrálta, de egyúttal el is ítélte Worringer kísérletének önkényes hirtelenségéért és történetietlen mivoltáért.

Worringer mint szaktudós már 1910 táján is elavult ismeretanyagból és ítéletekből építkezett. Jól világítja meg ezt a helyzetét késői vallomása az ABSZTRAKCIÓ ÉS BELEÉRZÉS alapötletének születéséről: kelleetlen birkózása a párizsi Trocadéro gipszei előtt a „redőkkel”, a stíluskritika kötelező tanulmányi anyagával, s a megváltóként érkező Simmel felszabadító jelenlétének hatása mint a stíluskritika művelői által elvetett „összbenyomás” diadala. Ugyanígy csatlakozott a Karoling- és Ottó-kori művészet értékelésében a hagyományos történeti ítélethez, figyelmen kívül hagyva a „redővetés” nagy – s a Trocadéroban bizonyára pokolba kívánt – tudósainak, Vögének, Goldschmidtnek az eredményeit. Dvorák számára ez az út a történeti megismerésben is az empiria lehetőségét, a forrásanyag feltárását kínálta – aminek valószínűségét Worringer elvileg kétségbe vonta. Panofsky majd ugyanezen az alapon a Karoling reneszánsztól kezdve csak reneszánsz és renovációs jelenségek, illetve ellentétes tendenciák sorozatáról beszélt (GÓTIKUS ÉPÍTÉSZET ÉS SKOLASZTIKUS GONDOLKODÁS; a magyar fordítás: Budapest, 1986: mellőzi a *revival* kulcsfontosságú fogalmát) – Worringer a romantikában is a gótikus princípium parciális, mert „német nemzeti jellege” által megkülönböztetett megnyilvánulását látja. Dvorák (1918) és Panofsky (1951) idézett művei jelentik a viszonyítási alapot ahhoz, hogy megítélhessük Worringernek a semperi „megkövült skolasztika”-hasonlatot értelmező gótikafelfogását. Dvorák számára a naturalizmusnak és a spiritualizmusnak harmóniában való kibékítése jelentette a stílusjellege és a skolasztikus gondolkodás közötti párhuzam alapját, Panofsky a *modus operandi*, a demonstráció módszere közösségében kere-

si a gótikus építészet és a skolaszticizmus rokonságát.

A modern művészettörténet-írás és művészettudomány egyik legkülönösebb és leggyakoribb kifejezése a „probléma”, amely Worringernek is kedvelt szava. Nemcsak a riegli *Kunstwollen* volt alkalmas az esztétikai szféra autonómiájának a hangsúlyozására; tágabb értelemben ilyen szerepük volt a „formaprobléma” (Hildebrand, de vö. Worringer-nél is: „A gótika formaproblémái”), „stílusprobléma” kifejezésekkel is. A dilemmát végső soron a historizmus stílusválasztásának (pl. Hübsch: IN WELCHEM STYLE SOLLEN WIR BAUEN? [MELY STÍLUSBAN ÉPÍTSÜNK?]) gyakorlata alapozta meg; innen ered az interpretatív kérdés: milyen formához milyen tartalom rendelhető? E kérdésben Dvorák álláspontja a művészet megismerési funkciójának feltételezéséből indult ki. Panofsky a gótika és a skolasztika viszonyában saját korábbi, 1925-ös megállapítását illusztrálja, amely szerint a művészettudomány alapfogalmai „egyáltalán nem a művészi probléma megoldásának, hanem a felvetésének” módját írják le. Worringer a riegli *Kunstwollen* fogalom értelmezésének alapvetően más útját választotta: a párosságukban apriorisztikus eredetüket eláruló alapfogalmak helyett a pszichikai konstitúciós típusok (s velük a *Kunstwollen* lehetséges irányainak) gyarapítása foglalkoztatta. Így jutott el a primitív, a klasszikus, az orientális és az északi embertípus kategóriáihoz, elméletének leginkább korához kötött s hamar túlhaladott eleméhez.

A kötet válogatása Worringer zsákutcába torkolló szellemi kalandját igen pontosan dokumentálja; valamennyi lényeges – s a látszólag tisztán történeti kérdéseket tárgyaló munkák (DIE ALTDEUTSCHE BUCHILLUSTRATION [RÉGI NÉMET KÖNYVILLUSZTRÁCIÓ], URS GRAF, DIE ANFÄNGE DER TAFELMALEREI [A TÁBLAKÉPFESTÉSZET KEZDETEI]) kulcsát is alkotó – szöveget felöleli. A fordítás pontosan adja vissza a burjánzó okfejtések stílusát. Egyetlen olvasathiba igényel említést: a 87. oldalon Langier néven kétszer is szereplő fantom valójában Laugier abbéval azonos.

MIKÉNT FILOZOFÁL EGY ÖREGASSZONY?

Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*
Fordította Neumer Katalin
Európa, 1989. 275 oldal, 40 Ft

Minden kétséget kizáróan Wittgenstein volt az a XX. századi filozófiában, aki a legerőteljesebben tudatosította a nyelvet mint filozófiai problémát. Ez nem azt jelenti, hogy más előtte nem tett erre kísérletet, s persze azt sem, hogy őt követően mit sem kell törődnünk ezzel a kérdéssel. Ám az a filozófiai program, melyet a FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK-ban így fogalmazott meg – „*A szavakat ismét visszavezetjük metafizikai alkalmazásuktól mindennapi használatukhoz*” – döntően határozza meg a nyelvről való gondolkodás újabb módozatait. Elfordulás a nyelvi lehetőségfeltételek aprioritásától, miközben végre egy újabb naivitással leszámolunk. „*Senki sem tudja, hogy a nyelvnek épp az a sajátossága, hogy pusztán önmagával törődik*” – írta Novalis a MONOLÓG című művében. Csodálatos titka az, hogy a pusztán a beszélés kedvéért beszélő gyakran „*a legfenségesebb és legeredetibb igazságokat mondja ki*”. A nyelvről való gondolkodás szerteágazó problémaköre itt is jelentkezik: a nyelv minket megelőzőn van, a nyelv nem szolgálónk, a nyelv mindig több, mint amit általa tudatunk, és gyakran kevesebb, mint amit benne tudni vélünk, a nyelv öntetszelgő, ám épp annyira az igazság kimondhatóságának az eszköze. A kései Wittgenstein fordulata (mások törést mondanak, éppoly mélységűt, mint Nietzscheé 1889 után) leszámolás az antropocentrikus naivitással, nyelvvel szembeni korlátozottságunk felismertetése. Lyotard a WITTGENSTEIN „UTÁN” című esszéjében kifejezetten „*a filozófia ember-telenné tételéről*” beszél. „*Az ember nem használja a nyelvet, s nem is pásztorja; miként nincs egyetlen nyelv, nincs egyetlen szubjektum sem.*” Az alkalmazásra kerülő nyelv e több vagy kevesebb jellege alapvető, jóllehet legtöbbször a kételyre is érdemes kételymentes megnyilatkozás eszköze. A nyelvet „használva” ráhagyatkozunk, azaz nem kételkedünk, úgy „tudjuk”, hogy ez így és így helyesen kimondható. Ó! és félre a heideggeri naivitással és pátosszal. Nincs

nyelv, csak nyelvek, diskurzusmódok, nyelvjátékok, és persze nincs egyedüli szubjektum, hanem egyáltalán azáltal vagyunk, hogy valamiről valakinek valamit (még a belső, monologikus beszédben is!) mondunk. „*...valaminek a létezésére vonatkozó kétely csak egy nyelvjátékban működik.*” (24. o.) Kételkedni csak egy nyelvjátékon belül lehetséges, mondhatni értelmes, s enélkül nincs is tudás (121. o.), ám a tudás nem egyszerűen kétely, hiszen kételkedni bármikor és bármiben lehet. (221. o.) A kételkedés akarása és az értelmes kétely ott válik el, hogy „*az értelmes embernek nincsenek bizonyos kételyei*”. (220. o.) Az értelmes kétely összekapcsolódik annak tudásával, hogy mi az, ami az adott nyelvjátékon belül értelmesen kimondható, másfelől annak tudása, hogy mi az, ami értelmesen kérdőre vonható (392. o.), azaz a nyelvjáték bővítése folytán kimondásra kerülhet. A nyelvi pragmatika (Apel, Habermas) felértékelődése annak felismeréséből ered, hogy szakadék tátong szándék és megnyilatkozás, az egyes ember által kimondott és a nyelvi konvenció között. A nyelv használata során egyértelműen megmutatkozik „*a tudás relativitása*” (Schleiermacher). Még ha fel is tesszük a nyelv adott közösségén belül az elgondolandó bizonyosságát, a nyelv identitása által szavatolt bizonyosság nem jelenti a gondolkodás helyességét, hanem csak a kimondott és a konvenció összhangját. „*A gondolkodásnak a nyelvben lefektetett identikus konstrukciója a gondolkodás helyességét illetően nem nyújt teljes biztosítékot.*” (Schleiermacher: DIALEKTIKA, 1822.) S minthogy a nyelv identikus konstrukciója merő idealitás, így már Schleiermacher joggal hangsúlyozza, hogy a nyelvre utaltan az elgondolt örök approximációjában élünk.

A nyelvről való filozófiai gondolkodásnak azzal kell számot vetnie, amit Derrida AZ ÍRÁS ÉS A DIFFERENCIA egyik tanulmányában a következőképpen fogalmazott meg: „*A transzcendentális jelentett távollétében a jelölés mezője és játéka a végtelenbe tágul.*” A nyelvről való gondolkodás skandaluma a referencia. Russell intoleranciája éppen abból táplálkozott a kései Wittgensteinnel szemben, hogy míg számára a fogalmak a platóni ideák természetével voltak felruházva, addig Wittgensteinnél mindaz, ami bizonyos, nem több, mint amit a kételymentesen továbbképzett nyelvjáték bizto-

sít. (509. o.) Már Arisztotelész joggal utalt a RETORIKÁ-ban arra, hogy „*a jövővel kapcsolatos érveket is a mondottakból kell venni*”. Az, amire a kijelentés referál, nem logikai természetű, nincs köze valamiféle abszolút bizonyításhoz, hanem a már elmondottak és elfogadottak alapján mutat a majd kimondandó felé, az eddig kimondottak alapján a *valami-ként kimondandó felé*. „*Minden kimondottnak nem egyszerűen önmagában van az igazsága, hanem visszafelé és előre mutat a ki nem mondottra. Minden kijelentés motivált, ami azt jelenti, hogy minden kimondásra kerülőt illetően értelmesen felvethető a kérdés: »Miért mondd azt?« S csak, ha a ki nem mondott együtt értett a kimondottal, akkor értelmes a kijelentés.*” (Gadamer: EMBER ÉS NYELV.) Wittgenstein kései írásai és a nyelvi megértést alapul vevő hermeneutika közti rokonság ismert. Gondolunk e fragmentumok olyan problémafelvetéseire, mint a kijelentés-igazság-értés (80. o.), a nyelvjáték mint újrafelismerést biztosító közeg (455. o.), tapasztalat és értelmezés (145. o.) stb. A nyelvjáték wittgensteini elmélete elválaszthatatlan attól a közvetlen világmegértéstől, melyet a nyelvjáték mint vonatkozási rendszer (83. o.) biztosít, a valamiről tudni vélem, a valamit így és így vé-

lek tudni (a „meinen”-t talán megfelelőbb lett volna a „tudni vélem” magyarításban visszaadni) helyzethez kötött megnyilatkozásaiban, általánosabban az értelemmegértés elválaszthatatlan a funkcionáló nyelvjátéktól (336. o.). Persze merőben kérdéses a nyelvjátékok tiszta leírásának wittgensteini posztulátuma, miként a nyelv értelemkritériumaként szolgáló „mélygrammatika” (FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK, 664. o.) feltételezése, ugyanis létünkkel a nyelvbe vonva létezőnk, és ebből nem is léphetünk ki (Heidegger: ÚT A NYELVHEZ).

Nem szkeptikus gondolkodó művét olvashatjuk Neumer Katalin kitűnő fordításának eredményeképp, hanem egy nagy gondolkodó művét, aki ugyan tudja, hogy életideje – mint a FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK előszavában írja – „*a kor homályba borulása*” is, mégis inkább a saját gondolatra ösztönzést tartja filozófiai feladatának. Azt, hogy képesek legyünk legalább keresni, ha már annyi mindent elhanyagoltunk, mint egy öregasszony. „*Úgy filozofálok most, mint egy öregasszony, aki folyton elhanyagol valamit, és újra keresnie kell; egyszer a szemüveget, egyszer a kulcsomót.*” (532. o.)

Bacsó Béla